

danske studier

1979

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Niels Houkjær

Akademisk Forlag • København

Indhold

<i>Erik Hansen</i> , professor, Københavns Universitet. Den sproglige Kliché. En studie i pragmatisk stilistik	5
<i>Niels Houkjær</i> , redaktør, cand. phil. Ordsprog, der hjælper. En proveniensanalyse af ordsprogsstoffet og dets litterære funktion i Martin A. Hansens Jonatans Rejse	24
<i>Ebba Hjorth</i> , ordbogsredaktør, mag. art., Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Om udnyttelsen af navnestof i ordbøger. Proprier i Gammeldansk Ordbog	39
<i>Leif Nedergaard</i> , lektor, dr. phil., Københavns Universitet. Erasmus Montanus. Kætterske betragtninger over Holberg's stykke som komedie og som universitetssatire samt dets plads i striden om verdensbilledet	50
<i>Merete Jørgensen</i> , cand. mag. og <i>Lars Petersen</i> , cand. mag. En analyse af ANNA (jeg) ANNA	85

FORSKNINGSOVERSIGT

<i>Karl Martin Nielsen</i> , professor, dr. phil., København. Ældre dansk sprog 1963–1977	101
---	-----

MINDRE BIDRAG

<i>Janez Orešnik</i> , ekstraordinær prof. dr., Universitetet i Ljubljana. Stødet i rigsdansk morfologi	123
<i>Bent Søndergaard</i> , professor, dr. phil., Pädagogische Hochschule, Flensburg. Problemet <i>Blanke Hans</i> i Sønderjysk	129
<i>Heinrich Fauteck</i> , prof. dr., Gütersloh. Jens Baggesen und Karl August Böttiger	135
<i>Harry Andersen</i> , lektor, dr. phil., København. Tom Kristensens »Vuggeviser«	139
Flagreild	141

ANMELDELSER

<i>Claes Kastholm Hansen</i> , kandidatstipendiat, cand. phil., Københavns Universitet. Niels Barfoed: Don Juan	144
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Thorkild Damsgaard Olsen, Niels Lund, Iørn Piø, Anne E. Jensen og Kr. Peder Moesgaard: Bibliografisk supplement til Oluf Friis Den danske Litteraturs Historie Bind I	149
<i>Flemming Conrad</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Ideologihistorie I–IV. Red.: Aage Henriksen, Peter Olivarius, Erik A. Nielsen og Knud Wentzel	150
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Dieter Lohmeier: Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein	155
<i>Knud Bjarne Gjesing</i> , kandidatstipendiat, cand. mag., Odense Universitet. Jens Aage Doctor: Herrens billeder. Borgerlig digtning I. Aage Lærke: Utopi og dannelse. Borgerlig digtning II	157
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Bernd Henningsen: Die Politik des Einzelnen. Studien zur Genese der skandinavischen Ziviltheologie. Ludvig Holberg, Søren Kierkegaard, N. F. S. Grundtvig	163
<i>Jørgen Glerup</i> , adjunkt, cand. mag., Odense Universitet. Jens Kr. Andersen: Feudalistisk fantasteri og liberalistisk virkelighed. En historisk analyse af H. E. Schacks Phantasterne	165
<i>Leif Ludwig Albertsen</i> , professor, Aarhus Universitet. Alken Bruns: Übersetzung als Rezeption. Deutsche Übersetzer skandinavischer Litteratur von 1860 bis 1900	169
<i>Mogens Baumann Larsen</i> , professor, Ålborg Universitetscenter. Dansk rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet, Gl. kgl. Saml. 789 fol. ved Caroline C. Henriksen	171
<i>Mogens Løj</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Jørgen Fafrer: Retorik. Klassisk og moderne	172
<i>Thorkil Damsgaard Olsen</i> , lektor, cand. mag., Københavns Universitet. Knytlinge Saga. Oversat af Jens Peter Ægidius med indl. og noter ved Hans Bekker Nielsen og Ole Vidding	175

Den sproglige Kliché

En studie i pragmatisk stilistik

Af Erik Hansen

Formålet med denne afhandling er at foreslå og argumentere for en bestemmelse af begrebet og termen *kliché*, brugt om sprogligt-stilistiske fænomener.

Ordet *kliché* bruges hyppigt i den almindelige diskussion om kommunikation, i daglig pædagogik til karakteristik og kritik, især af skriftlige fremstillinger, og naturligvis også i vejledninger og normative bøger om sprog og stil.

Det er ikke lykkedes mig at finde andet end sporadiske en passant-bemærkninger om *kliché* i lingvistiske og stilistiske afhandlinger. Derimod vil formentlig næsten enhver ordbog indeholde en definition af glosen *kliché*.

Ordbog over det danske Sprog definerer *kliché* (idet jeg her og i det følgende ser bort fra den konkrete, trykkeritekniske anvendelse af ordet) således:

vedtægtsmæssig ell. slidt kunstnerisk ell. litterær fremgangsmåde ell. formel. (bd. X (1928) sp. 555)

Nudansk Ordbog har

forslidt udtryksmåde ell. frase (7. udg. bd. I p. 526)

og Gyldendals fremmedordbog:

fortærsket udtryksmåde (3. udg. (1966) p. 206)

En udførligere definition finder man i Svenska Akademiens ordbok:

för att beteckna ngt. ss. ett färdigt formulär som (upprepade ggr) användes ss. argument i agitation l. diskussion o. dyl. l. ss. ett konventionellt o. utnött, »stereotyp« uttryck(ssätt) o. d. som ngn använder slentrianmässigt o. utan att däri inlägga ngn egen innebörd l. känsla; (bd. 14 (1937) sp. 1269).

Norsk Riksmålsordbok har

mekanisk brukt, formelaktig, slitt, stivnet (litterær) vending, uttryksmåte (ell. synsmåte) (bd. I (1937) sp. 2488)

I The Oxford English Dictionary står der

A stereotyped expression, a commonplace phrase (Supplement (1961), p. 205.

i Wahrig: Deutsches Wörterbuch (1968):

abgegriffenes, schon zu oft gebrauchtes Wort (sp. 2055)

og i P. Robert: Dictionnaire de la langue française (1967):

Idée ou expression trop souvent utilisée. (p. 292)

Alle disse definitioner er utilfredsstillende.² De er baseret på karakteristikkene som *stereotyp* og *slidt*. *Stereotyp* (ligesom *kliché* en trykkeriteknisk metafor) indebærer 'hyppigt brugt', 'fremstillet i talrige eksemplarer'; *slidt* indebærer 'helt eller delvis funktionsudygtig på grund af hyppig brug'.

Denne afgrænsning af klicheen er alt for vag. Ord som *og*, udtryk som *i morgen* og formler som *Kære mor og far!* er overordentlig hyppigt brugt, men vil næppe kunne karakteriseres som slidte eller stereotyp. Hvis *i tiden fremover* er en kliché, er det ifølge definitionen et udtryk der bruges hyppigt og derved er blevet slidt. Der er dog ingen tvivl om at det synonyme udtryk *i fremtiden* bruges endnu hyppigere, men uden at være stereotyp, uden at blive slidt og altså uden at være en kliché.

Dette er det ene paradoks ved begrebet og termen *kliché*. Det andet er at man flere steder i normative fremstillinger kan finde eksempler på at forfattere både advarer mod og anbefaler klicheen.

I Eric Partridge's *A Dictionary of Clichés* finder man således følgende klichédefinition:

A cliché is an outworn commonplace; a phrase, or short sentence, that has become so hackneyed that careful speakers and scrou-

pulous writers shrink from it because they feel that its use is an insult to the intelligence of their audience and public. (p. 2)

Men kort efter skriver forfatteren:

But are not clichés sometimes justifiable? To say 'Never' would be going too far. (. . .) Politicians look on the cliché as a friend in need. (. . .) Politicians address great audiences; on the majority of whose individual members subtlety and style would be wasted. (. . .) Royalty, too, in its speeches to the British Empire, *has constant* recourse to clichés (. . .). Poets have found the literate, the cultured cliché (*rosy-fingered dawn*) invaluable for the eking-out of the metric and the conquest of the evasive rhyme; a convenient *faute de mieux*. (op.cit. p. 3)

Og i Veirup o.a.: Det Sproglige Serviceeftersyn:

Slapt sprog har mange forskellige symptomer. Almindeligst er overforbrugt af fraser, nedslidte billeder og klichéer (. . .). Klichéer er dog nødvendige bestanddele i ethvert kultursprog, og mange afspejler på en charmerende måde sprogets historie. (. . .) Klichéer og navnlig fraser har (. . .) lav informationsværdi. Men de er dog ikke det ubetingede onde, som mange sprogpedanter vil gøre dem til. Tværtimod kan de, i et passende antal, være behagelige hvilepunkter for øjet og hjernen. (p. 34)

Det paradoksale består i at forfatterne giver en karakteristik af klicheen som både logisk og moralsk burde udelukke at den nogensinde kan anbefales, selv til meget specielle stilistiske opgaver.

Trods disse mangler og modsigelser i bestemmelsen og afgrænsningen af klicheen, er det en kendsgerning at en del mennesker faktisk har en fælles oplevelse af klicheen og at de blot søger at beskrive denne stilistiske erfaring med ord som *forslidt* osv. Jeg har selv en ganske tydelig oplevelse af hvad der er en kliché og hvad ikke når jeg står over for en konkret tekst. På grundlag af denne oplevelse har jeg noteret mig et stort udvalg af klicheer og brugt det som materiale for min undersøgelse. (Jeg skal senere præsentere og kommentere en del af dette ma-

teriale (p. 12f.)). Selvfølgelig har jeg talt med andre for at sikre mig at min oplevelse af hvad der er en sproglig-stilistisk kliché ikke var noget helt privat. Man kan ikke blive 100% enig med nogen om et klichékorpus af et vist omfang, men det betyder ingenting, og jeg skal senere forklare hvorfor.

Klicheen hører til sprogets standardiserede inventar. Andre standardiseringer er ordsprog, talemåder, citater, allusioner, formularer, idiommer, faste vendinger og petrificerede elementer. Til opgaven at beskrive klicheen hører også at vise hvordan den afgrænses i forhold til sådanne fænomener. (se specielt p. 15 ff).

Informationsintensitet

Det er velkendt at man regner med at informationsmængden eller -intensiteten i et ord eller hvilken som helst tekstdel er omvendt proportional med sandsynligheden for at det bestemte ord eller den bestemte tekstdel er til stede.

Shannon og Wiener har opstillet en matematisk model for dette,³ og teorien appellerer på en meget behagelig måde til ens common-sense: der er mest information i overraskelsen, der er ikke meget nyt i det man kunne have gættet selv.⁴

Vi kan prøve at demonstrere det med et primitivt eksperiment. Vi tager sætningen

(1) du skulle have spurgt

Det viser sig at der blandt danskere er meget stor enighed om hvordan de tre verber rent intuitivt kan indordnes i en rangfølge: *have* er det mest abstrakte, det mindst informative, *spurgt* er det mest håndgribelige, det mest informative – mens *skulle* indtager pladsen midt imellem.

Denne oplevelse af verbernes semantiske vitaminindhold svarer nøje til forsøgspersoners evne til at gætte hvad der skal stå på en tom plads, fx

(2) du _____ have spurgt

Der skal for de fleste en 2–4 gæt til for at nå frem til *skulle*, mens *have* normalt kun kræver ét gæt; til gengæld kan *spurgt* kræve hundredvis af gæt. Men naturligvis kan en relevant lingvistisk eller pragmatisk kontekst til sætningen reducere antallet af gæt væsentligt.

Forskellen i antal af gæt på de tre pladser hænger sammen med hvad der overhovedet kan stå på disse pladser. På *have's* kan der i denne sætning kun stå ét andet ord, nemlig *få*; der er således mindst 50% chance for at gætte rigtigt. På *skulle's* plads kan der også stå *burde*, *ville*, *kunne*, *måtte* og *turde*, så i værste fald skal der gættes 6 gange. Det er langt mere end i tilfældet *have*, men langt mindre end ved *spurg*t. Antallet af andre verber der kan stå på denne plads, er ikke alene meget stort: *sovet*, *spist*, *læst*, *rejst*, *skrevet*, *protesteret*, *abdiceret*, *tacklet*, *akkviesceret* osv. – det er uendeligt i den forstand at sproget, hovedsagelig ved lån, løbende kan producere nye ord som kan stå på pladsen.

I et sådant tilfælde kan man sige at den grammatiske kontekst har afgrænset antallet af mulige overraskelser og dermed informationsintensiteten på nogle af sætningens pladser.

Sammenligner vi nu to forskellige udfyldninger af den mest informative plads:

	spurg
(3) du skulle have	
	abdiceret

vil de fleste formentlig intuitivt anse *abdiceret* for mere informativt end *spurg*t. Dette hænger sammen med at *spørge* er et langt mere frekvent verbum end *abdicere*, og man er naturligvis på forhånd mere indstillet på at et højfrekvent ord end et lavfrekvent dukker op.

På den måde konstateres en omvendt proportionalitet mellem informationsintensitet og frekvens. Det viser sig da også at ord i lukkede paradigmer som *skulle* og *have* i eksemplet ovenfor, netop er højfrekvente.

Jeg har her stillet problemet op som om det var et rent grammatisk anliggende. Bl.a. har jeg helt set bort fra både lingvistisk og pragmatisk kontekst. Det kan man naturligvis kun tillade sig i den slags forsøgsopstillinger og ikke i praksis. Lad os se på eksemplet

	blyanten
(4) Ole skrev så ivrigt at han kom til at knække	
	bordbenet

Den sidste udfyldning er nok den mest overraskende og altså informative, men dette hænger ikke nødvendigvis sammen med en eventuel signifikant frekvensforskel mellem substantiverne *blyant* og *bordben*,

men derimod med læserens viden om hvad der under normale omstændigheder kan ske i verden.

Dette syn på informationsintensitet kan uden videre overføres på synonymparadigmer. Vi ser på de to udfyldninger i eksemplet

	hvis	
(5) jeg tager bajere med		jeg kommer forbi
	såfremt	

Her er *såfremt* den mest overraskende og dermed den mest informative udfyldning. Men eksemplet adskiller sig fra de andre vi har set på ved at alternationen *hvis/såfremt* ikke ændrer tekstens betydning, i den forstand at prædikationsmængden i teksten er upåvirket af at *hvis* udskiftes med *såfremt*.

Modsætningen mellem *hvis* og *såfremt* er ikke af semantisk art, som modsætningen mellem fx *spørge* og *abdicere*. Det drejer sig her om en stilistisk modsætning, og karakteristisk for stilistisk variation mellem elementer i teksten er det som sagt at den ikke kan få indflydelse på tekstens prædikationsmængde. Ved synonyme (synonyme ord og synonyme konstruktioner) i en given kontekst vil jeg i det følgende forstå ord, elementer og konstruktioner, mellem hvilke der ikke består semantisk, men kun stilistisk modsætning, eller som, uden semantisk modsætning, er stilistisk ækvivalente. Stilistisk ækvivalente synonyme er som bekendt vanskelige at påvise uden for gruppen af fleksiver og derivativer; eksempler er muligvis *som/der*, *gennem/igennem*, *jeg fik min cykel lappet/jeg fik lappet min cykel*, *gad vidst/gad vide*.

En tekst hvor overalt de mest ventede, dvs. de mest frekvente synonyme optræder, vil man opleve som stilistisk neutral, fejlfri, initiativløs, og teksten har status som eksempel på den stilistiske norm på baggrund af hvilken den stilistiske karakteristik af andre tekster nødvendigvis må foretages.

Man kan imidlertid ikke indstregge de synonyme i en synonymordbog, som med garanti vil give denne usynlige, upåfaldende stilistiske normtekst. Man må nemlig regne med at der findes flere normniveauer.

I følgende tekst optræder der også et *såfremt*:

- (6) Ministeren for forureningsbekæmpelse kan påbyde enkelte virksomheder, anlæg eller indretninger, uanset om sådanne er optaget i bilaget eller ej, inden en nærmere angiven frist at ansøge om

godkendelse som nævnt i §§ 35–36, såfremt der skønnes at være særligt behov for en nærmere undersøgelse vedrørende forureningsforholdene.

Lov nr. 372 af 13. juni 1973, § 38

Dette *såfremt* er ikke bærer af stilistisk information på samme måde som i (5). Tekst (6) er tydeligt markeret med genrefortegnet »lovtekst«; dette indebærer at de sproglige forventninger hos den kvalificerede læser tunes på en bestemt måde som gælder for læsning af lovtekster. Bl.a. vil *såfremt* optræde med samme forudsigelighed som *hvis*, hvilket betyder at de to konjunktioner her er stilistisk ækvivalente.⁵ Dette gælder inden for lovsprogsnormen, som den loyale og indsigtsfulde læser sammenholder teksten med.

Sammenligner man imidlertid med den norm der noget vagt betegnes som konventionelt, korrekt skriftsprog, vil *såfremt* og andre træk i teksten pludselig fremstå som bærere af stilistisk information.

Ordbøgerne gør tilløb til normindicering af ordene gennem oplysninger som *vulg.*, *gldgs.*, *jur.*, *jød.*, *mat.*⁶

Samme synspunkt kan man naturligvis anlægge på andre stiltræk end dem man normalt kalder synonymmer. En inversion er mindre ventet og altså mere informativ i stilistisk henseende end en sætning med ordo naturalis; en metafor er mere uventet end et synonymt ikke-metaforisk udtryk; en kiasme kommer mere bag på modtageren end en mindre kunstfærdig opstilling osv. Forudsætningen for at noget overhovedet registreres som et stiltræk, er at det i den givne sammenhæng er mere overraskende end et alternativt synonym. Hvor der er tale om bevidsthed om stilen hos forfatteren, har han altså foretaget et *valg* mellem synonyme ord, udtryk eller konstruktioner.

Stilistisk kreativitet viser sig ved at man ikke altid tager det mest frekvente i et synonymparadigme, men udsøger sig det mindre frekvente og mere informative.

Den almindelige stilistik interesserer sig for kreativ sprogbrug. Det indebærer at stilistikken registrerer og beskriver forfatteres sproglige valg og de komplicerede konventioner der styrer disse valg – eller, set fra læserens synspunkt: stilistikken registrerer og beskriver de informative synonymvalg.

Allerede antikkens stilistik opdagede at den sproglige kreativitets informative synonymmer lader sig kategorisere. De kan samles i visse

hovedtyper, og disse navngives omhyggeligt: kiasme, synekdokæ, paronomasi, aposiopese osv.⁷ Vi kan sige at de klassiske betegnelser er navne på typer eller mønstre af sproglige overraskelser, mens den enkelte kiasme, synekdokæ osv. er eksemplarer af typen eller udfyldninger af mønstret.

Kreativitet og kliché

Om alt det der giver mig en intuitiv klichéoplevelse, gælder det at det er stilistisk informativt, altså resultatet af synonymvalg med relativt ringe forudsigelighed. Det er meget karakteristisk at en del af klicheerne kan etiketteres ved hjælp af den klassiske stilistik terminologi; det drejer sig således for en stor del om den slags valg som man har lagt mærke til i flere tusind år.

Det følgende udvalg af ord og udtryk mener jeg mange kan blive enige om at kalde klicheer. Den inddeling jeg har brugt er meget grov og absolut ikke disjunktiv – hvilket også fremgår af at jeg har ladet visse eksempler figurere i mere end én gruppe.

(a) Sprogligt antikiserende er udtryk som: *mage det så, et digert værk, i så fald/henseende, det være sig, skæbnens ugunst.*

(b) Anden form for stilimitation: *med alle til rådighed stående midler, en til vished grænsende sandsynlighed for, den dertil indrettede, . . . plus en fortegnelse over samme, frit i luften svævende, lade meget tilbage at ønske, i mit hjertes uskyld, for mine synders skyld, afvente begivenhedernes gang, det tør svagt antydes.*

(c) Citater, allusioner o.lign.: *med gustent overlæg* og måske *alt mellem himmel og jord* er Shakespeare-citater; *vor egen lille Hassan* er Oehlenschläger; *en saga blott* er E. Tegner d.æ.; . . . *at spå, især om fremtiden* er en apokryf talemåde som man forgæves har søgt at tillægge Storm P.; *det talte de meget om den vinter* opfattes vistnok af de fleste som et sagacitat; *en enlig svale* må være afledt af ordsproget »én svale gør ingen sommer«; og *i tidernes morgen* opleves i reglen som bibelsk; *man merkt die Absicht und wird verstimmt* er et Goethe-citat, men i den også grammatisk ukorrekte form hvori det normalt bruges i dansk; *i disse hellige haller* er fra Mozarts opera Tryllefløjten.

(d) En art metonymi der blot består i at et sjældnere synonym er valgt fremfor et almindeligere har vi i eksempler som *alternativ* (for mulighed), *på årsbasis* (jf. om året), *målsætning* (jf. mål), *problematik*

(jf. *problem*);⁸ et særtilfælde er en serie af kombinatorisk regulerede gradsbetegnelser: *med al ønskelig tydelighed, i skønneste orden* (men altså ikke *i al ønskelig orden* og *med skønneste tydelighed*), *inderligt overflødig, efter moden overvejelse, bedøvende ligeglad*.

(e) Herfra er der ingen skarp overgang til en række udtryk med karakter af epitheta ornantia; det er typen *den lykkelige ejer*, hvor *lykkelige* synes at være så afsvækket at *ejeren* vil betyde det samme som *den lykkelige ejer*. Andre eksempler: *pinligt ædru, min tunge pligt, håbefulde poder, modige tårer, uforgribelige meninger, suveræn/ophøjet foragt, den ædle giver, hæderlige anstrengelser, i sin vildeste fantasi, koldt overlæg, de sørgelige rester, et lønligt håb, et forføngeligt håb, de skønne, spildte kræfter, en tro kopi, mildt overrasket*.

(f) Den egentlige perifrase har vi i eksempler som: *de indbydende skaldyr, den brune drik, den gamle have* (om Tivoli),⁹ *på vore breddegrader, evadøtre, de skrå brædder, den hvide hue, Seinestaden* (om Paris), *det svage (stærke) køn, i Morfeus' arme*.

(g) Metaforer og andre billedlige udtryk: *i tidernes morgen, efter moden overvejelse, de voksnes rækker, dyrke fremmede guder* (om at være sin ægtefælle utro), *fallittens rand, springe ud* (om nybagte studenter), *luernes rov, flammernes bytte, under disse himmelstrøg, fædrene/mødrene ophav, forlægge residensen, hæve taftet, de hjemlige kødgryder* (vel efter 2. Mos. 16.3), *hvile på laurbærrene*; særlig almindelige synes de militære billeder at være: *spredt fægtning, råbe vagt i gevær, under dobbelt ild, sondere terrænet, følge slagets gang, stilhed før stormen, væbne sig med tålmodighed*.

(h) Syntaktiske brud på grammatik eller konvention: *komme hinanden ved* (*komme ved* brugtes tidligere kun negeret og ikke med volitivt personsubjekt); og efter punktum er et brud med en pædagogisk konvention; *hun* som pronomen med neutralt sexus (»vi ved ikke hvem tyven er, men hun må være kommet ind denne vej«); postpositionel brug af *imellem*: *landene/folkene imellem*.

(i) Vittigheder, delvis af rent sproglig art: *de forhåndenværende søms princip, glimre ved sit fravær, indtil flere gange, til afveksling* (brugt ironisk), *på afbedrag, det pulveriserende liv, begå en kronik/et digt osv., en offentlig hemmelighed*.

(j) Andre eksempler: *næste punkt på dagsordenen*,¹⁰ *forbigå i tavshed, i almindelighed . . . i særdeleshed, med slet skjult skadefryd, hinsidan, stå hen i det uvisse, tage højde for, til bevidstløshed, yndlingsaversion, et tilfælde der lignede en tanke*.

Som man ser kan alle de nævnte stilistiske træk være symptomer på den vitale, kreative stil, den der gør sig umage med at træffe uventede valg for at overraske og dermed informere læseren (eller tilhøreren) stilistisk.

Klicheen eller den klichéfyldte tekst opviser altså karakteristiske kreativitetssignaler for så vidt som vi genfinder mønstre eller typer som vi kender fra det kreative sprog. Men ser vi på udfyldningen af dem, viser det sig at her mangler kreativiteten. Mønstrene er udfyldt på en måde som er set mange gange før. Mønstrenes signal om sproglig kreativitet kontrasterer med udfyldningens konformitet.

Altså: det er et udslag af sproglig kreativitet og opfindsomhed at konstruere en antitese, at lave en metafor eller at vælge et synonym der ikke er det først ventede; men det er ikke kreativitet at kopiere en antitese, en metafor og et synonymvalg.

Klicheen opleves derfor som noget uærligt eller prætentivt. Den foregiver eller annoncerer en originalitet eller kreativitet som ikke findes. Bruger jeg fx perifraseren *den brune drik*, har jeg så at sige spillet med musklerne og lovet en præstation: »Jeg siger ikke bare *kaffe* som alle og enhver«. Men præstationen udebliver, der er ikke noget slående og overraskende ved *den brune drik* – dertil er udtrykket hørt for tit. Modtageren føler en vis frustration ved ikke at få opfyldt sin forventning om et stilistisk initiativ.

Klichébrugeren overtræder øjensynlig en stilistisk konvention der siger omtrent: »Hvis du vil afvige fra den stilistisk umarkerede, upersonlige fællesstil, så skal det være fordi du har noget på hjerte, fordi du vil bidrage med dit eget. Er du ikke kreativ i din afvigelse, bliver afvigelsen umotiveret, en afvigelse for afvigelsens skyld.«

Klicheen synes således at være karakteristisk ved at opleves som en uoverensstemmelse mellem mønster og udfyldning: i forhold til mønstret er der for lidt information, i forhold til det reelle, leksikalske indhold er der for megen stilistisk information.¹¹

Den ovenstående bestemmelse af klicheens væsen synes også at kunne belyse fænomener uden for det snævert sproglige. For eksempel forskellen mellem de litterære kategorier epigoneri og klassicisme. Begge litterære teknikker benytter imitation af andre værker. Men medens klassicismen gør det åbent og programmatisk og derfor ikke kan beskyldes for prætentation, foregiver epigoneriet forgæves at være lige så originalt som de værker der imiteres. Epigoneri er litteraturklicheer.

Men klichébegrebet kan også anvendes i analysen af helt andre se-

miologiske substanser, fx påklædning, frisure, boligindretning, fritidsbeskæftigelse, bilkøb. Lad os fx tænke os et samfund eller en socialgruppe hvor normalpåkledningen for mandlige individer er grå bukser, tweedjakke, skjorte og slips. Pludselig afviger imidlertid nogle få individer i gruppen fra denne norm ved at optræde i groft, billigt, mørkeblåt arbejdstøj. Det er et overraskende, originalt og stærkt informativt signal, fx en provokation. I løbet af nogen tid bliver antallet af de individer der bærer arbejdstøj så stort at ingen mere kan opleve denne påklædning som noget overraskende – skønt tweedjakke stadig statistisk er det hyppigste. Det blå arbejdstøj er nu blevet til kliché, nemlig det hyppigste af det sjældne, og signalet er stærkt afsvækket. Der kan så ske det at det blå tøj bliver mere almindeligt end tweedjakken; hermed er også klichéeffekten svundet, det blå arbejdstøj er blevet en ny norm, som man vil kunne afvige informativt fra, fx ved at optræde i tweedjakke.

Andre standardiserede udtryk

Uoriginalitet i sig selv kan ikke give anledning til kritik. Vi accepterer fuldt ud mange standardiserede indslag i sproget uden at føle ubehag ved at de ikke er originale. Vi anser det ligefrem i visse tilfælde for en dyd at suspendere kreativiteten.

(a) En vigtig type udtryk med anerkendt suspension af originalitet er de performative formularer. Herved vil jeg forstå sproglige udtryk som er lig med eller nødvendige dele af ritualer eller sproghandlinger.¹² Det er fx hilsener, indlednings- og slutformler på breve, sproghandlinger som *tak* eller *jeg kærer*. Ændres formuleringen, er det ikke den samme handling der er udført; man kan fx ikke takke uden at bruge glosen *tak(ke)*. På dette område er originalitet altså direkte uønsket, og der drives ligefrem intensiv træning i uoriginalitet: man instruerer i at hilse rigtigt, at sige pænt tak, hvordan man indleder et brev osv.

(b) En anden type formularer er dem der springer i øjnene i karakteristiske genrer som lovsprog, Christiansborg-dansk (se ill. p. 16), Bibelen, folkeeventyret, schlageren. Det drejer sig om ord og udtryk der har synonymer i »normalsproget«, men som er konstituerende for den enkelte genres sprogbrug. At sådanne træk opfattes som stiltræk, altså med relativt lav forekomstsandsynlighed, beror som regel på at man bevidst eller ubevidst bedømmer deres kontekst som »normal-sproglig«. Inden for den enkelte genre forekommer disse træk imidlertid med høj sandsynlighed og er altså her normalsproglige.

(d) Lidt mere besværligt er det at skille klicheer ud fra idiommer – eller rettere: at skelne mellem de idiommer der er klicheer og dem der ikke er det. Eksempler på idiommer er *gå ud af sit gode skind, slå hovedet på sømmet, ikke ville løfte en finger for, holde skindet på næsen, slå hånden af en, flyve i flint, male byen rød*.

Sådanne udtryk tilfredsstiller den almindelige definition af idiommet som en syntaktisk kompleks størrelse hvis betydning ikke kan deduceres af de enkelte elementers betydning.¹³ Det er ikke nok at kende verbet *jokke*, substantivet *spinat* og præpositionen *i*, samt det syntaktiske mønster der tillader kombinationen *han jokkede i spinaten*, for at forstå udtrykket *han jokkede i spinaten*.

Nogle idiomers oprindelse kan forklares historisk; det gælder fx *falde i staver, flyve i flint*. Andre kan ikke: *falde i tråd med*. Idiomet er synkronisk set en uanalyserbar enhed, og der kan ikke ændres ved enkeltheder: *at trampe på rabarberne* må være noget helt andet end *at jokke i spinaten*, og *at flyve i granit* er vist uforståeligt – i modsætning til *flyve i flint*. Karakteristisk er det også at man ikke ved en kløvning kan fokusere et enkelt element i et idiom: *det er på loftet han har rotter* og *det var billetten han tog* kan ikke opfattes som kløvede udgaver af idiommerne *han har rotter på loftet* og *han tog billetten*. Det ville være lige så absurd som at ville fokusere elementet *nan* i ordet *banan*!

Idiomet er en færdigpakket ordsamling. Det hører hjemme i ordbogen, som jo tager sig af det specielle, det der ikke kan genereres af grammatikken. Idiomet har netop ordets fastlåsthed: ingen variation (bortset fra bøjning) inden for ordets og idiomets grænser. Det hører også med til billedet at synonymordbøgerne har idiommer med som alternativer til ord.¹⁴

Ud fra dette måtte man vente at et idiom kan være en kliché – ligesom så mange andre »ord«. Det passer også: *slå sine folder, tage højde for, trække noget ned over hovedet på en* o.a.

Klichékarakteren skyldes således ikke udtrykkets fastlåsthed, men derimod at det som synonym kan have ganske normale klichésymptomer.

De to sidste grupper jeg vil nævne, viser egentlig intet som helst slægtskab med klicheen, men de bør med fordi de let associeres med de andre sproglige standardiseringer.

(e) Faste vendinger er karakteristiske ved at alle deres elementer har deres »normale« betydning, og vendingerne kan genereres af gramma-

tikken, dog således at de er behæftede med visse ad hoc-restriktioner.

I talrige kontekster er verberne *gribe*, *tage* og *snappe* synonymmer. Men i forbindelse med visse objekter, fx *ansvaret*, er *tage* det eneste mulige: *at tage ansvaret* er en fast vending.

Man har tidsbetegnelserne *om sommeren*, *om morgenen*, *om efteråret*, *om natten* o.a., men ikke *om sensommeren*, *om weekenden*, *om sommerferien*, *om julen* osv. *Om sommeren* og de få andre med *om* er faste vendinger.

vor og *vores* er med en vis stilistisk forskel frit ombyttelige i alle kontekster, undtagen i udtrykket *i vor tid*, der er synonymt med 'i nutiden'; *i vores tid* betegner et tidsrum i fortiden. *I vor tid* er altså en fast vending.¹⁵

(f) Ved petrificerede elementer vil jeg forstå ord hvis distribution beskrives udelukkende ved hjælp af ad hoc-regler. For *hulter* gælder det således at den eneste regel der kan gives for ordet, er at det optræder foran *til bulter*, og denne beskrivelse tilfredsstilles af intet andet element i sproget.

Andre eksempler på petrifikationer: *hip* (som *hap*), (*hip* som) *hap*, *rub* (og *stub*), (*hele*) *molevitten*, (*opgive*) *ævred*, (*få*) *has* (*på*), (*gå*) *rabundus*, *huj* (og *hast*), (*på*) *talefod* osv.¹⁶

Klicheens historiske karriere

Efter denne beskrivelse af klicheen kunne man antage at alle stilistiske nydannelser i sproget gennemløber klichéstadiet. De begynder som originale udtryk der er resultatet af enkeltpersoners sproglige kreativitet. Herefter sker der det at udtrykket kopieres af folk der synes det er godt, men som ikke selv er kreative m.h.t. den sproglige stil. Vi er nu på klichéstadiet. Slår udtrykket imidlertid virkelig an, vil det blive brugt af så mange og få så høj frekvens at det glider over blandt idiommerne eller de faste vendinger, eller registreres som nye normale anvendelser af ældre ord.

Man kan som tankeeksperiment tage ordet *drøfte* med den oprindelige betydning 'skille avner fra korn'. På et tidspunkt har en person fundet på at bruge ordet metaforisk: 'gennem samtale at skille sandt fra falsk, gode argumenter fra dårlige'. Det har været slående og originalt, og er blevet imiteret af folk som ikke selv har kunnet præstere, men kun præterere, sproglig originalitet – det er blevet en kliché. Til sidst svinder, i dette tilfælde, ordets oprindelige betydning, herved går me-

taforkarakteren tabt, og vi har nu fået en ny, stilistisk neutral glose med betydningen 'diskutere'.

Denne udvikling burde være noget man kan iagttage – eller rettere: Det må på forhånd formodes at man kan se ord og udtryk på forskellige udviklingsstadier, og således forholder det sig faktisk.

Verbet *begå* har i sin oprindelige brug objekter der betegner forkastelige handlinger: *tyveri, voldtægt, mord, underslæb, dokumentfalsk, fejl* osv. Engang i slutningen af 30'erne hørte jeg for første gang udtrykket *NN har begået en lille sang*. Det virkede slående og morsomt med denne kringlede karakteristisk af sangen som en art forbrydelse. Vittigheden er blevet efterlignet utallige gange: man har begået *kronikker, bøger, melodier, tegninger* osv., og jeg oplever selv ordet eller konstruktionen som en udpræget kliché. Men det gør ikke alle; for mange er *begå* en neutral og saglig glose med betydningen 'lave', 'udføre', den er på vej ud af klichéstadiet.

Udtrykket (*i tiden*) *fremover* må vel engang have været en art original metafor, men de sidste årtiers utrættelige kritik har netop gået på udtrykkets klichékarakter.¹⁷ For de fleste under 30 år er det imidlertid en normal, stilistisk farveløs vending.

Indtil flere gange er begyndt som en vittighed, og slet ikke så ringe en vittighed i sin matematiske absurditet. Mange oplever nu udtrykket som en kliché, mens andre ikke finder noget som helst stilistisk markant ved det. Det er bare en ny måde at sige *flere* på; *indtil* har samme informationsværdi som *s'et i i forgårs*.

Hun som pronomeren for neutralt sexus var for nogle år siden en frisk provokation i en god sags tjeneste. Pronominalbrugen gør vistnok stadig krav på at være en provokation, men frisk er den unægtelig ikke mere: den er en ren kliché. Men det er tænkeligt at *hun* om et antal år er ligeberettiget med *han*, og hermed vil både provokation og kliché være borte.¹⁸

Vil det nu sige at alle idiomer og andre faste vendinger har gennemløbet denne udvikling? Det er ikke sikkert det er muligt at svare på det spørgsmål. Det kommer bl.a. an på om kildematerialet slår til.

Men man kan i al fald sige at det ikke på nogen måde er sikkert at alle sprogets nydannelser har denne stilistiske udviklingshistorie, altså har gennemløbet klichéstadiet. Selve klichéoplevelsen kan nemlig tænkes at være forbeholdt bestemte historiske perioder og bestemte socialgrupper.

Som det er fremgået af det ovenstående er klicheen ikke et stiltræk på linje med metafor, zeugma, kiasme, polysyndese, pars pro toto osv. Disse stiltræk kan beskrives som sproglige konstellationer af den og den art, og læseren kan finde dem i teksten uanset hvem hun er, blot hun er opmærksom og interesseret.

Anderledes med klicheen. Den kan ikke beskrives sprogligt, for den kan falde inden for hvilken som helst af de klassiske kategorier, fx metafor, zeugma, kiasme. Klicheen er ikke en trope eller en figur, men derimod hvilket som helst stiltræk der opleves med kvaliteten kliché, dvs. prætenderet originalitet.

Denne oplevelse forudsætter imidlertid at originalitet prioriteres meget højt og at imitation sættes meget lavt, ja ligefrem foragtes. Og der er jo intet i vejen for at sådanne idealer kan være bundet til ganske bestemte historiske perioder. En historisk periode, eller en person, som har en anden holdning til sproglig og stilistisk imitation, kan simpelt hen ikke opleve klicheer. Klicheen synes kun at kunne opleves af personer eller persongrupper med specifikke historiske og dannelsesmæssige forudsætninger.

Jeg mener at klichéoplevelsen er forbeholdt det sociale mindretal der bruger eller som ideal har det sprog som dominerer radio, presse, fjernsyn og uddannelse – altså det der tit får signalementet »dannet rigsmål« eller lignende. Den dannelsesstradition som denne sociolekt er baseret på, anerkender stilistisk neutralitet (»normalprosa«), roser kreativitet, og fordømmer imitation uden for de anerkendte rammer (ordsprog, citat, idiom osv., se p. 16–17). Det er i det dannede rigsmål vi finder ængsteligt udlagte signaler til at vise at taleren godt ved at hun ikke er original: . . . *det korte af det lange, som man siger*; selv idiommer og ordsprog bryder man op for at få plads til garderende adjektiver:

- (9) den *berømte* torpedo under arken
- (10) den *meget omtalte* nål i en høstak
- (11) den *sagnomspundne* tue der kan vælte stort læs

Jeg har i det foregående beskrevet fænomenet kliché loyalt ud fra denne synsvinkel, der også svarer til min egen opdragelse.

Men selv inden for de dannedes kredse er der forskelle i klichéoplevelserne. Erkendelsen af en kliché må hænge nøje sammen med den sproglige erfaring man har. – Jeg havde i lang tid undret mig over at en af mine kolleger, trods sit i øvrigt overordentligt omhyggelige, lidt

gammeldags akademiske sprog, brugte vendingen *glimre ved sit fravær*, som jeg oplevede som en ægte kliché. Indtil det en dag gik op for mig at han da gik ud fra at jeg vidste det var et Tacitus-citat. Hermed var han naturligvis frikendt for enhver beskyldning for stilistisk præntion, fejlen var helt på min side.

Normalt vil det være sådan at den med størst sproglig erfaring oplever flest klicheer; den med ringere erfaring risikerer lettere at tro at et udtryk er originalt – bare fordi hun i kraft af sin ringe erfaring ikke har hørt det før.

Når vi taler om »forventning«, »overraskelse« og »sproglig norm« eller »normalprosa«, er det altså oplevelseskvaliteter, ikke objektive kategorier. For at et stort antal mennesker skal udpege det samme træk som »overraskende« eller »normalt«, kræves det at de har en meget stor del forudsætninger til fælles. Meget af den traditionelle sproglige opdragelse har til formål at standardisere forskellige individers forventningsnormer.¹⁹ Normalsproget er en sociolekt.²⁰

Klicheen i sprogpædagogikken

Den opfattelse af klicheen jeg har fremstillet i det foregående, har visse pædagogiske implikationer. Jeg tænker først og fremmest på instruktionen i skriftlig fremstilling på modersmålet, den såkaldte danske stil. Her bruges ordet kliché som en betegnelse for et særtilfælde af fejl; er noget betegnet som kliché er det samtidig angivet at det er noget som burde være undgået.²¹

Det passer med mit forslag om at klicheen er et stiltræk der opleves som præntenderet kreativitet. Præntion er uærlighed og bør naturligvis bekæmpes.

At *A præntenderer q* vil sige at *A gør p med det formål at få mig til at tro at hun gør q*. Der er tale om forsætligt bedrageri, og den der bliver grebet i det, må tilstå hvis hun holder sig til sandheden.

En dansklærer som bebrejder en elev at hun har brugt en kliché, beskylder altså eleven for enten (1) at have forsøgt stilistisk bedrageri, eller (2) ved uagtsomhed at have givet læreren anledning til at tro at hun har forsøgt bedrageri. – I begge tilfælde er der fra lærerens synspunkt tale om forkastelig adfærd.

Som regel er det imidlertid en gal diagnosticering af situationen læreren foretager. For enten anerkender eleven overhovedet ikke kreativitetsidealet, og så kan der ikke foreligge noget forsætligt stilistisk

bedrageri. Eller også er elevens sproglige erfaring ikke helt den samme som lærerens, og derfor kan de to ikke have de samme klichéoplevelser, selv om de begge anerkender kreativitetsidealet. Under alle omstændigheder er elevens og lærerens stilistiske oplevelser inkongruente. Den relevante pædagogiske instruktion måtte i virkeligheden være noget i retning af følgende:

»Din tekst indeholder forskellige sproglige stimuli, bl.a. de såkaldte klicheer, som fremkalder ulyst- og modviljereaktioner hos mig og hos den socialgruppe jeg repræsenterer over for dig. Vil du derfor anerkendes af og optages i denne gruppe med de forpligtelser og rettigheder et sådant tilhørsforhold medfører, skal du beflitte dig kraftigt på at reducere antallet af den slags stimuli. – Og ønsker du at undgå de uhensigtsmæssige stimuli, er jeg til din disposition med instruktion og anden pædagogisk service. Er du imidlertid uinteresseret i at kvalificere dig over for den før omtalte socialgruppe, kan du på eget ansvar vælge ikke at bestræbe dig på at undgå klicheer og andre over for denne gruppe diskvalificerende stimuli.«

Selve denne gardinprædiken definerer jo ikke klicheen – det må gøres ved siden af – og den passer også som indledning til flere andre sproglige emner, fx fænomenet korrekt sprog.

Med klicheer er det ligesom med korrekt og ukorrekt sprog et spørgsmål om at acceptere eller forkaste sociale sprogkonventioner. Men det fortæller man ikke eleverne. Tekniske glosser som *ukorrekt* og *kliché* tilslører sagen, idet de hindrer at man kommer til at tale om det det egentlig drejer sig om.

Klicheer er ikke noget der skrives, det er kun noget der opleves.

Noter

1. se fx Rehling 1951 p. 60–61, Wellander 1947 p. 637, Oxenvad 1962 p. 12, Hansen 1975 p. 27 ff., Veirup o.a. 1976 p. 34. 2. Jeg har med hensigt ikke citeret de to steder jeg kender hvor der siges noget holdbart, men yderst kortfattet, om begrebet kliché, nemlig Hultberg 1966 p. 93 og Hansen 1967. 3. Se litteraturlisten. 4. Enkvist 1973 p. 21 ff. og Fafner 1977 p. 110 ff. 5. I glossematisk terminologi kunne man muligvis udtrykke det sådan, at genren lovsprog dominerer en stilistisk synkretisme mellem *hvis* og *såfremt*. (Hjelmslev 1943 p. 79). 6. se fx ODS XXVIII p. 91–93. 7. Albeck 1973 p. 114 ff. og Telemann & Wieselgren p. 52 ff. 8. Et udmærket eksempelmateriale analyseres i Rasmussen 1974. 9. Det er specielt denne type Jacob Paludan flere steder har ytret sin afsky for, se fx Paludan 1943 p. 129 og Paludan 1944 p. 16–17. 10. Udtrykket har naturligvis

kun klichékarakter når det bruges »uegentligt«, i betydningen 'det/den næste'. 11. Man kan muligvis sige at modtageren oplever at afsenderen gennem klichébrugen overtræder begge Grice's kvantitative konversationsmaksimer: afsenderen har på én gang gjort sin meddelelse mere og mindre (stilistisk) informativ end nødvendigt for den vellykkede kommunikation. Se Grice 1975 p. 45. 12. Hansen 1967. 13. En god oversigt findes i Welte I p. 213–18. 14. Se fx Albeck o.a. 1967, artiklerne *eje*, *genere*, *stjæle*. 15. Se Mål & Måle 1975 nr. 1 p. 2 og 1976 nr. 2 p. 2. 16. Vranckx 1977–78 I p. 79 ff. og II 519 ff. 17. Dansk Sprognævns årsberetning 1956/57 p. 10. 18. Tøgeby 1974. 19. Abraham 1971 p. 2. 20. Wille 1970. 21. Bülow-Hansen o.a. p. 42 og 55.

Litteratur

- Abraham, Werner: Stil, Pragmatik und Abweichungsgrammatik. i: Stechow (ed.): Beiträge zur generativen Grammatik, 1971.
- Albeck, Ulla: Dansk Stilistik (7. udg.) 1973.
- Albeck, Rode og Timmermann: Dansk Synonymordbog (5. udg.) 1967.
- Bülow-Hansen, Jørgensen og Marstal: Dansk Stil (2. udg.) 1972.
- Dansk Sprognævns årsberetninger 1955/56 ff.
- Enkvist, Niels Erik: Linguistic Stylistics, (Mouton) 1973. Några textgrammatiska problem. i: Telemann & Hultmann (ed): Språket i bruk. 1974.
- Fafner, Jørgen: Retorik. Klassisk og Moderne. 1977.
- Grice, H. P.: Logic and Conversation. i: Cole & Morgan: Syntax and Semantics, 1975.
- Hansen, Erik: Kliché eller formular. i: Information 1.9.1967, genoptrykt i: Magister Stygotii Betænkninger over det Danske Sprog, 1973.
- Ping- og Pampersprog (8. opl.), 1973.
- Hjelmslev, Louis: Omkring sprogteoriens grundlæggelse, 1943.
- Hultberg, Helge: Semantisk litteraturbetragtning, 1966.
- Mål & Måle, 1974 ff.
- Ordbog over det danske Sprog I–XXVIII, 1919–56.
- Oxenvad, Erik: Bedre Dansk (3. udg.) 1962.
- Paludan, Jacob: Søgelys, i Fra Amerika til Danmark, 1943.
- Mit Kaktusvindue, 1944.
- Patridge, Eric: A Dictionary of Clichés (4rd ed.) 1947.
- Rasmussen, Steen Eiler: De magiske Ord. i: Det Danske Akademi 1967–1974. En bog om sproget, 1974.
- Rehling, Erik: Skriftlig Form (2. udg.) 1951.
- Shannon & Weaver: The Mathematical Theory of Communication, 1949.
- Telemann & Hultmann (ed.): Språket i bruk, 1974.
- Telemann & Wieselgren: ABC i stilistik, u.å.
- Tøgeby Ole: Sprog og læseproces, 1971.
- Høn. i: Mål & Måle 1974 nr. 3 p. 29–32.
- Veirup, Smidstrup og Grunwald: Det sproglige service-eftersyn (2. udg.) 1976.
- Wellander, Erik: Riktig svenska (3. utg.) 1947.
- Welte, Werner: Moderne Linguistik: Terminologie/Bibliographie I–II, 1974.
- Wille, N. E.: Begrebet »normalsprog«. i: Nydanske Studier I, 1970.
- Vranckx, Maria: Expressiva in de skandinaviske talen I–II, (Katholieke Universiteit Leuven) 1977–78 (stenc.).

Ordsprog, der hjælper

En proveniensanalyse af ordsprogsstoffet og dets litterære funktion i Martin A. Hansens *Jonatans Rejse*

Af Niels Houkjær

Romanen *Jonatans Rejse* er storforbruger – og misbruger i den forstand, at romanen naturligvis etablerer sin egen fortolkning – af bibelstof fra Det gamle såvel som fra Det nye Testamente. At stoffet benyttes med bestemte hensigter, det skal forsøges godtgjort i det følgende, hvor en detaljeret analyse af citatstoffet etableres omkring et enkelt kapitel i bogen som afsæt for en litterær fortolkning af romanen, hvorefter perspektivet forlænges fremad i forfatterskabet.

At ordsprog og bibelcitater spiller en betydelig stilistisk rolle i *Jonatans Rejse*, er flere fortolkere enige om. Harry Andersens iagttagelse af ordsprogene bliver dog ved konstateringen af et arkaiseret sprog. Var anvendelsen af ordsprogene blot udtryk for et stemningsleje, kunne Martin A. Hansen affærdiges som blot og bar hjemstavnsdigter. Hans forfatterskab er betydeligere end som så og hans ordsprogsbrug mere perspektivrig.

I Cai M. Woels analyse af *Jonatans Rejse*, som Harry Andersen også henviser til, beskrives ordsprogsanvendelsen ud fra tre funktioner, som alle er væsentlige og peger frem mod en fortolkningskonsekvens, som Andersen lader uomtalt, men som her skal efterspores nøjere. For det første bemærker Woel ordsprogenes stilistiske virkning: »Billederne og de landligtprægede Ordsprog er bevidst brugt for at give Skildringen Tone af tidløs Oprindelighed« (p. 41.). Dernæst konstaterer Woel den personligheds karakteriserende effekt, og endelig som den tredje funktion gør han opmærksom på den udglattende virkning, ordsprogene har: skarpe meninger neutraliseres af den stringente, uimodsigelige form. Ordsprogene

»hjelper ogsaa med til at faa de mange ofte grove Angreb til at passere. Naar f.eks. Askelad ret har udartet i en næsten rabiat Anklage mod dette og hint, virker Jonatans ordsprogsagtige Svar (. . .) svært afkølende og formildende, uden at han egentlig *modsi-ger* Askelad!« (p. 41).

Man skimter et aspekt af de faste vendingers legitimerende natur hos Woel, et synspunkt, som her skal gøres mere omfattende i et forsøg på at underbygge en litterær kompositionsanalyse. Den påfaldende og udbredte benyttelse af ordsprog i romanen gør det indlysende at centrere en detaljeret analyse om ordsprogene som grundlag for romanens litterære tolkning.

Ordsprogene imellem det subjektive og det overpersonlige

Til forståelse af et sådant legitimeringsprincip skal en videnssociologisk model, som er opstillet af Peter L. Berger, inddrages.

Berger definerer legitimering som »socialt objektiveret »viden«, der tjener til at forklare og retfærdiggøre den sociale orden« (p. 39). Ser vi nærmere på dette arrangement af kollektiv konfirmeret viden, ser vi ordsprog opfattet med selvstændig institutionaliserende status. Forståelsen af et sådant arrangement er forudsætning for indsigt i den udvikling, der finder sted i Martin A. Hansens forfatterskab:

»På det førteoretiske plan kan man finde enkle, traditionelle bekræftelser, hvis paradigme lyder: »Sådan gør man nu en gang«. Derefter følger et begyndende teoretisk plan (det skal dog næppe inkluderes i kategorien »ideer«), hvor legitimeringen tager form af ordsprog, moralmaksimer og traditionel visdom. Denne type af legitimerende kundskaber kan udvikles videre og overføres i form af myter, legender og folkeeventyr. Først derefter støder man på eksplicitte, teoretiske legitimeringer, med hvilke specifikke sektorer i den sociale orden forklares og retfærdiggøres ved hjælp af specialiserede »videns«-forråd. Endelig finder vi de strengt teoretiske konstruktioner gennem hvilke et samfunds normer legitimeres *in toto*, og hvor alle mindre-end-totale legitimeringer er integreret i en altomfattende Weltanschauung. Dette plan kan man beskrive ved at sige, at her opnår et samfunds nomos teoretisk selv-bevidsthed« (p. 41).

I Jonatans søgen efter højere retfærdighed og højeste sandhed indgår ordsprog og bibelcitation med en anden status og på et højere niveau end Berger tildeler denne videnskategori. Ordsprog og ordsprogsbe-

slægtet stof indgår i en episk kontekst, der tvinger læseren til at foretage den integrering af ordsprogstoffet i bogens udsagn, som giver ordsprogene status af andet og mere end objektiv viden. Den visdom, de indeholder, blir i romanen subjektiv og samtidig overpersonlig. Ordsprogene foretager i *Jonatans Rejse* den kobling mellem personlig erfaring og overpersonlig erindring, som på det episke plan modsvares af smedens geografiske, historiske og bevidsthedsmæssige bevægelse i bogen. Det er denne kunstneriske anvendelse af ordsprogene, som her skal undersøges og danne baggrund for den litterære fortolkning, der sædvanligvis nøjes med at forholde sig til den episke kerne – altså rejsen – i romanen.

Bergers videnshierarki støtter sig på en teori om bevidsthedens sækularisering. Den viden, som f.eks. i middelalderen kunne udtrykkes i regelmæssig sprogdragt med høj sandhedsværdi, har i moderne tid en begrænset gyldighed. For Martin A. Hansen er almuebevidstheden langt fra uproblematisk; men den findes i begyndelsen af hans forfatterskab som en evne til at kalde tingene ved deres gamle navne. Derfor kan djævelen puttes i en flaske, og derfor har ordsprog og bibelallusion en total og pålydende betydning, som kunne se ud til at høre hjemme på Bergers »begyndende teoretiske plan«.

Da Jonatan gendrives af Vejmanden, sker det i en tvekamp på ordsprog og bibelallusioner, hvor dette gamle vidensmateriale netop ikke er udhulet af en sækulariseringsproces. Selv taberen af dysten Jonatan Smed accepterer våbnene, og i fortællerens episke anvendelse af stoffet, hvor det fyldes med litterært indhold, ligger også en selvfølgelig accept på et endnu højere plan end Jonatan selv bevæger sig.

Sandhedens foregribelse

Hvad der normalt anses for ret og rimeligt, har den sympatiske og jævne smed en sund forestilling om. En forestilling, som er i overensstemmelse med præstens ligtale over Røveren, men samtidig en forestilling, som anfægtes i romanens udsagn – og allerede i mødet med Vejmanden. Diskussionen om skyld og straf, retfærdighed og sandhed mellem Jonatan og Vejmanden, hvor det drejer sig om Røveren (udtrykket fører tanken hen på korsfæstelsesscenen på Golgatha), har sin parallel i slutningen, hvor Jonatans skyld diskuteres.

I det følgende kommenteres anvendelsen af ordsprog og bibelcitater i kapitlet »Da Jonatan blev gendrevet af en Vejmand«.

Overfor Vejmanden identificerer Smeden sig med Kong Saul, der under eftersøgning af faderens æsler føres til profeten Samuel og salves som indvielse til kongeværdigheden. *Et skrydende Svar* replicerer Vejmanden og viser dermed Jonatans ærinde hen til de planløst omflakkende æslers.¹

Profeten, som altså er Samuel, vil næppe *spilde sin Salve* på Jonatan og hans fremmedhed på stedet understreges af Vejmanden, som kalder Smedens hjemsted for *hovmodige Egne*.² Denne ordforbindelse er ikke fundet i bibelen, men ordene optræder ofte hver for sig; her fabulerer Martin A. Hansen frit, men i Det gamle Testaments ånd. De *laskede rotter* og de *hulde genfærd*³ kunne tænkes at forekomme i en talemåde eller sentens, men det er sandsynligst, at det billedmættede udtryk er forfatterens eget. *Gaverne fra oven og horerne*⁴ er frie citater fra Det nye Testamente. Ved henvisning til Jakobsbrevet understreges Gud som den, der kun giver gode gaver, hvad der stemmer overens med djævelen og det ondes udskillelse og konkrete tilstedeværelse i flasken. Vejmanden tager på gammeltestamentelig grund afstand fra omgang med skøger, hvad kun brevene i NT støtter ham i, mens evangelierne tager denne gruppe i forsvar.

Talen om *mønterne*,⁵ hvor Gud stilles som garant for merværdien, menes af Vejmanden konkret og illustreres af landskabet omkring ham, mens NT's beretning om skattens mønt lægger afstand til denne fortolkning, som Vejmandens pengepolitik er udtryk for. En spidsfindighed fra Martin A. Hansens side er Vejmandens henvisning til lignelsen om de betroede talenter, hvor GT's gamle retfærdighedssyn og domfældelse synes at være trængt ind i Jesu lære. Fortolkning af dette sted kan imidlertid reddes ved en henvisning til moderne bibelkritikeres tvivl: man mener, at lignelsen bør tillægges evangelistens egen produktive evne og i hvert fald ikke henføres til Jesu lære.

Smeden priser herefter visdommen med et citat fra Ordsprogenes Bog (og ikke fra »Prækeren«, som han selv mener at citere).⁶ Hermed er vi nået til det centrale i diskussionen, og det er vigtigt at bemærke, at Jonatan endnu ikke forstår dybden i sine egne ord.

Hvor der i Ordsprogenes Bog tales om visdom, sker det i forbindelse med Guds retfærdighed, som Smeden først nu skal lære at kende. For denne fejlцитering korrektes Jonatan da også af Vejmanden, der har

Alle ordsprog, der forekommer i kapitlet, er registreret i noterne, men ikke nødvendigvis omtalt i artiklen.

indset Jonatans forveksling af Guds visdom med menneskets og især hans egen søgen efter mening.⁷ Det gøres grundigt med en parafrasering af Prædikerens Bog.

Har Jonatan i det foregående været op imod Det gamle Testamente, så angriber Vejmanden nu evangelierne, mens Jonatan træder i defensiven og forsvarer Røveren ud fra Jesu frelseslære og ord til Røveren på Golgatha. Røveren har i fortiden begået mordbrand og har nu taget sig selv af dage. I øvrigt siges han at være peget ud af uheldet. Hvad det konkret har betydet, gør præsten rede for: »Men store, uransagelige Gud, du tillod Sandstormen at ødelægge de nysaaede Agre, du lagde din skjulte Hensigt i Dyrenes Uheld, i svære Fødsler, i Smaabørns Død, i Naboers Fjendskab« (p. 87). Årsagen til denne manglende lykke angives af Vejmanden at være *Haanden fra oven*⁸, og hvad den rammer er netop jordens, dyrenes og menneskenes frugtbarhed – de dyder, som den gammeltestamentlige slægtsgud skal beskytte. Guds hånd er et billedligt symbol, som optræder såvel i GT som i NT, men i det første i revsende sammenhæng, i det andet i sammenhæng med nåden. I denne forbindelse hæfter Vejmanden sig i sin dom på GT, fordi han kender sandheden.⁹ ¹⁰. Denne drager Jonatan i tvivl med en talemåde og et ordsprog i et forsøg på at relativere sandheden. At det kan lade sig gøre inden for samme sproglige kode er en pointe, som ikke svækker ordsprogenes kraft.

I denne diskussion er det for Smeden kvantiteten, der er udslagsgivende, senere for Jonatan og her for Vejmanden er det et spørgsmål om at illustrere sandheden; og så blir valget ikke foretaget på skråt, og retfærdighedsbegrebet blir, som det vil ses, knap så ligetil at omgås. Når der hos Martin A. Hansen jongleres så suverænt snart med kanoniserede citater snart med folkelige ordsprog og talemåder, så er det fordi dette stof tilsammen afspejler en homogen viden. Religionen kan ikke skilles ud fra den omverden af praktisk jorddyrkning og vækst-metaforik, som omgiver personerne på dette sted. For vejmanden er ophævelsen af skellet mellem bibelallusion og ordsprogsstof næppe bevidst; men i hans ordsprogsagtige anvendelse af bibelcitaterne får bibelstederne samme dagligdags valør, som også kendetegner ordsprogenes anvendelsesområde. Således må samtlige bibelcitationer og -allusioner siges at have en metaforisk ordsprogsagtig valør, idet bibelstof, som i dets oprindelige kontekst omhandler trosspørgsmål, i *Jonatans Rejse* illustrerer et eksistentielt problem angående muligheden af at leve i overensstemmelse med en bestemt etisk norm. Den orden,

som udtrykkes i disse sproglige lovmæssigheder, er i sig selv mening i tilværelsen, og den understøttes af den almuevisdom, som også ordsprogene udtrykker. Visdom er ikke selverkendelse og egen erfaring, men accept af slægtens love, som udtrykkes i disse koncise udtryk.

Men er ordsprogene i det eksistentielle forhold udtryk for dagligdagsvisdom, så er de samtidig i den litterære sammenhæng afgørende ingredienser i en akademisk diskussion om livsholdninger og illustrerer således forfatterens konflikt mellem almue og intellekt på det personlige plan, mellem fortid og nutid på det psykologiske.

Rygtet gør sit, mener Smeden, men *En Ko hedder ikke broget, uden hun har en Plet*¹¹ og *Sandheden er altid ilde hørt*,¹² svarer Vejmanden. Jonatan fortsætter med at gå i brechen for Røveren med ordsprog og talemåder, indtil Vejmanden atter citerer bibelen. I de ordsprog, som Jonatan fortsat forsvaret sig og Røveren med, fremføres relativiteten i et mere moderne retssyn, som sørger for at tvivlen kommer den anklagede til gode,^{13 14 15} og efter Vejmandens henvisning til den absolutte retfærdighed *Vogt dig for ham, som forlader Rettens Sti*,¹⁶ kæder Jonatan nu dette retsprincip sammen med nådeslæren, idet han griber til epistelen, der i Jesu ånd opfordrer til barmhjertighed mellem brødrene.¹⁷ Med henvisning til rettens sti erindrer Vejmanden ikke blot Jonatan om indsigt i den rette visdom, men også om modstillingen godt/ondt, som nævnes i Ordsprogenes Bog. Denne forbavsende højt kvalificerede diskussion vidner på dette sted om etiske kategorier snarere end om religiøse som korrelat for retfærdighed og sandhed. Talen om *øvrighedens sværd*¹⁸ kædes da også i Romerbrevet sammen med lovens eksistens som forudsætning for samvittighedens instans, og 13. kap. rummer indenfor sine 14 vers såvel dom som nåde, idet Paulus i klar forlængelse af øvrighedens dom taler om næstekærlighed. Endnu tydeligere kommer tanken om næstekærlighed til orde i Galaterbrevet, hvor talen om Guds retfærdighed er en advarsel mod selvretfærdighed.

I de følgende salmer fortsætter Vejmandens citation fra GT og brevene, mens Jonatan kobler på ved evangelisterne¹⁹⁻²⁶, indtil deres standpunkter udkrystalliseres i Jonatans: *trøst næsten*²⁷⁻²⁸, *døm ikke* og i Vejmandens påkaldelse af *hævneren*.²⁹ Det trøstens ord, som skal give *marv i benene*,²⁸ har præsten – viser det sig i dennes ligprædiken – allerede tilbudt Røveren, som har afvist. Det er interessant, at Jonatan her med en ordsprogsagtig drejning af bibelcitater taler dette midt imod. Det som Guds ord magter at adskille, formår Smeden tilsyneladende at sammenføje. Lagt i munden på Jonatan ligner vendingen

om marven i benene nærmest en sentens eller ordsprogsagtig talemåde, hvis visdom i hvert fald på dette sted udtaler en anden end skriftens. At trøstens ord er påkrævet for menneskene, fastholder Jonatan og afviser *Herrens veje* som farbare for menneskets dømmekraft.³⁰

Vejmanden driver nu tilsyneladende diskussionen ud i det rene sofisteri, idet han fortsætter Jonatans citat fra Matt. og Luk.: *Dømmer ikke*,³² men vender indholdet på hovedet.³³ Meningen må herefter blive (konsekvent fortolket i forlængelse af de tidligere replikkers indhold), at Jonatans – med evangelisternes indforstående – advarsel mod dømmesyg af Vejmanden tages for selvfølgelig. Således at Vejmanden med sin og »Herrens« hårde dom faktisk søger at trække bjælken ud af sit eget øje. Da Jonatans fæller – de trøstende evangelister – hermed er afvist, stilles han selv skakmat og trækker sig ud af kampens første runde. Billedet med bjælken i øjet sættes altså i den litterære redigering ind i en anden tolkningsammenhæng end den sædvanlige. Den absolutte sandhed og den fuldkomne retfærdighed omgås jo af evangelisternes, præstens og Jonatans: døm ikke. Røveren og Vejmanden må dømmes og dømmes, fordi, som præsten siger, »hans (Røverens) Viden var større end min, den var et vældigt Dyb mod min. Jeg kom med min slidte, sorte Bog i Lommen. Den kunde jeg udlægge i timevis, men han levede den.« (p. 83).

Overfor denne visdom, der vender evangeliet mod menigheden, søger Jonatan tilflugt i en metadiskussion, som kommenterer Vejmandens vrede.³⁴ Dette gøres ikke ustraffet, for Vejmanden tager kritik af Guds ord for hovmod, og fremturer med sine absolutte krav. Styrende princip for Vejmandens bibeludvælgelse er ofte vej-metaforikken, som korresponderer med Jonatans rejse i den konkrete omverden. Denne geografiske bevægelse går altså i dette kapitel i retning af indre tilstande, som Smeden allerførst i samtalen har hentydet til med sammenligningen med Saul. Nu taler Vejmanden om *hovmodet*,³⁵ der *står for fald*, et udtryk, som i Ordsprogenes Bog forekommer i en rejse- og bevægelsesmetaforik. Hovmodet skal falde og Jonatan siges at *styre mod afgrunden*.³⁶ Om denne afgrund taler især Johs. Åbenbaringen. Dyret i åbenbaringen stiger netop op af denne afgrund, og Jonatan træffer det faktisk umiddelbart inden sin selvdød i sidste kapitel i skikkelse af den altædende »Dommens Fuglcunge« (p. 328), hvis vækst er et kapløb med udfærdigelsen af »Evighedsens Bjælde« (p. 328). Tages Jonatans dom som udtryk for hans egen accept af Arrestforvarerens deliriske forudsigelse, må Vejmanden allerede her siges at have ret angående

Jonatans rejse. Og godkendes videre dommen som fuldgældigt udtryk for romanens udsagn, så må udtrykket »retfærdig« ikke læses ironisk om Vejmanden som selvretfærdighed, men tages lige så bogstaveligt som hans anvendelse af ordsprog og bibelcitater.

I dialogen mellem vejbyggeren og den vejfarende er nu kun to replikker tilbage inden afskeden. Jonatan holder fast ved *håbet*, idet han benytter det oprindelige bibelcitater som sentens og tydeligt udtaler sig om det jordiske liv.³⁹ Forfatteren benytter her tydeligst spillet mellem religiøst og verdsligt ordsprogsmateriale til at skabe erkendelsesmæssig distance mellem bogens hovedperson og læseren. Når der med de levende i bibeltraditionens ånd menes frelse i religiøs forstand, så udtaler Jonatan for sin del sig blot om det konkrete liv, samtidig med at han kalder citaterne »Steder« (altså skriftsteder). Den autoritet, han henviser til, er kun formelt den samme som Vejmandens kilde.

Røveren er død for egen hånd, hvilket har været med til at »pege ham ud«. Alligevel er Jonatan og præsten enige om, at hans *sidste Stund* kan kun Gud dømme om.⁴² I ordsprogstraditionen tales ofte om først og sidst og i forbindelse med begivenheder, som sker sidst, oftest om positive hændelser, der borger for varighed. Her er overensstemmelse med Jobs bog-citatet, hvor lidelserne afløses af belønning, men også med nordisk skæbnetro, hvor valget i dødsøjeblikket tillægges altafgørende betydning. Jonatan foregriber her præstens forsvar for Røverens selvmord som en fortsættelse af livets bod, men modsiges senere af sin egen dommer: »»Den ene Dag dømmer den anden, og den sidste dem alle,« svarede Fugleskræmslet, »for det er ikke bare dig, som kan vigte sig med Mundheld« (p. 241). En dommer, som bør tages højtideligt, al den stund romanens hovedperson accepterer sin dom fra ham.

Vejmandens afsked med Jonatan er i sandhed hård kost, som opsummerer hele retfærdighedsbegrebet, sådan som Vejmanden har fremlagt det. Tidligere med henblik på Røveren, her med klar adresse til Jonatan. Vendinger som *sandhedens vej*⁴⁹ og *retfærdighedens vej* forekommer ofte i bibelen og altid som geografisk metaforik for psykologiske forløb.

Dette sidste citat fører direkte ind i slutningskapitlet, hvor Jonatan Smeds selvdom bringer ham til rejsens mål.

Retfærdighedens opfyldelse

Uden at godtage juraen som målestok for retfærdighed accepterer Jonatan sin dom ved domstolene. Der er to grunde til denne accept, som vi skal vende tilbage til efter at have kommenteret Jonatans forhold til juraen. I sidste kapitel besværer kongens tjener Oliver sig over, at Smeden ikke vil anerkende det almindelige retsprincip, der byder ham at angive den forbryder for hvis skyld han selv blev tyvtaget. Herved anfægtes retfærdighedsbegrebet, og det går ikke blot ud over Smeden, men over samfundet som helhed. Hertil svarer Jonatan med en serie ordsprog, hvis indhold peger frem mod en sandhedens og opgørets dag, hvor større hensigter lader sig ane: »Naar Høet er kørt bort, lader Græsset sig se paa Engene igen!« Det væsentlige i dialogen følger herefter:

»Ordsprog hjælper ikke, Jonatan«, sagde Oliver.

»Jo de gør,« svarede Smeden.

»Jeg havde haabet, du var mere fornuftig,« sagde Oliver,

»men jeg skønner, du maa se en dybere Mening i det.« (p. 332).

Her expliciteres ordsprogenes absolutte sandhedsværdi, og den kan derefter sættes i relief af de årsager, som Jonatan bærer med sig som forudsætning for sit sandhedskrav. Den ene er slægtsværdigheden, den anden kravet om selvdom. Jonatan handler, som han skønner faderen, den gamle dragon og de bedste i slægten ville have gjort, og mange af de gamle holdt på, at han handlede ret mod sig selv ved at gøre det. Her indgår det subjektive skøn atter en forening med det overpersonlige i en anakronistisk betragtning på retfærdighedsbegrebet. Den overpersonlige erindring træder imellem egoistisk vindings-moral og identitetsløs retfærd. Dette overpersonlige slægtsprincip træder frem i romanens sproglige struktur og etablerer erindring bagom dommedagsprofetierne. Derfor og på dette niveau hjælper ordsprog.

Den anden grund, Jonatan har til at gå i fængsel, er knyttet til hans rejse og dermed til hans projekt med flasken. Arrestforvareren dommer: »at om Retten kræver dig til Regnskab, saa er det din egen Vilje at gøre Regnskab, Jonatan Smed, modtager du vor Dom?« (p. 245). Det gør Jonatan, og da retten kræver ham til regnskab, må han aflægge det for sig selv for den brøde, han har begået ved hjælp af flasken. At han, når han tror at gøre gode gerninger, hjælper sig med onde, er konsekvent nok ifølge flaskens natur – og der sker jo et par dødsfald

undervejs – men denne indsigt nås først i sidste kapitel efter »fristelsen« på marken i selskab med djævelen og Askelad. Her afviser Jonatan djævelen og trænger ham samtidig hårdt, idet han tvinger ham til at vise sit sande væsen – ødelæggelsen. Den destruktive evne vises dog kun i forbindelse med Askelads fremtidssyn, der videre udløser Smedens gammelsyn knyttet til landsbyen. Djævelen formår ikke Jonatan til at indgå alliance med Askelad som dennes værge og dermed garant for fremtiden.

Jonatan blir i stedet kirkeværge og renses først i sin høje alderdom for sladderens mistanke. Hermed blir han ved sin egen dom fortidens beskytter. Hans rejse i tiden er fremadrettet kun så længe, han har følgeskab af Askelad; erfaringer fra nutiden vendes derefter med fortolkende kraft mod fortiden, så normerne herfra atter blir gyldige udsagn. Ordsprogene tjener ved samtidig personlig bevidstgørelse en fornyet indsigt i fortiden, så deres absolutte sandhed nedbryder gængs jura og fremhæver individet som slægtsforbundet.

Ansats til perspektivering ud i Løgneren

Splittelsen mellem almuesind, nordisk retssind, romansk middelalder – eller hvad forfatteren i øvrigt selv har kaldt denne slægts- og jordbundne holdning – og den udviklingstro, som Askelad repræsenterer i *Jonatans Rejse* føres videre i romanen *Løgneren* fra 1950 såvel formelt og handlingsmæssigt som explicit i dialogen. I denne roman kan opsplittningen principielt følges i modstillingen mellem personen Oluf som den romanske helt, bærer af det nordiske almue- og retssind, og Ingeniøren, der spiller den moderne helterolle. Stedet, hvor disse holdninger mødes, er degnen Johannes Vigs bevidsthed.

Nu kan Jonatan Smed og Degnen Johannes Vig jo ikke umiddelbart sammenlignes, men i et forfatterskab, som forholder sig så bevidst til skriveprocessen og det sproglige udtryk – som det er tilfældet med Martin A. Hansens – baner en stilistisk iagttagelse måske vej for etablering af en udviklingsmodel, som er tæt knyttet til disse to hovedpersoner. At denne udvikling i forfatterskabet også er kommet bag på forfatteren kunne et dagbogsnotat fra 26.10.49 tyde på. Her gør Martin A. Hansen sig sine tanker om romanen i forhold til den tidligere novelle *Isen bryder*, som er dens forlæg:

»Endelig skal Læreren være endnu mere sammensat, kun antydet i Novellen – dog visse Steder skildret paa en Maade jeg ikke kan gøre det bedre nu. Det romantiske Drag i ham – Naturfølelsen – hans Forhold til Befolkningen –. Han er høfligere og ogsaa mere bunden end Novellen – flere dystre Sider. Hans Forhold som Pædagog. Hans Digteri. Modenheden. Og han skal ikke ende blot og bart som resignerende som i Novellen, men han rystes, der sker noget undervejs – det maa til for at sprænge Banaliteten i Motivet. Han accepterer sin Skæbne og sit Arbejde trodsigt.

En Hang til Ordsprog og Citater tager til undervejs hos ham. Større Svingninger. Forhs. rolige Partier, efterfulgt af hæftige Bevægelser, ofte i Ironien.« (Værkserien, p. 22).

Hvad denne sammensathed, svingningerne mellem bundethed og hæftighed betyder, kan nøje følges i sneppemetaforikken i romanen og forholder sig til den rent litterære fortolkning af bogen, som kan diskuteres og er blevet det. Hvad der har med ordsprog og citater at gøre, kan til gengæld gøres til genstand for en kvantitativ undersøgelse, og her viser det sig, at Johannes Vig udvikler sig udenom forfatterens intentioner – ja, han nærmest frigør sig fra ordsprog og citater under handlingens udvikling. Nu forholder det sig imidlertid sådan, at sneppe-metaforikken og ordsprogene hører samme sted hen, og at glidningen fra ordsprogs- og talemåde-stilen til en symbolsk, metaforisk stil er betegnende for forfatterskabets bevægelse henimod en modernistisk tankegang. Sneppen kommer nemlig bogstavelig talt flaksende fra folketroen ind i dette modernistiske hovedværk og blir i Johannes Vigs (og læserens) bevidsthed tillagt en tyngende, men uafviselig konsekvent symbolik.

Forårssneppens sammenknytning med Lukas' beretning om Jesu ud-drivelse af den onde ånd nævnes i F. L. Grundtvigs afhandling om fugle i dansk folketro. Som Bjørnvig fremhæver (p. 240) har Martin A. Hansen sandsynligvis været fortrolig med denne betydning. I hvert fald afviser Johannes Vig fiskerens forudsigelse af sneppens komme på tredje søndag i fasten med »Gammel Talemaade« (p. 70), og det er jo så sandt som det er sagt. Nu sker der så blot det, at et par snepper – eller helt præcis to – viser sig på øen samtidig med, at evangeliet om den onde ånd læses. Nok får altså den gamle talemåde ret, men det blir som litterært arrangement, den får vægt. Hvad der rummer hensigt og

konsekvens i romanen er knyttet til sneppen som symbol, mens talemådens eksistentielle betydning er relativiseret.

Her er talemåden udviklet til et bevidst valgt litterært symbol. Og om disse siger forfatteren selv:

»Jeg synes ikke »Løgneren« er saa forfærdelig symbolsk (. . .) Hovedpersonen, Læreren paa Øen, som fortæller Historien, bruger ganske vist nogle Ting som Symboler som Sneppen og et Stenhoved i Kirken (. . .) Sneppen som i den Fortælling betyder saa meget, er et bevidst Symbol. Det er dannet af Forstanden. Men bevidste Symboler er kun en Slags Nødhjælp i Digtningen, de er kun Andenrangs.« (Bjørnvig, p. 242–43).

Her kan en klar distancering til folketroen iagttages. Stof, som tidligere i forfatterskabet blev anvendt for dets pålydende værdi og med konsekvens, inddrages nu som bevidstgjorte størrelser. Den ubevidste symbolik i *Løgneren* ligger et andet sted, som ikke skal behandles her.

Det er skæbnens vilje og i overensstemmelse med almuevisdommen, at sneppen opfylder sine forpligtelser mod den gamle talemåde ved at ankomme til aftalt tid, men det er symptomatisk for forfatterskabet, at den i øvrigt opfører sig som et litterært symbol – et bevidst symbol.

Hermed er en bevægelse i Martin A. Hansens forfatterskab antydet. En bevægelse bort fra det almue-univers, hvor Peter L. Bergers »begyndende teoretiske plan« tilfredsstillede kravet om viden og erkendelse. Og en bevægelse, som – når det litterære symbol træder ind i forfatterskabet som bevidst størrelse – skubber Martin A. Hansen et skridt videre på Bergers trappetige – nærmere en mere omfattende, men samtidig sækulariseret legitimering.

Noter

1. »Jeg gik ud for at lede ligesom den Konge, der hed Saul . . . Et skrydende Svar . . . paa dig vilde Profeten ikke spille sin Salve.« 1. Sam. kap. 9–10 om Sauls søgen efter faderens æsler og salvingen. Bibelallusion.
2. »fra en af de fede og hovmodige egne«. Fri bibelallusion.
3. »hvor Rotterne er laskede og Genfærdene ved godt Huld«. Måske inspireret af »De levendes Land«, Grundtvig, men væsentligst ud af egen fantasi. Fri »salmeallusion« i strukturen (?).
4. »fordi vi ikke øder Gaverne fra oven, ikke fylder os eller underholder Horer«. Jak. 1,17.: Lutter gode og fuldkomne gaver kommer ned ovenfra. Syn på skøger som GT og brevene. Bibelallusion.

5. »det var Herren, som gav os Mønterne, men Satan, som gjorde dem runde«. Holbek og Kjær: 3482 Gud giver os nødderne, men han knækker dem ikke for os (Chr. Olsen) m.fl. med samme struktur og modstilling af Gud/Satan. Eventuelt fra mundtlig tradition. Sentens.
6. »Visdom er bedre end Perler, som Prækeren siger!« Ordspr. 8,11: thi visdom er bedre end perler. Bibelcitater (som ordsprog delvis metaforisk).
7. »Visdom giver Græmmelse, jeg kender også Prækeren«. Præd. 1,18: Thi megen visdom megen græmmelse, øget kundskab øget smerte. Bibelcitater – som ordsprogsstof: sentens.
8. »ramt af Haanden fra oven«. GT. Bibelallusion.
9. »ikke alt er sandt, som ligner Sandheden.« Mau: 8365 Der er ej Alt Sanden, som er Sandingen ligt. Sentens.
10. »Den, som faar et ondt Navn, er halvt hængt!« Mau: 6864A Den, som har et ondt Navn, er halvt hængt (»Iris og Hebe«, 1796). Metaforisk ordsprog.
11. »En Ko hedder ikke broget, uden hun har en Plet,« Mau: 4899 Ingen Ko hedder broget, uden hun havde en Flæk. (Syv 1626 og 6093) Ingen Koo heder broged, uden hun haver en flek (NFS. Grundtvig 293). Metaforisk ordsprog.
12. »Sandheden er altid ilde hørt!« Mau: 8335 Sandheden er tidt ilde hørt, verre lidt, og verst lønnet (Syv 10554). Sandheden er gjerne ilde hørt (Grundtvig 2234). Sandheden er ond at høre (Syv 6255). Der høres ei vissere Sandhed, end at Sandheden ilde høres (Mønske Mundheld). Sentens.
13. »Manden er tit bedre end Rygtet,«. Mau: 8138 Manden er tit bedre end hans Rygte (ingen kilde). Sentens.
14. »der siges saa meget, og det var ej godt, det alt var sandt«. Mau: 8371 Meget er ikke saa sandt, som det er langt (J. F. Fenger). Måske forfatterens egen variant af nr. 9.s.d. Sentens.
15. »det onde tror man jo snarest«. Mau: 7199 Det onde faar altid tilfælde (Syv 4319). Her er overensstemmelse i indhold, forskel i den sproglige formulering skyldes formentlig forfatterens mundtlige kilde. Sentens.
16. »Vogt dig for ham, som forlader Rettens Sti!« Ordspr. 2, 11: ff kløgt skal våge over dig, indsigt være din vogter – idet den frier dig fra den ondes vej, (. . .) at du vandre de godes vej og holde dig til de retfærdiges stier. Bibelallusion med sentensagtig udformning.
17. »Vær barmhjertig og medlidende mod Brødrene!« Epistelen (gentagne gange). Bibelcitater.
18. »Øvrigheden bærer ikke Sværdet forgæves!« Rom 13, 4: thi øvrigheden bærer ikke sværdet for ingenting. Bibelcitater som metaforisk ordsprog.
19. »Hvad et Menneske saar, skal han og høste!« Gal. 6, 7: thi hvad et menneske sår, det skal han også høste. Bibelcitater som metaforisk ordsprog.
20. »Den, som forbarmer sig, er lyksalig!« Ikke fundet som bibelord, men er antagelig en fortolkning af lignelsen om de gældbundne tjenere (Matt. 18, 33). Bibelallusion.
21. »Men Tyve og Røvere skulle ikke arve Guds Rige!« Kor. 6, 10: ingen røvere skal arve Guds rige. Bibelcitater.
22. »Tænk på de nioghalvfems Farisæere og den ene Synder!«. Luk. 15, 7: Således bliver der mere glæde i Himmelen over en Synder, som omvender sig, end over ni og halvfems retfærdige, som ikke trænger til omvendelse. Bibelallusion.

23. »Tænk på, Herren skal gengælde indtil tredje og fjerde Led!« 2. Mos. 20,5: thi jeg Herren din Gud er en nidkær Gud, der indtil tredje og fjerde led straffer fædres brøde på børn af dem, som hader mig. Bibelcit. at.
24. »Hvem kan kaste den første Sten?«. Johs. 8,7: Den af jer, der er syndfri, lad ham være den første, der kaster sten på hende! Bibelcit. at – ofte brugt som metaforisk ordsprog.
25. »Fordrej ikke Skriften!«. 2. Pet. 3,16: i dem (Paulus' breve) findes der ting, som er vanskelige at forstå, og som de ukyndige og ubefæstede til deres egen fortabelse fordrejer, ligesom de gør med de øvrige skrifter. Bibelcit. at – sentensagtig.
26. »Deres Orm dør ikke, og Ilden udslukkes ikke!« Es. 66,24: og man går ud for at se på ligene af de mænd, der faldt fra mig; thi deres ord dør ikke, og deres ild dør ikke; Bibelcit. at.
27. »et Trøstens Ord«. Spec. brevene i NT. Bibelallusion.
28. »det giver Marv i Benene!«. Hebr. 4,12: Thi Guds ord er levende og virkende og skarpere end noget tvægget sværd og trænger så dybt ind, at det sonderdelers sjæl og ånd, marv og ben. Gubben sidder ene, mødig, som den matte Val, Marven er af Bene. Bibelallusion, ofte benyttet som maksime, her som ordsproglig talemåde.
29. »Herren er en Hævner!«. Es. 34,8: Thi en hævndag har Herren til rede. Es. 35,4: Han kommer med hævn. Nah. 1,2: en hævner er Herren m.fl. Bibelallusion.
30. »Hans veje ere uransagelige!« Rom. 11,33: hvor uransagelige er ikke hans domme, og hvor usporlige hans veje! Bibelcit. at benyttet som metaforisk ordsprog.
31. »Den ugudelige har ingen Fred!« Es. 48,22: De gudøse har ingen fred, siger Herren (+ Es. 57,21). Bibelcit. at.
32. »Dømmer ikke!« Matt. 7,1: Døm ikke, for at I ikke selv skal dømmes; (+ Luk. 6,37). Bibelcit. at med sentensagtig anvendelse.
33. »Hvi ser du Skæven i din Broders Øje, men Bjælken i dit eget bliver du ikke var!«. Matt. 7,4: hvor kan du sige til din broder: »Lad mig tage splinten ud af dit øje«; og se, der sidder en bjælke i dit eget øje. Luk. 6,41: Hvorfor ser du splinten i din broders øje, men bjælken i dit eget øje lægger du ikke mærke til. Bibelcit. at, metaforisk ordsprogsanvendelse.
34. »Hidsighed er Raaddenskab i Leveren«. ODS: Der (er) ikke Dyd eller Kristenden i Leveren paa dig (Sophus Schandorph). Leveren som organ for følelser. Sentens, som
35. »Dit Hovmod staar for Fald,«. Ordspr. 16,18: Hovmod går forud for fald. Bibelcit. at med sentensagtig anvendelse og et vist metaforisk indhold.
36. »jeg vil udspy den lunkne af min Mund«. Åbenb.: fordi du er lunken og hverken varm eller kold, har jeg i sinde at udspy dig af min mund. Bibelcit. at.
37. »Den Tunge, som taler forvendte Ting, skal udryddes.« Sal. 12,4: Hver svigefuld labe udrydde Herren, den Tunge, der taler store ord. Bibelcit. at.
38. »Du styrer mod Afgrunden!« Åbenb. flere steder. Fri bibelallusion.
39. »Saa længe der er Liv, er der Haab«, Præd. 9,4: Kun for den, der hører til de levendes flok, er der håb; Vogel-Jørgensen: Cicero: Aegrotus, dum anima est spes esse dicitur. Theokrit: Hos de levende er der håb. Ukendt, latin: Dum spiro, spero. Mau: 3352 Saa længe der er Liv, er der Haab (Grundtvig 1022). (Syv 9495:) Mand skal ej mistvile om nogen levende. Dette bibelcit. at, som stadig anvendes, er et eksempel på den ordsprogstradition, som ved udskiftning af det oprindelige metaforiske indhold i teksten med sit direkte indhold overgår til verdslig brug.

40. »Lad mig holde op, mens Legen er god.« Mau: 5424 Naar Legen er bedst, da skal man aflade (Laale 263). Syv: Naar Legen er fejrest, skal man holde op. m.fl. Metaforisk ordsprog.
41. »den Sten, som enhver spytter paa, den bliver jo vaad omsider.« Holbek og Kjær: 719 Den sten vorder våd, hver mand spytter på. (Laale). Metaforisk ordsprog.
42. »ingen ved heller, hvad han fik gjort i sin sidste Stund.« Job 42,12: og Herren velsignede Jobs sidste tid mere end hans første. Fri bibelallusion og fri ordsprogstradition oftest med sentensform.
43. »Hug af den Vise er bedre end Sang af Taaberne!«. Ordspr. 27,6: Vennenhånds hug er ærligt ment avindsmands kys er mange. Mau: 596 Bedre er haardt Ord af sin Mand, end gode Ord af Andre (Syv, 9665). Holbæk og Kjær: 777 Fagre ord fryde en dåre (Laale). Metaforisk ordsprog i afvigende redaktion, som formentlig skyldes mundtlig tradition.
44. »Sandheden er altid haard Kost,«. Holbæk og Kjær: 2015 Sandheden er en sur kost (Syv 10555). Metaforisk ordsprog – sml. note 12. Sentens.
45. »det er ikke godt, at Træerne vil vokse op til Himlen.« Mau: 10549 Træet bliver vel stækket før det voxer til Himmels (H. Thommsen), før det voxer i Sky (Moth). T. Vogel-Jørgensen: gl. talemåde, anfører Syv og Goethe som kilde. Metaforisk ordsprog.
46. »Jeg vil ikke ønske dig Lykke paa Rejsen«. OdS: Lykkelig Rejse (Ingemann).
47. »Jeg vil ønske dig Sorg og Modgang«. Jak. 4,9: jeres latter skal vendes til sorg og jeres glæde til bedrøvelse! Bibelallusion.
48. »saa dit Overmod knækkes og stækkes,«. se note 12.
49. »og du finder Sandhedens Vej i 'Ide!« Matt. 21,32: Thi Johannes (Døberen) kom til jer og lærte jer retfærdighedens vej, og I troede ham ikke. Bibelallusion.

Litteratur

- Martin A. Hansen: *Jonatans Rejse*. Gyldendal 1966.
- Martin A. Hansen: *Løgneren*. Gyldendals Tranebøger 1969.
- Bibelen. Det danske Bibelselskab. Kbh. 1959.
- Th. Løgstrup og Chr. Ottesen: »Det danske Bibelselskabs Ordbog til det gamle Testamente.« Kbh. 1938.
- »Det danske Bibelselskabs ordbog eller konkordans til det nye testamente« v. Erik Lerfeldt. Kbh. 1973.
- E. Mau: *Danske Ordsprogsskat 1–2*. Gad 1879.
- Peder Syvs *Danske Ordsprog v. Aage Hansen* Kbh. 1944.
- T. Vogel-Jørgensen: »Bevingede Ord«. Kbh. 1958.
- Holbek og Kjær: »Ordsprog i Danmark«. 1969.
- Ole Wivel: *Værkserien. Omkring Løgneren*. Kbh. 1971.
- Ole Wivel: *Martin A. Hansen 1–2*. Gyldendal 1969.
- Thorkild Bjørnvig: »Kains Alter – Martin A. Hansens digtning og tænkning«. Kbh. 1965.
- Harry Andersen: »Martin A. Hansen og »Jonatans Rejse« i Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri 1971.
- Cai M. Woel: »Martin A. Hansen, Liv og Digtning«, Lille Skensved 1959.

Om udnyttelse af navnestof i ordbøger

Proprier i Gammeldansk Ordbog

Af Ebba Hjorth

Formålet med Gammeldansk Ordbog (GldO.) er at give en lingvistisk beskrivelse i leksikalsk form af det danske sprog i tidsrummet c. 1100–1515 samt at tilvejebringe en filologisk håndbog, der kan være hjælpemiddel ved læsning af tekster fra den gammeldanske periode.

Hovedstoffet, som GldO. baseres på, er det stof, der er overleveret direkte fra middelalderen, enten som håndskrifter eller som trykte tekster. Ud over dette kernestof findes der en række sprogvidnesbyrd, hvis udnyttelse og behandling i GldO. må gøres til genstand for grundig teoretisk drøftelse, før endelige redaktionsprincipper fastlægges og redaktion påbegyndes. En af disse stofkilder er proprierne, og da indsamlingen af materiale til GldO. nu nærmer sig sin afslutning, skal jeg i det følgende drøfte, hvilke forudsætninger der efter min opfattelse skal være opfyldt, for at onomastisk og antroponomastisk materiale kan og bør udnyttes i GldO.¹

Da redaktionsprincipper endnu ikke er endeligt udformede, fastsætter jeg som udgangspunkt for mine overvejelser, at man ved redaktionens begyndelse har fastlagt en entydig og håndterlig definition af, hvad et proprium er, samt at man har taget den – efter min mening rimeligste – beslutning, at proprier i funktion som proprier ikke optages i ordbogen, men at sted- og personnavne i funktion som appellativer medtages, at adjektiver afledt af stednavne og sammensætninger med stednavne som førsteled medtages, samt at indbyggernavne er appellativer og selvfølgelig derfor kommer med. Stednavnet *Sjælland* 'Sjælland' medtages altså ikke, mens adjektivet *sjalandsk* 'sjællandsk' og indbyggernavnet *sjalands-far* 'sjællænder' egl. 'en, der færdes på Sjælland' behandles i selvstændige artikler. Stednavnet *Colchester* udelades, men appellativet *kolsester* 'tøj fra Colchester' medtages. Stednavnene *Kampen* og *Lyneburgh* medtages ikke, men *kamper-klæthe* 'klæde fra Kampen' og *lyneburgher-salt* 'salt fra Lyneburgs saltværk' behandles.

En sammenligning af det propriale stof – og jeg forudsætter her som i det følgende, at det er muligt at foretage en tilnærmelsesvis sikker tolkning af de pågældende proprier – og kernestoffet, det ikke-propriale stof, viser to forskellige mulige tilstande:

Den ene situation er den, at det ordstof, der er overleveret som proprium eller som del af proprium, ikke er kendt i den gammeldanske periode fra det ikke-propriale materiale.

I den anden tænkelige situation er det ordstof, der forekommer i proprier, i forvejen sikkert afhjemlet i perioden 1100–1515 fra det almindelige ikke-propriale ordstof.

Hvis det ordstof, der er overleveret som proprium eller som del af proprium, ikke i forvejen er kendt fra kernestoffet, kan og bør dette stof medtages og udnyttes i GldO. på lige fod med kernestoffet, hvis og kun hvis propriets dannelses tidspunkt med sikkerhed kan fastsættes som liggende inden for perioden 1100–1515.

En mængde stof, der opfylder denne betingelse, kan findes blandt tilnavnene og slægtsnavnene.

I løbet af middelalderen bliver vort kendskab til tilnavne, altså navne der karakteriserer det enkelte individ, større.² Først i løbet af 1200-tallet kan tilnavne gå over til at blive arvelige.³ Det faktum, at et tilnavn karakteriserer et enkelt individ medfører, at tilnavne næsten altid er sproglige størrelser, der har haft et tidligere liv som ikke-proprium i sproget,⁴ og at de i kraft af tilnavnefunktionen er levende sprogstof.

Undtagelser fra den regel, at tilnavne næsten altid er sproglige størrelser, der har haft et tidligere liv som ikke-proprier i sproget er (1) tilnavne, der er dannet ved hjælp af suffixet -i, -a (»specialiserande och individualiserande e-(a-)afledning«).⁵ Tilnavnet *Skægge* (i f.eks. *Petrus Skegge* 22/11 [1361–75] Dipl.Dan.III.6 nr. 110) dannet med dette »tilnavne-suffix« til substantivet *skæg*⁶ kan således ikke formodes at have eksisteret som et appellativ *skægge.

Undtagelser er ligeledes (2) tilnavne dannet som bahuvrihi-sammensætninger. Tilnavnet *Blafot* (i f.eks. *Iacobi dicti Blafot* 9/10 1303 Dipl.Dan.II.5 nr. 266) bør ikke medtages som et appellativ *blafot i GldO.

Endvidere danner (3) naturligvis tilnavne af ikke dansk oprindelse undtagelse fra reglen om, at tilnavne næsten altid har eksisteret som almindelige ord i det hjemlige ordforråd.

Endelig bør (5) undtages imperativ-tilnavne af typen *Springup* (i f.eks. *Jens Springop* 23/4 1435 Rep. 1. rk. nr. 6759) medmindre imperativforbindelsen har eksisteret som appellativ, før tilnavnet dannedes (som sandsynligvis *hogaf* i *Jesse Hugaff* 27/3 1444 Rep. 1. Rk. nr. 7413) og medmindre den imperativ-forbindelse, der fungerer som tilnavn, er dannet af ord, som ikke i forvejen er kendt fra det ikke-proprie ordstof (herom mere nedenfor under *Springimile*).

Ligesom tilnavne er slægtsnavne som hovedregel sproglige størrelser, der tidligere har ført en ikke-proprial tilværelse, blandt andet fordi de fleste slægtsnavne er oprindelige tilnavne. Undtagelser fra reglen om, at også slægtsnavne har eksisteret som almindelige ord i det hjemlige ordforråd er dog (1) fremmedsproglige slægtsnavne og (2) kunstige slægtsnavne, der enten består af semantisk uforenelige elementer, eller som unddrager sig semantisk analyse.⁷ De kunstige slægtsnavne ser dog ud til at spille en minimal rolle i den gammeldanske periode, mens de bliver almindelige, efter at der på herredagen i Odense 1526 udstedtes en forordning om, at adelen skulle antage faste slægtsnavne (*Løvenkrone*, *Rosenørn* o.s.v.).

Endelig bør man være opmærksom på, at tilnavne ofte i kilderne optræder som eneste navn på en person og som følge deraf klassificeres som fornavne i Danmarks gamle Personnavne. I. Fornavne. I DgP. I vil man altså kunne finde en del navne, der er oprindelige tilnavne, og som derfor set fra et leksikografisk synspunkt bør behandles og vurderes på samme måde som beskrevet ovenfor:

Nominalsammensætningen *havrekjarv* 'havreneg' er ikke overleveret i det appellative ordforråd, men appellativets eksistens i gammeldansk bevidnes af navnet på en bonde i Thy: *Hauærkiærvæ* (23/2 1343 Dipl.Dan.III.1 nr. 301). På tilsvarende måde bør *Springimile*, navnet på Lunde-dekanen Bents tjener (23/8 1285 Dipl.Dan.II.3 nr. 150) opfattes som et oprindeligt tilnavn. Under hensyntagen til de ovenfor gjorte bemærkninger om de særlige forhold, der gør sig gældende ved leksikografisk udnyttelse af imperativ-tilnavne, har vi her det eneste vidnesbyrd om eksistensen af appellativet *mile* 'bidsel' i gammeldansk.⁸

Dette tilnavne- og personnavnestof, der omfatter ord af alle mulige betydningskategorier, giver da, når det er eneste belæg på et ord, værdifulde bidrag til den lingvistiske beskrivelse af sproget i middelalderen:

Det danske ord *fuglekonge* for sangfuglen *Regulus cristatus* er ikke

På samme måde er (4) oprindelige stednavne i funktion som tilnavne undtagelser fra reglen.

overleveret i gammeldansk, men dets eksistens som appellativ *fughlekunung* i perioden 1100–1515 er bevidnet gennem et tilnavn i et testamente fra Lund 28/9 1346 *Ingemanno dicto Fughlækonung* (Dipl.Dan.III.2 nr. 280).

Jeg henviser yderligere til eksemplerne *havrekjarv* og *mile* ovenfor.

På grund af arten af det skriftlige materiale vi har overleveret fra middelalderen, vil det som oftest – især for borgernes og bøndernes vedkommende – være vanskeligt eller umuligt at afgøre, om der i det aktuelle tilfælde foreligger et tilnavn eller et slægtsnavn. Denne vanskelighed får imidlertid kun betydning for dateringen af forekomsten af det ord, der er bevidnet gennem tilnavnet/slægtsnavnet. Overgangen fra et ords ikke-proprie tilstand til tilstanden som navn falder nemlig under alle omstændigheder inden for GldO.s periode, selv om udviklingen er *ikke-proprie ord > *tilnavn > slægtsnavn, og selv om vi eventuelt først har navnet belagt i dets 3. generation som slægtsnavn. Vi kan således kun med sikkerhed sige, at *havrekjarv* har eksisteret som sammensat appellativ omkring 1343, hvis vi samtidig kan godtgøre, at bonden i Thy ikke har arvet sin fars tilnavn eller har arvet sin fars slægtsnavn, der måske var arvet efter hans fars tilnavn o.s.v. Men vi kan med sikkerhed hævde ordets eksistens i den gammeldanske periode.

For stednavnematerialets vedkommende vil det i nogle tilfælde være muligt med sikkerhed at fastlægge dannelsesetidspunktet til perioden 1100–1515. En sådan eksakt historisk datering af et stednavns dannelsesetidspunkt er mulig, hvis stednavnets indhold henviser til en historisk daterbar person eller til en historisk daterbar begivenhed. Hvis stednavnet ikke indeholder en sådan dateringsmulighed, kan det i visse tilfælde ved historiske kilders oplysning om, hvornår navngivningen må have fundet sted, dateres præcist eller omtrentligt. Hvis et områdes befolkning koloniserer og dermed nyanavngiver et andet landområde, kan man jo datere en navnetype i kolonisateurernes hjemland ved fravær eller forekomst af denne navnetype i det koloniserede område.⁹

I stednavnet *Kongsted* i Niløse sogn, Merløse herred, Holbæk amt er efterledet oprindelig *-thvet*, omkring 24/6 1296 (Dipl.Dan.II. 4 nr. 222) *Kungstwed*, 18/4 1466 (Rep. 2. rk. nr. 2058) *Kongxstwet*. I Valdemars Jordebog nævnes det, at *Haquinus Palne sun* skødede 6 mark guld i Niløse Overdrev til kong Kristoffer I (1252–59), *In Niløsworæ. vi. mr. auri*.¹⁰ Som fremhævet af Kristian Hald er det nærliggende at

antage, at Kongsted, nævnt første gang i 1296 (jfr. ovenfor), »er identisk med en Rydning paa Kongens Overdrev i Niløse, og vi faar derved en Datering af Navnet, der maa stamme fra Tiden mellem 1252 og 1296. Niløsworæ nævnes paa det paagældende Sted i Jordebogen mellem to Navne paa -tved, Wæthwetæ . . og Thurnwichthwet, begge ligesom dette vurderet til seks Mark Guld«. ¹¹

Vi kan således på basis af dette stednavn, hvis dannelses tidspunkt sikkert kan fastlægges til 1200-tallet, være sikre på, at ordet *thvet*, der ikke er overleveret i tidsrummets appellative ordforråd, har eksisteret som appellativ i den gammeldanske periode, og vi kan med rimelighed oprette en artikel *thvet*, *sb.* på dette grundlag.

Det af proprier løsnede ordstof, som ikke er dokumenteret ikke-proprialt i perioden, bør ligeledes benyttes i GldO. i følgende tilfælde:

Hvis et ord, der forekommer som stednavn eller som del af stednavn, men som ikke er kendt fra det ikke-propriale ordstof, har paralleller i de øvrige nordiske sprogs og eventuelt i vestgermansks almindelige ordstof og desuden er kendt efter 1515 som ikke-proprium, kan man formode, at ordet også har eksisteret som ikke-proprium i den gammeldanske periode.

Et eksempel på dette forhold er trænavnet *løn*, Acer. Dette appellativ er i dansk kun eftermiddelalderligt overleveret, men kendes i vestnordisk *hlynr*, *m.* ¹² og i fornsvensk *lön*, *m.* ¹³. Ordet indgår i flere stednavne f.eks. *Lønholt* i Grønholt sogn, Lynge-Kronborg herred, Frederiksborg amt, overleveret 26/9 1348 (Dipl.Dan.III.3 nr. 60) *in Lønholtæ*. Uanset hvornår dette stednavn er dannet (herom mere nedenfor), er der altså et tidspunkt før dannelses tidspunktet samt et tidsrum efter 1515, hvori vi ved, at appellativet *løn* har været i brug, samtidig med at substantivet er kendt fra vestnordisk og fra fornsvensk før 1515. Vi kan da tillade os at slutte, at ordet har eksisteret som appellativ i gammeldansk. Stednavnebelæg som *in Lønholtæ* er blot tilfældigvis eneste middelalderlige belæg på ordets forekomst.

Jeg har nu behandlet to forskellige typeeksempler på, hvorledes kendskabet til ordforrådet i den gammeldanske periode kan suppleres og gøres mere udtømmende. Om begge disse tilfælde gælder det, at de, som jeg tidligere har fremhævet, har en tilnærmelsesvis sikker tolkning som forudsætning. Ligeledes er det indlysende, at erkendelsen og vurderingen af det ordstof, der kun er kendt fra proprier – især for stednavnenes vedkommende – er tidkrævende og vanskelig at gennemføre

systematisk, så længe serien Danmarks Stednavne ikke er fuldført, eller så længe der ikke eksisterer en ordbog over ordforrådet i de danske stednavne.

I alle andre tilfælde end de to her behandlede, hvor det i proprier forekommende ordstof ikke er kendt fra det ikke-propriale ordstof, bør det af navnene ekstraherede ordstof ikke medtages som selvstændige enheder i GldO. Teoretisk kan der nemlig som hovedregel rettes den indvending mod at medtage ord i funktion som stednavne og fornavne eller ord som er del af stednavne og fornavne i en gammeldansk ordbog, at man i almindelighed ikke har nogen garanti for, at det nye ordstof, de bringer, virkelig var i brug i den periode, ordbogen omfatter. Selv om man for visse efterledssammenholdte stednavnes vedkommende er nået temmelig langt med hensyn til datering, hersker der stadig en del usikkerhed omkring disse dateringer. Kun en ringe del af navnestoffet kan med sikkerhed dateres udelukkende til middelalderen, mens en langt større del med sikkerhed kan henføres til før-gammeldanske perioder.

Når sogne navnet *Hvam* i Rinds herred, Viborg amt, overleveret 21/2 1344 som *de Hwamæ* (Dipl.Dan. III.2 nr.26), således med sikkerhed kan tolkes¹⁴ som pluralis eller som dativ singularis af et substantiv svarende til oldislandsk *hvammr*, *m. 'liden Dal'*¹², bør vi af de nævnte grunde ikke udfærdige en ordbogsartikel på grundlag af stednavnebeleggene. Når yderligere begrebet *en dal* nævnes mange gange i gammeldansk også uden for stednavne og her altid ved anvendelse af ordet *dal*, men aldrig som **hvam*, når vi således ved, at fraværet af ordet **hvam* ikke kan skyldes, at begrebsområdet af en eller anden tilfældig grund ikke er skriftligt bevidnet i middelalderen, bestyrkes vi yderligere i den antagelse, at *Hvam* er en arv fra en foregående sprogperiode.

Jeg skal belyse problemstillingen med endnu et – mere kompliceret – eksempel. I et rettertingsvidne fra 24/8 1503 (Rep. 2. rk. nr. 9907) står der: . . *Malti Iull haffuer induorth meth lagheffd* . . *Wester Hedboll gardstet oc Øster Hedboll gardstet meth theris aabiggis Stoffter sønden for^{ne} gardsteder saa langt som the gamell hedager ganger*. Den her citerede passage gentages bogstavret (dog *Vester* i stedet for *Wester* og *Oster* i stedet for *Øster*) i et rettertingsvidne om samme sag fra 22/10 1505 (Rep. 2. rk. nr. 10460). I overensstemmelse med GldO.s normale arbejdsgang vil ordet *hedager* formodentlig blive indstreget og forsynet med opslagsordet *hethaker*, *sb*. Men i betragtning af at dette sammensatte appellativ i GldO.s seddelsamling kun forekommer i disse to af

hinanden afhængige dokumenter, bør vi nøje overveje, om dette ord overhovedet er et appellativ og ikke en del af et proprium. Desværre viser en nærmere undersøgelse af navneforrådet i Bur sogn, Hjern herred, Ringkøbing amt, som lokaliteterne iflg. sammenhængen må ligge i, at der hverken tidligere eller senere findes vidnesbyrd om, at et sådant marknavn har eksisteret. En konstruktion som *the gamell hedager* har imidlertid en ikke ukendt omend ikke særlig frekvent struktur for stednavne. Muligheden for at *the gamell hedager* rimeligst skal opfattes som et proprium, bevirker – hvadenten stednavnet skal tolkes som dannet af adjektivet *gammel* og det sammensatte appellativ *hedager* eller som sammensat af propriet *Gammelhede* og substantivet *ager* – at vi må undlade at oprette en ordbogsartikel *hethaker*, *sb.* Vi kan nemlig ikke med sikkerhed hævde, at navnet er dannet i tiden 1100–1515 og dermed heller ikke være sikre på, at de ord, der indgår i propriet, har været gængse som almindelige ord i den gammeldanske periode.

På samme måde må vi forholde os over for navne af typen *Holmgards kirkivaas* i Møborg sogn, Skodborg herred, Ringkøbing amt (28/6 1503, Rep. 2. rk. nr. 9873). På basis af et navn af denne type kan vi nemlig ikke være sikre på, at et sammensat appellativ *kirkjevase* har eksisteret i gammeldansk, og vi bør ikke skrive ordbogsartikler udelukkende på et sådant grundlag.

Den anden tænkelige tilstand ved sammenligningen af det propriale og det ikke-propriale stof er den, at det ordstof, der forekommer i proprier i forvejen er sikkert afhjemlet i perioden 1100–1515 fra det ikke-propriale ordstof. Også i dette tilfælde giver proprierne væsentlige bidrag til den lingvistiske beskrivelse af sproget i middelalderen.

I en lang række tilfælde vil proprialt ordstof kunne støtte forekomsten og vurderingen af et ikke-proprialt svagt overleveret ord. Det vil kunne supplere og øge vor viden om et bestemt ord med hensyn til ordets kronologi, med hensyn til dets lydige udvikling, dets morfologi og dets geografiske udbredelse. Endelig kan proprierne være af stor vigtighed ved et ords betydningsfastlæggelse.

En af årsagerne til proprieres betydning på disse mange områder er deres overleveringssituation. Sted- og personnavneformer er almindelig kendt så tidligt som fra c. 1100 i fremmedsproglige tekster, mens de tidligste på dansk skrevne større kilder er c. 150 år yngre.

Materialet til substantivet *dus* består i GldO.s samlinger af 2 citater

begge fra Rimkrønikens digt om Amleth.¹⁵ Vort kendskab til ordets brug i middelalderen udvides imidlertid af, at det optræder som del af stednavn flere steder. I Ørslevkloster sogn, Fjends herred, Viborg amt findes naturnavnet *Hellingdås*, overleveret 2/8 1468 (Rep. 2. rk. nr. 2465) som *Helling Dusß* og *Helling dus*.¹⁶ Ordet indgår formodentlig også i landsbynavnet *Dørslund*, Brande sogn, Nørvang herred, Vejle amt, overleveret 11/5 1420 (Rep. 1. rk. nr. 5849). som *Dysling*.¹⁷ Ordet optræder endelig som tilnavn gennem hele perioden f.eks. 14/12 1315 *N. Mandorp, kallis Dus*¹⁸ (Dipl.Dan.II.7 nr. 313).

På grund af propriernes tidligere nævnte overleveringssituation vil de ofte være eller indeholde det ældste vidnesbyrd om et ords forekomst: Substantivet *bing* 'kiste' især 'kørnkiste' er som appellativ tidligst kendt i et diplom fra 21/2 1420 (GldDipl. II. 2 s. 86) i formen *byng*, men ordet forekommer i funktion som tilnavn allerede 14/12 1315 *Benedictum Bing* (Dipl.Dan.II.7 nr. 313), altså 100 år tidligere.

Det ældste belæg på appellativet *væthel* 'vadested, vejle' er fra 11/7 1514 *widh then weil, som folk agher ower* (Gamle jydsk Tingsvidner nr. 69). I funktion som stednavn eller som del af stednavn kendes ordet langt tidligere. Købstadnavnet *Vejle*¹⁹ kendes f.eks. allerede i 1200-tallet; det ældste originalbelæg er fra 24/8 1293 *Wæthael* (Dipl. Dan. II. 4 nr. 114).

Ligeledes fordi proprierne er tidligere overleveret end det ikke-propriele ordstof og som følge af, at propriernes forekomst som oftest kan dateres helt eksakt, vil proprierne i en lang række tilfælde kunne give oplysninger dels om en ældre sprogtilstand dels om en nøjagtigere datering af en bestemt lydudvikling:

Appellativet *holm* er i gammeldansk kun dokumenteret i den a-omlydte form med o-vokal. Den ikke-omlydte form med u-vokal findes imidlertid i nogle ganske få stednavne f.eks. *Hulumby* i kannik Tyge Turesens testamente 11/3 1353 (Dipl.Dan.III.4 nr. 17).²⁰

Klusilsvækkelsen indtræder særlig tidligt i relativt trykssvag stavelse og bevidnes og tidsfæstet f.eks. for substantivet *vik*'s vedkommende af stednavnebelæg som *Westerwigh*²¹ (1217²² Liber daticus Lundensis vetustior²³).

Jeg må i denne sammenhæng gøre opmærksom på, at en forudsætning for at anvende proprier til belysning af sprogets lydhistorie er, at man bekender sig til den opfattelse, at proprier deltager i de samme lydudviklinger som det øvrige ordforråd – og kun i disse.²⁴

Det fællesnordiske bøjningssystem for nominer afløses som bekendt i

løbet af ældre middeldansk af et mere forenklet bøjningssystem, hvor de oprindelige genitivs-former erstattes af -s-former både i singularis og i pluralis. Da specielt stednavnenes dannelsesetidspunkt som nævnt oftest er langt tidligere end denne forenkling, vil stednavnene ofte indeholde materiale, der viser det tidligere bøjningssystem:

Eksempelvis er den oprindelige genitiv singularis af substantivet *lund* overleveret i stednavnet *Lunderskov* i Ribe amt, f.eks. 30/11 1496 *Lwnderskoff* (Rep. 2. rk. nr. 8262), mens der i det ikke-proprie stof kun findes belæg på den sekundære s-genitiv.

På tilsvarende måde er den oprindelige genitiv pluralis af substantivet *æg* overleveret i stednavnet *Egholm*, Ålborg Vor Frue sogn, Kær herred *Æggiæholm* (1200-tallet Kong Valdemars Jordebog).

Som følge af at stednavne er sproglige størrelser, der er knyttet til ganske bestemte lokaliteter, nøjagtige geografiske punkter, vil disse ofte være af værdi til fastlæggelse af et ords geografiske udbredelse, især hvis det pågældende ord er sparsomt og – på grund af kildernes fordeling – geografisk ensidigt overleveret.

Sidst men ikke mindst vigtigt skal anføres, at stednavnene på grund af deres præ-gammeldanske dannelsesetidspunkt og på grundlag af mulige, gennemførlige navnesemantiske analyser kan være af stor værdi ved etableringen af en betydningsdifferentiering ved udfyldelse af eventuelt manglende led.

Lad mig illustrere denne proces ved hjælp af et eksempel hentet fra Kristian Hald: *Vore Stednavne* s. 99f. Substantivet *aker*, 'ager' er fra det ikke-proprie ordstof kun kendt i betydningen 'dyrket areal, agerjord'. Denne betydning af ordet forekommer uden tvivl i en lang række stednavne. Antager vi nu, at denne betydning er den eneste i dansk kendte, vil vi komme til at stå med en del stednavne, hvor en semantisk sammenhæng mellem bestemmelseselementet og artselementet ikke kan etableres, eller hvor det saglige forhold på stedet omkring dannelsesetidspunktet står i modsætning til navnets semantiske indhold. *Agerskov*, sognenavn i Sønderjylland og belagt i første halvdel af 1300-tallet som *akærskogh*, og *Oksager*, landsbynavn i Angel belagt i første halvdel af 1400-tallet som *Ouxacker* ville således betyde henholdsvis 'skoven, hvori der er agerjord' og 'agerjord for okser'. *Agerø* i Limfjorden og det flere steder forekommende *Agernæs*, i Kong Valdemars Jordebog overleveret som henholdsvis *Akær* og *Akærnæs*, er lokaliteter med beliggenhed i områder, der ikke kan formodes at have været opdyrket omkring dannelsesetidspunktet. Antager vi derimod, at

substantivet *aker* i stednavne som de her nævnte har en betydning, der ligger nærmere ved grundbetydningen af den rod, ordet er dannet til, nemlig *ag-* 'drive' (jfr. latin *agere*), nemlig 'sted, hvor kvæget drives hen, græsgang', får *Agerskov* og *Oksager* det rimeligere semantiske indhold 'skoven, der tjener til græsning for kvæget' og 'græsgang for okserne'. Det er altså på denne måde muligt at beskrive en betydningsudvikling ved at kombinere det ikke-propriele ordstof med ordstof hidrørende fra *proprier*, mens oplysninger stammende udelukkende fra det ikke-propriele stof ville resultere i en mangelfuld redegørelse for betydningsudviklingen.

På lignende måde kan ord, som kun er meget sparsomt overleveret og hvis betydning derfor kun vanskeligt lader sig fastsætte, ofte vurderes sikrere semantisk ved hjælp af *proprialt* ordstof.

Når stednavne som følge af det før-gammeldanske dannelsesstidspunkt her hævdes at kunne og skulle meddele leksikalske oplysninger om ældre bøjningsformer og oprindeligere betydningsindhold, kunne man måske – ligesom i det tidligere nævnte tilfælde, hvor *proprialt* ordstof er eneste vidnesbyrd om et ords forekomst i gammeldansk – hævde, at den pågældende bøjningsform og det pågældende betydningsindhold tilhører en ældre sprogperiode og altså ikke er levende i perioden 1100–1515. Alligevel bør dette supplerende stof inkorporeres i ordbogen, da der i disse sidste tilfælde ikke er tale om den blotte eksistens af et ord eller et fænomen, men om at tilvejebringe relevante oplysninger til beskrivelse af klassetilhørsforhold, bøjning, historie og etymologi samt brugsbestemmelse af ord, som er ikke-proprialt bevidnet i perioden.

Konklusionen på disse overvejelser bliver da denne:

Som hovedregel kan og bør et af *proprier* løsnet ordstof benyttes i GldO.

1. som materiale til supplerings af den viden om et bestemt ords kronologi, lydlig udvikling, morfologi, geografiske udbredelse og betydningsindhold, vi kan skaffe os gennem ordets ikke-propriele forekomst.
2. som dokumentation for eksistensen af ord, der ikke er kendt i forvejen fra periodens almindelige ordforråd, under forudsætning af at *propriet* med sikkerhed kan siges at være dannet inden for GldO.s periode, eller forudsat at ordene både kendes efter 1515 og i beslægtede sprog i tiden 1100–1515.

Noter

1. Lignende problemer er med andre konklusioner drøftet i: Redaktionsprincipper for GldO. Problemstillinger, drøftelser og forslag med illustrerende eksempler. Udarbejdet i skitseform nov. 1964 – til internt brug for Ordbogsrådet ved GldO., ved Kaj Bom. – 2. Se f.eks. Kristian Hald: Tilnavne. KLNLM XVIII. 315. – 3. Kristian Hald: Slektsnavn. Danmark. KLNLM XVI. 205. – 4. John Kousgård Sørensen: Tilnavne og slægtsnavne. Binamn och släktnamn. Norna-rapporter 8. Uppsala 1975. S. 113. – 5. Elof Hellquist: Fornsvenska tillnamn. Xenia Lideniana. Stockholm 1912. S. 113. – 6. DgP. II. 971. – 7. John Kousgård Sørensen: a.a. s. 113. – 8. DgP. I. 1273 og Inge Wohler: Imperativiske stednavne. Ti afhandlinger. København 1960. S. 89. – 9. Vibeke Christensen og John Kousgård Sørensen: Stednavneforskning 1. København 1972. S. 195 ff. – 10. Kong Valdemars Jordebog ved Svend Aakjær. København 1926–43. I. Text. S. 40.21. – 11. Vore Stednavne. 2. reviderede og forøgede udgave. København 1965. S. 172. – 12. Johan Fritzner: Ordbog over Det gamle norske Sprog. Kristiania 1886–96. – 13. K. F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Lund 1884–1918 og Supplement. Lund 1953–73. – 14. Danmarks Stednavne Nr. 9, Viborg Amts Stednavne. København 1948. S. 110. – 15. Allan Karker: Mellem ordbog og tekst. Omkring Rimkrøniken vers 540 og 552. Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen. København 1975. Ss. 147–154. – 16. Danmarks Stednavne Nr. 9, Viborg Amts Stednavne. København 1948. S. 98. – 17. Danmarks Stednavne Nr. 8, Vejle Amts Stednavne. København 1944. S. 75 f. – 18. DgP. II. 232 f. – 19. Danmarks Stednavne Nr. 8, Vejle Amts Stednavne. København 1944. S. 1. – 20. Kristian Hald: A-Mutation in Scandinavian Words in England. The Vikings. Uppsala 1978. S. 99 ff. – 21. Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik II. Konsonantisme. København 1968. S. 77. – 22. Jfr. J. B. Løffler: Danske Gravstene fra Middelalderen. 1889. Figur 11. – 23. Udgivet i Libri memoriales capituli Lundensis, Lunde Domkapitels gavebøger, ved C. Weeke. København 1884–89. – 24. Se herom f.eks. Vibeke Dalberg og John Kousgård Sørensen: Stednavneforskning 2, der planlægges til udgivelse i 1979, og som jeg har haft lejlighed til at læse i manuskript.

Litteratur

DgP.I = Danmarks gamle Personnavne. I. Fornavne. Udgivet af Gunnar Knudsen og Marius Kristensen under medvirkning af Rikard Hornby. København 1936–48.
DgP.II = Danmarks gamle Personnavne II. Tilnavne. Udgivet af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen og Rikard Hornby. København 1949–64.
Dipl.Dan. = Diplomatarium Danicum. I række ved Lauritz Weibull og N. Skyum-Nielsen, II række ved Franz Blatt, Gustav Hermansen, C. A. Christensen m.fl., III række ved C. A. Christensen, Herluf Nielsen, K. Friis Johansen m.fl. København 1938 ff.
GldDipl. = Gammeldanske Diplomer. Gruppe A. I række 1 ff. København 1959 ff.
GldO. = Gammeldansk Ordbog.
KLNLM = Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder. I ff. København 1950 ff.
Rep. = Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis I–IV, udgivet ved Kr. Erslev. København 1894–1912. Series secunda I–IX, udgivet ved William Christensen. København 1928–39.

Erasmus Montanus

Kætterske betragtninger over Holberg's stykke som komedie, som tragedie og som universitetssatire samt dets plads i striden om verdensbilledet.

Af Leif Nedergaard

Erasmus Montanus har i Holberg's eftertid efterhånden vundet ry som den betydeligste af hans komedier. Georg Brandes sluttede sin omtale af den i Holberg-Festskriftet 1884 med at erklære den for intet mindre end »vor bogverdens dybeste kunstværk«. Vilh. Andersen og Francis Bull har opfattet den som den ypperligste kultur- eller dannelses-komedie. Alligevel er *Erasmus Montanus* for en nærmere betragtning et højst utilfredsstillende værk, fordi stykket både ved læsning og fremførelse på den ene side oprører vor moralske sans ved at udlevere en sandhedselskende idealist til grinet og brutal avklapsning, mens på den anden side figurens komiske træk hindrer os i at tage ham tragisk. Hovedrollen lader sig da heller ikke i vore dage spille tilfredsstillende. De to aspekter på titelfiguren er uforligelige, men ligger begge i Holberg's stykke, hvis alvor bag komikken også gør det svært at opfatte det som en tragikomedie.

Det mislige i stykket grunder sig i at her er et tragisk og et komisk motiv bleven sådan blandet sammen, så vi ikke véd om vi skal le eller græde over titelpersonen. Da Holberg – til forskel fra Oehlenschläger, der var sangviniker nok til at skrive tragedier – var en alvorlig melankoliker, skrev han komedier om menneskenes latterlige sider fremfor tragedier om disse væsners ophøjede situationer. Man skal altså le. Men kan man det? Eller bør man det? Vi véd nok at det er Holberg's mening at vi skal le: men det føles i vore dage for ubarmhjærtigt. Den holdning der burde være anlagt, hvis ikke komedien som genrebegreb hindrede det, er den som Holberg selv så udmærket har fremstillet i sin 1. Satire: *Democritus og Heraclitus* (1722), hvor han indså at tilværelsen var en så blandet affære at ens holdning til den også blev blandet:

Jeg tvende viise mænd her ickun confronterer,
Jeg eftersøger kun hvo best philosopherer,
Jeg viiser løslig kun, at udaf disse toe
den første græd med grund, den sidste bedre loc.

Ja, vel er verden et skuespil, og som sådan nærmest en tragikomedie; men et drama måtte efter hin tids klassicistiske love enten være en komedie eller en tragedie. Selv om Holberg gerne tog sine komediefigurer fra borgerstanden (jf. Ep. V, 21 f), vandt det seriøse borgerlige drama først frem ved Diderot's dramatiske manifest i Fortalerne til *Den naturlige Søn og Faderen* (1757/58) nogle år efter Holberg's død.¹

Ligesom Rousseau med rette ikke kunne akseptere at en sandhedskærlig mand som *Misanthropen* udleveredes til latter for som en ærlig mand ikke at ville efterkomme konvenssens krav om uoprigtighed, den parisiske falske høfligheds komplimanger som Rousseau som svejtsers var imod, kan det heller ikke aksepteres at Erasmus, der hævder en væsentlig sandhed, udleveres til det københavnske grin. Men Erasmus står jo ikke kun som hævder af en vigtig sandhed, vil man indvende. Nej, men det er netop uakseptabelt at Holberg lader ham stå for både opblæst uansvarlig optræden og samtidig som sandhedens talsmand. Det er denne sammenblanding der ikke kan godtages. Det utilfredsstillende består just i at et tragisk tema er snoet sammen med et komisk tema. Det at Holberg har begået den fundamentale fejl at lade Erasmus Montanus hævde en vigtig sandhed samtidig med at han iøvrigt sætter ham op som en latterlig person, har fået litteraturhistorikere til i deres iøvrigt særdeles berettigede beundring for Holberg at gøre de rædsomste krøller på deres tankegang for at kunne lovprise også *Erasmus Montanus*, i stedet for at vedgå at stykket ikke står til at redde, så inkonsekvent det er udformet. Hans Brix går så vidt at han nærmest argumenterer for at Jorden egentlig er flad,² mens andre har troet at kunne redde sagen ved at opfatte Erasmus som en arg formalist, der bare tilfældigvis holdt på en rigtig påstand. Således Vilh. Andersen,³ der også med urette har karakteriseret Erasmus som en fantast, skønt Erasmus er såre empirisk i sin argumentation for det rette verdensbillede.

Det er imidlertid ikke litteraturforskernes opgave ved spidsfindigt sofisteri at gøre et værk rimeligt som dets autor har anlagt forføjlet. Indenfor skønlitteraturen må man erkende et værk for forføjlet når det er det.

Og Holberg har jo helt forskertset sit satiriske portræt af hin tids student ved at lade ham hævde en væsentlig sandhed, nemlig at Jorden er rund, sc. at den drejer sig, og tilmed ikke i sin skildring ladet det tydeligt nok fremgå at satiren egentlig var rettet mod den tids universitetsundervisning. Og selv om satiren for os også rettes mod de ind-

skrænkede folk på Bjerget, lader Holberg det alene gå korporligt ud over den student der står som Oplysningens repræsentant i den danske provins, hvis uvidenhed og tilbageståenhed han et par år før hade avtegnet i *Peder Paars*. Det er ikke egnet til at propagere for de oplysningstanker Holberg i andre skrifter så udmærket går ind for.

Stykket repræsenterer heller ikke Humanismen, skønt hovedpersonens navn leder tanken hen på Erasmus af Rotterdam. Det er bekendt at Holberg i fortalen til 1723-udgaven af de fem første komedier, og ligeså i prospektet 1730, omtaler den vel i foråret 1723 skrevne komedie som *Johannes Montanus*, men den er omdøbt ved udgivelsen i 1731. Navneskiftet, der menes foretaget for ikke at gøre en eller anden bekendt Hans gram i hu, var ikke heldig, da det har forledt nogle til at associere komediefiguren med den berømte filologiske humanist. Vilh. Andersen har således i sin *Erasmus* (1907/09), 1.—2. bd. af hans åndfulde *Tider og Typer af dansk Aands Historie*, ligefrem vævet sin omtale af Erasmus Rotterodamus sammen med komedien, skønt de intet har med hinanden at gøre. Holberg har ikke selv haft samme association: Når han benytter udtrykket den berømte »Rotterdamske Philosoph« tænker han altid på Pierre Bayle!

Hvis man fremhæver at Erasmus egentlig er en tragisk figur, får man gerne den morsomme indvending: men han er jo også latterlig ved at være sådan og sådan. Ja, men det er autors fejl. Man argumenterer som om han var en virkelig person; men en fiktiv figur er nu kun sådan som forfatteren har valgt at konstruere ham, og kritikken her går på at autor skulle have skabt ham anderledes. Jean de France er derimod helt igennem et komisk figur; der er ikke nogen alvor i ham. Han er fuldt ud komedieegnet.

Og i mange måder forløber *Erasmus Montanus* først parallelt med *Jean de France*, hvis hovedperson også har gennemgået latinskolen. De er begge studenter der skriver hjem med henholdsvis latinske og franske gloser indblandet, og hjemkomne bruger de deres fremmede udtryk i samtale med forældrene. Mærkeligt nok bemærker Jeronimus til Hans Frandsen's fader om sønnens mådelige udbytte af Pariserrejsen: »I taler ikke om hvor meget latin han har ogsaa glemt«, hvor det altså gøres til noget mer positivt at kunne latin end fransk. De er også begge kommet til at stå deres forældre fjernt. Men i den videre udformning kommer de to parallelt anlagte stykker til at forløbe forskelligt.

At muligheden for at kurere Jean de France for fransksnobberi, ligesom Erasmus Montanus »helbredes« for sin (rigtige) opfattelse af

Jordens form, forelå, ses deraf at Frands i II, 4 omtaler en anden ung mand, der på sin rejse endda var blevet så fransk-inficeret »at han vilde end ikke ligge hos en pige uden at det var på fransk«, men siden blev »skikkelig«-dansk og tog afstand fra fransk-snobberiet. I anledning af Gottsched's lovprisning af *Jean de France* i Die deutsche Schaubühne 1741 kalder da også Holberg i ep. 215 det for det »nyttigste af alle mine skue-spill«, da det latterliggør den nedvurdering af det hjemlige til fordel for det udenlandske der karakteriserer danskerne, som han også sagde det 1729 i sin Danmarks og Norges Beskrivelse, hvor han forresten ikke tager afstand fra de alamodiske udenlandsrejser: »Man finder hos denne nation en besynderlig modestie, thi i stedet at fast alle andre nationer holde meget af dem selv og see andre over axelen, saa tale de danske gierne stort om andres« (SS V, 172).⁴

En af årsagerne til Holberg's hurtige komedieskrivning var jo at han kunne variere en af Molière anvendt skabelon: Den indbildte Syge ønsker en læge til svigersøn, men datteren elsker en anden; komediens lykkelige udgang opnås ved en intrige, der får faderen til at akseptere de elskendes forening. Denne skabelon benyttes i *Den Stundesløse*, der vil have en bogholder til svigersøn. Stykkets faderfigur kunne også ved intrigen direkte kureres for sine griller, således *Kandestøberen*, der ønskede en politikus til svigersøn. Analogt hermed forelå der også i *Erasmus Montanus* den mulighed at lade hans svigerfader *in spe* kureres for sin vrangopfattelse af Jordens flade form og tillade datteren at ægte Erasmus, uden at denne derfor behøvede at fornægte sandheden. Hade Jeronimus været hovedpersonen, hade det været den naturlige udgang af komedien. Hvor hovedfiguren er svigersønnen, forelå der, som de to parallelstykker viser det, den mulighed enten at lade ham blive helbredt for sine griller, sådan som den i *Jean de France* nævnte anden fransksnobbende student, og ægte kæresten, sådan som det sker med Erasmus, eller som *Jean de France* lade ham være uhelbredelig (jf. ep. 316), hvorved komediens lykkelige slutning består i at datteren får den hun foretrækker fremfor hovedpersonen, der da som i *Jean de France* og *Den Vægelsindede* bevarer deres griller og går en for tilskuerne ukendt skæbne i møde.

Da Holberg i sidste scene af *Jean de France*'s 1. akt har moret sig med at lade den unge mand gå så vidt som at lade faderen danse efter sine noder, ligesom han senere behandler sin tilkommende svigerfader uværdigt, indser Holberg at en forsoning med det hjemlige miljø, den skabelon Erasmus er bygget over, ikke lader sig gennemføre, da famili-

ens ydmygelser ikke kan glemmes, så der kunne etableres status ante quo i det hjemlige miljø. Holberg indfører da i II. akt en anden ung mand, Antonius, hvem Elsebeth virkelig elsker, og så véd vi og Holberg hvordan forløbet skal være: Hans Frandsen må lide nederlag, for at de rette elskende kan få hinanden. Han har i *Jean de France* modsat i *Erasmus Montanus* ladet sin hovedperson vove sig så langt ud i naragtighed, at udgangen for Hans Frandsen måtte blive tragisk forsvinden. Holberg har nok ikke primært fastlagt handlingens gang, men har ladet sig rive med af de muligheder der undervejs viste sig. Netop i *Jean de France* forekommer jo (i IV, 1) den bekendte replik om komedieskrivere: »mens de skrive paa comoedien, falder dem af sig selv ind hvorledes den skal udføres og endes«.

I *Erasmus Montanus* har Holberg allerede i 1. akts 5. scene ladet Rasmus Bergs kæreste modsat Hans Frandsen's vise sig virkelig forliebt i sin student (»jeg drømte at jeg laae hos ham i nat«), og dermed var egentlig stykkets udgang givet: de unge skal ha' hinanden, hvorved enten Erasmus eller svigerfaderen må gi' sig. Han sørger derfor for at hans student ikke forløber sig uopretteligt overfor forældre og svigerforældre. Erasmus ber nok, men sent i stykket, faderen holde mund (IV, 3), og direkte provokeret erklærer han sig i V, 2 nok parat til at bevise sin ret til at slå sine forældre; men Holberg lader ham ikke gøre det, mens han lod Hans Frandsen direkte tyrannisere sine. Idéen hertil er jo forøvrigt et lån fra Aristoteles, der i *Skyerne* lader Strepsiades' søn hos Sokrates også have lært på sofistisk viis at forsvare det at slå sine forældre, – det litterære lån der bevirkede at Holberg ikke regnede sin Erasmus-komedie for helt selvstændigt opfundet. Holberg synes at have været meget optaget af Aristofanes' komedie, den for hvilken man har hævet ham »til skyerne« (H's vits): allerede i to noter til Peder Paars (IV, 1 & 3) henviser han til den og omtaler den igen i Heltehistoriernes Sokrates-biografi 1739.

Holberg kaster forøvrigt et komisk strejfflys indover Erasmus' tilkommende svigerfader ved at lade den ellers så patriarkalsk-virkende Jeronimus få reduceret sin selvfølende værdighed ved at antyde tvivl om hans faderskab til datteren. Man har ikke bemærket at når Magdelone fremholder »at jeg er hendes moer, derom kand ingen tvile: men om I . . .«, og når Lisbed resymerer: »Jeg troer at I er min faer, men jeg veed at hun er min moer«, så er det selve grundlaget for familieretten Holberg parafraserer, nemlig den juridiske paternitetsregel: *Mater semper certa est; pater est quem nuptiae demonstrant*. Holberg, der på

den ene side er så moderne ved lige fra Zille Hans-Dotters Forsvar for Qvindekønnet til Niels Klim at fremholde kvindernes ofte bedre forstandighed end mændenes, vidste på den anden side skønt ugift at hustruen i ægteskabet ikke var så undertrykt, da hun forstod at anvende mandens sexualtrang til at få sat sin vilje igennem. Netop i parallelstykket *Jean de France* lader han (i I, 5) Magdelone benytte sig deraf overfor sin mand: »jeg svær paa at jeg ikke skal søge seng med dig mine dage meer«, hvorpå manden falder tilføje, ligesom ep. 235 omtaler romerske matroners magtmiddel: »De forsvore sig sammen ikke at søge seng med deres mænd, med mindre deres begiering blev fyldestgjort« (Ep. III, 197). Replikskiftet i III, 6 antyder at Jeronimus' ydre værdighed ikke hindrer at han egentlig hjemme er kujoneret af hustruen, der holder sammen med datteren, hvis vel-skildrede forelskelse i Erasmus sikrer at det ikke går ham som Hans Frandsen.

Mens Jean de France i sin latterlighed udpræget er en komedietype, har Erasmus Montanus stof i sig både til en komedie og til en tragedie. Vi vil her samle og supplere de ansatser i Holberg's stykke som kunne have ført til enten en komedie eller en tragedie.

Erasmus Montanus som komisk figur

Vi vil først følge den linje i *Erasmus Montanus* som passer sig for behandling i komedieform. Ser man en stund bort fra det tragiske sysjet i stykket, studenten som miskendt og forfulgt hævder af en vigtig sandhed, har stykket mange elementer i sig til en satirisk udlevering af den opblæste, formalistiske student, velegnet til komediegenren.

Rasmus Berg er over al måde disputeresyg; han mangler ganske situationsfornemmelse ved at benytte sine lærde vendinger i det hjemlige landsbymiljø. Han føler sig klogere end de andre, er overlegen overfor broderen, som dog ikke lader sig gå på deraf. Han skal også anses for latterlig ved sin distraktion, da Holberg's sokratiske Forberedelse viser Holberg nærer foragt for filosoffer der »ifører sig forede klæder udi julii maaned, tager regne-kappe paa udi got veir« o.lgn. Erasmus misbruger logikken til bl.a. at bevise at moderen er en sten, og degnen en hane; det sidste er nok en mindre god idé, ligesom at det er en tyr istedetfor en stud Erasmus påtænker at metamorficere degnen om til,⁵ da han dog samtidig med vendingen at Per ej som »en hane kan gøre [en høne med] æg« insinuerer degnens impotens.

Erasmus er ikke alene disputeresyg, men er latterlig ved at gøre

overdrevet meget ud af de formalia der skulle iagttages ved disputeren. Han opholder sig således for meget ved at den student han noget usandsynligt har mødt (III, 1) ikke har overholdt den akademiske tiltaleform korrekt. Hans forargede udskældning af en ikke-tilstedeværende modstander og indignation over dennes svigtende viden om instrumentalfilosofiens grundbegreber minder om peripatetikeren Pan-crace's ytring i 6. scene af Molière's *Det tvungne Ægteskab*: »Du vil befatte dig med at ræsonere, og kjender end ikke videnskabens første elementer!«⁶ og svarer til pedanten Stygotius, der i *Jacob v. Thyboe* III, 4 forarget beretter om en licentiat der ved sin disputeren røbede »at han ikke vidste hvad forskiel der er mellem Logica og Metaphysica« og beklager sig over studiernes forfald: »Ignorantia tager saa til udi alting, at der findes nuomstunder gamle academici der ikke vide hvormange prædicamenta eller prædicabilia der er udi Logica«.

Dette akademiske pedanteri gjorde nok Erasmus fortjent til at blive udhængt i en komedie. Der mangler dog nogle træk af de herhenhørende latterligheder. Med undtagelse af emnet engle, som man dog dengang tog seriøst, disputerer Erasmus slet ikke om inferiøre sager, hvad der hørte med i det satiriske billede af universitetsfolk Joh. B. Mencken's *De charlataneria eruditorum* fra 1713/14 gav, den satire Holberg henviser til Paars I, 3 ang. tåbelige akademiske tvistigheder. Erasmus er ikke optaget af de pedantiske problemer fra den antikke sagnverden som Holberg parodierer i den så kunstigt indføjede universitetssatire i Paars I, 3, hvor han lader emnet for stridighederne dreje sig om hvor Venus blev såret i den trojanske krig, skønt det af Iliadens V. Sang fremgik at det var i hånden (jf. H's noter til 1, 3 & 5).⁷ Erasmus optræder heller ikke som den Peer Poulsen som Per Iversen omtaler (Paars II, 1), og om hvem det fortælles at han nok skriver »idel pølsesnak«, en yndlingsglose hos Holberg, men er vel studeret og skriver »got latin«: »Hand disputeret har om romersk skoe og hat. / Saa riig er hand paa ord, saa vel har hand det fat«. Han lod siden Niels Klim (i kap. III) prale med at have disputeret om antikke tøfler.

Den alvorligste mangel ved Holberg's stykke, hvis Erasmus skulle aksepteres som en komisk skikkelse, er imidlertid at hans hovedpåstand er en vigtig sandhed. Som komediefigur skulle han have fremsat et urimeligt udsagn, som han hade moret sig med at fremkomme med, og siden følte sig forpligtet til at fastholde. Og det kunne passende have været enten at Jorden var flad som en pandekage eller snarere at Månen er en grøn ost. Der lagdes op til det ved den Måne-disput i III, 2

hvortil Holberg kan, som alt Georg Brandes har det, have fået en impuls fra det stykke i Gherardi's Théâtre italien han også benytter til Ulysses, nemlig *Arlequin Empereur dans la lune* fra 1664, tillagt Nolant de Fatouville, hvor il dottore optræder som en distræt astronom, og tjeneren Pierrot protesterer mod sin herres hævden af Månens størrelse: »Månen, for pokker, der ikke er større end en æggekage af otte æg«. Allerede i *Paars* II, 1 lod Holberg sin Per Ruus berette at den disputereglade Per Iversen, der gerne brugte latin til at dupere godtfolk, morede sig med »ironic« at fremsætte urimelige påstande: »Nu bilder vi dem ind at blæk blir giort af most,/ at Himlen er af glas, og Maanen er af ost«. Samme oste-lignelse benytter han i Ulysses (IV, 13) og i Uden Hoved og Hale, hvor han lader Heinrich fortælle at hans herre nu er så lettroende, »saa at mand kand bilde ham ind at Maanen er af grøn ost«, (III, 2), ligeså i ep. 515 (Ep. V, 216). Der lægges tilmed op til samme morsomhed i *Erasmus Montanus*, da Per Degn til Erasmus' ytring om at ulærde mennesker »maa troe hvad jeg og andre folk siger« bemærker: »Men om I vilde sige at Maanen var af grøn ost, skulle de ogsaa troe det?« (IV, 2). Holberg lader nok Erasmus hertil ripostere »Ja, hvad andet?« men lader ham sletikke i det følgende udnytte det stikord han selv har givet Erasmus til at fastholde en falsk påstand, skønt Erasmus som komediefigur burde have fastholdt en tåbelig påstand i stedet for en rigtig.

Den bekendte disput i III, 3 mellem Erasmus og Per Degn er af avgjort komisk virkning. Anvendelsen af latin bevirker imidlertid ikke kun at de gode folk på Bjerget kan tro at deres degn, der ligesom brændehuggeren Sganarel i *Doktoren mod sin Vilje* har pralet med at han »i sin ungdom har kunnet begyndelsen af Donat og Aurora udenad på sine fingre«, går sejrrig ud af striden, men har den dramatiske fejl at publikum, der heller ikke forstår latin, ikke kan følge med i disputten. Når publikum ikke forstår spørgsmålet »E qua schola dimissus es, mi Domine?«, forsvinder jo komikken i at degnen replicerer med om trent samme remse som brændehugger-doktoren: »substantivo et adjectivum concordat in generi, numerus et casus« (*Doktoren mod sin Vilje* II, 6). Eller når han på samme goddag mand-økseskaft-måde besvarer spørgsmålet *quid est Logica?* med en verslinje af *Gaudeamus igitur*. Publikum har ingen anden mulighed end venligt at lade som om de godt forstår latinen i ordskiftet, og det gør de gerne; på teatret har man endnu ikke fundet ud af at en oversættelse af replikkerne, f.ex. i programmet, er nødvendig.⁸ Anvendelsen af latin er dog her motiveret,

medens de to advokaters latin i *Den pol. Kandestøber* V, 2 unødvendigt tilslører for publikum hvem der har ret i sagen.

Erasmus er også latterlig ved sin tro på at livet kan rummes i de skolastiske floskler han fremsætter. Denne Erasmus erklærer sig også rede til at fastholde en påstand, bare fordi han én gang har fremsat den og er bange for at blive til grin for sine studiekammerater ved at gå fra det han først har hævdet (III, 6). Da han ikke er dum, virker han dog slet ikke så latterlig som lægesønnen i *Den indbildt Syge*, Thomas Diafoirus, hvis disputeretekunst faderen praler med: »Han har formelig gjort sig frygtet som disputator, og argumenterer, på livet løs, for den stik modsatte mening«, ligesom han aldrig viger »et hårsbred, men fortsætter sit ræsonnement indtil logikens yderste grænse« (II, 6).⁹

Men da Erasmus' påstand er en så betydningsfuld sandhed at det ville være ganske urimeligt at tage den tilbage, udebliver jo komikken ved at vi ser ham fastholde sit udsagn om Jordens rundhed. Han ville da have været ynkelig til grin ved at opgive den.

Kun ifald Erasmus som sin hovedpåstand havde fremsat og fastholdt et ganske urimeligt postulat, fortjente han tilgængæld at blive gjort løjer med og ligesom Jean de France blive stillet overfor valget enten at miste sin kæreste eller avlægge sin opblæste væremåde og påstand, og i benægtende tilfælde blive moralsk avklapset, men dog ikke pryglct. I Holberg's stykke står han derimod hvad hovedpåstanden angår som en sandhedens martyr, ikke noget emne for en komedie.

Erasmus som tragedie

I strid med komediens ånd er Holberg kommet til at gøre Erasmus til en overvejende tragisk skikkelse. Vi kan samle og supplere de elementer i stykket der i det hele gjorde det mer egnet til en tragedie, eller et borgerligt drama.

Det er i og for sig allerede en tragisk situation bondestudenten befinder sig i ved at være kommet hjem på sommerferiebesøg. Han er uhjælpelig fremmedgjort overfor sit landlige barndomsmiljø, sådan som man jo bliver det ved at studere. Det som han er optaget af kan han ikke drøfte med dem. Man kan heller ikke forlange at han straks, første dag han er hjemme, skulle have avlagt hele sin interessesfære. Det universitetet har lært ham at lægge vægt på: latin, logik, fysik og metafysik, forstår man slet ikke på Bjerget, ligeså lidt som hans fra disputerøvelserne hentede argumenteringsform og særlige terminologi. Selv

om han, til at begynde med uden overlegenhed, forsøger at forklare de geofysiske problemer populært, har han dog lidt svært ved at »kommunikere«, som det hedder på nutidsdansk, med almindelige jævne folk, især fordi de er for indkapslede i deres egen overtroiske forestillingsverden til at kunne godtage de for dem nye tanker.¹⁰ Her gælder også Sandemose's Jantelov: »Du skal ikke tro at du er noget.«

Det er således ikke kun hans indimellem akademiske udtryksform man ikke forstår på Bjerget; det er selve det at beskæftige sig med emner der ligger udenfor deres hverdag. Og det forholder sig ikke således at det er Rasmus der selv kommer og blærer sig med sin større viden. Det er Jesper Ridefoged, om hvem Erasmus med tragisk ironi har ytret: »Det er en eenfoldig ulærd mand som jeg ikke kand komme i nogen disput med«, der i III, 2 direkte provokerer ham til at fremsætte sin mening om Jordens form: »Er det sandt at man holder for i Kiøbenhavn at Jorden er rund? Her paa Bierget vil ingen troe det; thi hvor kand det være, efterdi Jorden synes jo gandske flack?« Montanus svarer ganske modest: »Det kommer deraf at Jorden er saa stor at man ikke kand merke dens rundhed«.

Det er også Jesper Ridefoged der provokerer Erasmus til at udtale sig om det dengang langt farligere problem om selve verdensbilledet: — »Jeg har mintroe hørt dem der siger at Jorden løber, og Solen staaer stille. Monsieur troer vel ikke det ogsaa?« På dette endnu højkontroversielle spørgsmål svarer Erasmus med rette: — »Ingen fornuftig mand tviler meer derom«, dermed tilkendegivende at astronomisk kyndige ikke længere tvivlede på det kopernikanske system, selv om theologerne endnu avviiste det som ikke stemmende med Bibelens naive verdensbillede. Det er derfor modigt af Erasmus her at hævde det heliocentriske system. Og dette emne hade da også været bedst egnet som hovedtema for en tragedie, hvor en student fastholder en videnskabelig rigtig lære trods Kirkens fordømmelse af den. Holberg tør imidlertid ikke optage dette problem, der gik Kirken nær, til nærmere debat og dropper det hurtigt efter et par enkelte replikker. Efter Erasmus' forklaring om at Månen ikke er selvlysende men »laaner sit lys og skin fra Solen«, opgives forsigtigvis videre debat heraf. Affæren omkring I. bog af *Peder Paars* havde jo også, som det siges i en note i Paars II, 1, fået den virkning at »autor er bleven saa intimideret, at han icke tør decidere meere udi nogen ting«. Diskussionen omhandler derefter stykket ud tilsyneladende alene Jordens kugleform, som Kirken forlængst hade aksepteret; men dulgt skal der nu tænkes på at det er Jordens bevægelse det drejer sig om, hvad der indirekte fremgår af cp. 82.

Den herimellem indskudte disput med degnen er tragisk for Erasmus, der her oplever den følelse af uretfærdigt nederlag man kan erfare ved diskussion med en uvidende person, der er fræk nok til at bluffe sig ovenpå i en debat han slet ikke kan klare. Den intelligente Erasmus besejres af den der som Per Degn er for stupid til at forstå nogen argumentering. Og da Per, der stadig bevarer initiativet, fremsætter sine danske gåder, er det på et så enfoldigt nivo at Erasmus ikke kan følge ham derned. Men når Erasmus på Pers barnetrosspørgsmål »Hvem slog den 4de dell af verden ihjel?« svarer »beviis at der ikke var meer end fire mennisker da til«, viser det at fritænkeren Erasmus ikke tager alt hvad Bibelen beretter af amnestuehistorier for gode varer. Det er straks lidt kættersk. Og når han med rette fremholder at beviisbyrden påhviler den der fremsætter en påstand (*affirmanti incumbit probatio*), ikke den der benægter den, er det i virkeligheden en farlig bemærkning, da den kan medføre tvivl om også andre bibelske udsagn og kristelige påstande om treenighed, genopstandelse & c. Der var her ansats til skildring af en 18de årh.'s fritænker, der kommer med sin oplysning til et folk der har bevaret sin barnetro, et storartet emne for et drama.

Der er tydelige kim til et sådant drama. Således når den krakilske Jesper Ridefoged overfor Jeronimus, der har bevaret sin barnetro, forvansker Erasmus' udsagn ved at insinuere at Erasmus »har saa selvsomme meeninger udi troen« (III,4). Når Holberg her lader Jesper erklære at han »ikke kand erindre alt hvad jeg hørde; men det veed jeg at han blant andet sagde at Jorden var rund«, så skyldes hans hukommelsestab for det øvrige nok at Holberg ikke har turdet lade debatten fortsat dreje sig om det theologisk farlige heliocentriske verdensbillede. Især når Jesper tilføjer en kætterbeskyldning: »Det er jo ikke andet end at kuldkaste all religion og føre folk af troen«, er det klart at der menes noget mer end påstanden om at Jorden var rund, hvad der efter Columbus' færd og Magalhães' jordomsejling var en uomtvistelig sandhed, som man nok skulle længere ud på landet for at høre betvivlet. Endnu tydeligere lægges der op til et fritænkerdrama ved Jespers for Erasmus farlige senere bemærkning: »Ja hand er noget nær ved at blive atheist«, hvorved man kan undre sig over at ridefogden kender glosen og begrebet ateist. På baggrund af den tids religiøse intolerance, der også herhjemme forbød det at være gudsfornægter, er det en så farlig beskyldning at den ikke er egnet til komik, men derimod anvendelig i en tragedie om den modstand en ung oplysningsfilosof dengang kunne

møde. Jeronimus forklarer desuden derpå sin datter at Erasmus ikke mere er »en god christen, men nu er hand en kiættene og sværmere«. Og rænkesmeden Jesper sekunderer: »hand fører falsk lærdom her ind i byen, siger at Jorden er rund, og andet deslige, som jeg blues ved at tale om«. Vendingen »andet deslige« dækker over Jordens omdrejning og de andre virkelig kætterske påstande, hvilke Holberg ikke tør samle opmærksomheden om.

Da Holberg ikke har turdet lade det være det kopernikanske system striden drejer sig om, må han lade den gamle bedsteborger Jeronimus være så indskrænket at han indigneret protesterer mod at Jorden er rund. Ved Erasmus' svar »Ja profecto er hun rund, jeg maa sige det som sanden er« er at bemærke at det altså er fordi det er sandt Erasmus fastholder Jordens kugleform, aldeles ikke fordi han nu én gang har hævdet det og ikke vil ændre mening, således som Erasmus' holdning almindeligvis af litteraturhistorikerne fremstilles.

Med rette afviser den kyndige Erasmus også Jeronimus' argument *e consensu gentium*: »Jeg er vis paa at der er ikke et menniske her i byen der jo fordømmer saadan meening; spør kun fogden, som er en fornuftig mand, om han ikke er samme meening med mig«. ¹⁰ Og når Per Degn på Montanus' bemærkning »Beviis mig at det er falsk, og det methodicé« henviser til at ingen i landsbyen tror at Jorden er rund og konkluderer: »Jeg veed man maa jo troe meer hvad saa mange siger end een alleene. Ergo har I uret«, mener degnen også på bestikkende vis at kunne avgøre sagen ved at henvise til at han har flertallet med sig. ¹¹ Selv om Holberg former Erasmus' svar noget overlegent: »Slige folk har ingen troe; de maa troe hvad jeg og andre folk siger«, kan det ikke være meningen at Holberg, der politisk var antidemokratisk (*vide D. pol. Kandestøber*), her på et videnskabeligt område, hvor numerus er uden betydning, skulle lade en flertalsavgørelse gælde. Erasmus' situation er tragisk, da han trods sit expertice-hovmod, som Holberg i ep. 69 kommenterer (Ep. I, 294), jo har ret. Hade Holberg villet det, kunne det være blevet skildringen af en mand der som »en folkefjende« står stærkest fordi han står alene. Holberg har nok moret sig med at lade Erasmus lide nederlag overfor landsbyens stupide majoritet, hvad der en grov spøg, men kan derfor ikke siges at gå ind for en flertalsavgørelse, hvad man også har prøvet at hævde. ¹² Holberg mente vel ikke at Jorden var flad trods majoriteten herfor.

Her slut i 3. akt stilles konflikten skarpt op, idet Jeronimus erklærer at han ikke gir sin datter væk til en mand af sådanne meninger som

Erasmus'. Man mærke sig at Erasmus i sit svar henholder sig til at han ikke kan forkaste sin fornuft: »at jeg skulle kuldkaſte philoſophien for hendes ſkyld og drive min forſtand i landflygtighed, det er meer end I kand begiære«. Erasmus gentager ikke alene at »ingen lærde folk tviler derom«, men er også her så lidet hovmodig at han på letfattelig måde igen fremkommer med de kendte beviser for Jordens kugleform. Han forlanger altså ikke at Jeronimus og de andre ſkal antage ſandheden alene pr. autoritet. Han forklarer pænt at ſåſom Jordens ſkygge ved måneformørkelse »er rund, ſaa ſees deraf at Jorden er rund ilige-maade«. Hans tilføjeſe: »Det gaaer altsammen naturlig viis til, thi man kand udregne formørkelſer og derfor er det giækkeri at ſige at ſaadant er foregaaende tegn paa ulykke« oprører de overtroiſke folk på Bjerget. Ja, ret forſtået kan vendingen om at alt går naturligt til, altså ikke gudbeſtemt til, også ryste deres barnetro.

Da Magdelone og Lisbed derpå opfordrer ham til at ſige at Jorden »er flack«, riposterer Montanus meget rigtigt forſt: »Jeg kand ikke føye jer deri, ſaa længe ſom jeg har min fulde fornuft. Jeg kand jo ikke give Jorden anden ſkikkelse end den af naturen har«. Han hævder her endnu at måtte ſtå faſt på Jordens rundhed *fordi* den virkelig er rund. Men så begynder Holberg i reſten af replikken at foretage den koven-ding der fra en tragisk helt ſkal gøre Erasmus til en komisk. Nu drejer han pludſelig ſagen rundt til at det alene er derfor Erasmus ikke kan trække ſin påſtand tilbage fordi det er en filoſof uværdigt at gøre ſådan og at han ville blive til nar for ſine kammerater. Men Holberg har dog endnu ikke lagt ſig mere faſt på ſin drejning end at han i næſte ånde-drag lader Erasmus avviſe Lisbeds opfordring til at hævde Jordens fladhed med ytringen »Jeg kand ikke, min dukke, *nam contra naturam est*«, altså fordi det ville være en naturſtridig påſtand, ikke fordi han ikke kan være bekendt at gå fra det han én gang har ſagt. Og ſådan ſtår ſagen ved udgangen af 3. akt.

Da Lisbed elsker ſin Erasmus, og han hævder en vigtig ſandhed, ſom det er umuligt at fornægte med fornuften i behold, er der lagt op til en tragisk konflikt med Jeronimus' ſidſte replik ſlut i 3. akt: »Vær forſik-red om, min gode Rasmus Berg, at I aldrig faar min daatter, ſaa længe I blir i jere vildfarelſer«.

Som tragisk figur ſkulle Erasmus også i reſten af ſtykket have faſt-holdt ſit udsagn om Jordens form *fordi* det var ſandt, ſom var den oprindelige motivering; men fra 4. akt har Holberg konſekvent gen-nemført ſin forſkydning i motiveringen til at hans filoſofiſke pligt kræ-

ver at han ikke går fra noget han først har hævdet. Da det han har hævdet er en ubestridelig sandhed, er forskellen realliter ikke så stor, men nu er motiveringen pludselig reduceret til halsstarrighed, dog blandet op med den sletikke så latterlige forpligtelse overfor filosofien som også lægges Stygotius i munden: »Jeg har gjort min eed ikke at gjøre noget som er Philosophien uanstændigt« (Jac. v. Thyboe I, 6).

Martyriet ligger nu nær for Erasmus, der af den kompakte majoritet, hvis numerus ingen betydning har i sagen, nu betragtes som en ateistisk folkefjende. Fogden kalder ham en kanalje og har ikke andet end de slående argumenter igen: »tørre hug« tilbyder han som bevis, og op-hidset vil han ikke mere høre på Erasmus, men *holder paa hans mund* ifølge resjianvisningen i IV, 2. Det er grove løjer. Vi kan ikke finde det morsomt at oplysningsrepræsentanten, der *in casu* har ret, behandles således.

Efter at Montanus i IV, 4 har modtaget Lisbeds rørende brev står han egentlig som den tragiske helt i den fransk-klassiske tragedies konflikt mellem pligtens og kærlighedens bud, den konflikt der ikke lader sig løse uden tragisk udgang: begge dele kan ikke vælges. Skal han opgive pigen eller svigte sandheden, som jo *in casu* er det samme som at fastholde hvad han har hævdet? Hans påstand er jo ikke spor tåbelig, hvad den skulle have været for at vi kunne finde konflikten komisk. Emnet er for alvorligt til at egne sig som parodi på tragedieheltens dilemma mellem kærlighed og pligt, sådan som Peder Paars' vaklen i III, 2 mellem at blive sin Dorothea tro eller følge fogdens datter, eller skræddersvend v. Ehrenpreis' prekære situation i *Kærlighed uden Strømper* IV, 1. Som billede på Erasmus' situation benytter Holberg forresten samme Ovid-citat som han alt brugte i sit komiske helte-digt, men anfører det i komedien på latinske vers, – totalt uforståeligt for publikum! I *Paars* anførte han det dog på dansk:

Ret som en voxen eeg, mod øxen den vil felde,
staar som i tvilsmaal til hvad side den vil helde.

Sammenligningsbilledet er forøvrigt uheldigt: selv for en potuaner er beslutningsprocessen i et tænkende væsen anderledes motiveret end i et træ. Desuden har den der fælder et træ, sørget for at hugge således for at der er liden usikkerhed om til hvad side træet vil falde.

Seriøst opfattet står Erasmus i den kierkegaard'ske valgsituation, hvor det gælder: vil du være dig selv eller de andre, hvad der ville gi

tryghed; og den der ved et sådant valg vælger sig selv skaber eller overtager ligesom sig selv. Og det gør jo Erasmus. Stillet overfor valget mellem livet og sandhedsforpligtelsen valgte Galilei at leve, og det vil jeg ikke som Brecht i *Galileis Liv* (sc. 13) bebrejde ham. Vi ser hvilket formidabelt tragedieemne der er gået tabt ved at Holberg har forvansket det til en komedie. Skal vi virkelig finde det latterligt at Erasmus fastholder en vigtig sandhed? Skulle en oprigtig troende opgive sin protestantisme for at ægte en katolsk pige? Eller skulle en darwinistisk naturhistoriker opgi evolutionslæren for at passe ind i sin kærestes måske fromme familiemiljø? Valg-dilemmaer af denne art passer ikke til at avhandles i en komedie.

Og det hører heller ikke til det komiske at lade hovedpersonen blive pryglet til at opgive sandheden, sådan som det sker i 5. akt med den pludselige indførelse af hverve-løjtnanten, der trods officerssønnen Holberg's omtale af dydigt dannede officerer (Ep. II, 159; IV, 289) jo er en mislykket figur, der ikke hænger sammen. Han skal forstås at have studeret og besidde dannelse. Men i så fald véd han også at Jorden er rund; men til svar på Jespers forargelse over Montanus' påstand herom har han kun ytringen »Det rager mig ikke«, et for hans dannelse besynderligt tarveligt udtryk. Han er kun interesseret i om Erasmus har »hierte«, dvs. »mod«, svarende til fransk *coeur*, cf. *courage*. At løjtnanten ikke selv besidder nogen hjærtets dannelse, ses af den brutale måde han lader Erasmus behandle på. At omskabe en brutal hverver til en sympatisk person, er så meget mærkeligere som Holberg selv i *Peder Paars* IV bogs 3. sang hade udhængt som retsstridige de tricks som Niels Corporal anvendte for at hverve soldater, og som ganske svarer til komediens, nemlig under falsk foregivende at få Paars til at ta mod penge og derpå erklære »I penger faaet har paa haanden, er soldat«. I dette tilfælde er det ikke bare en formalisme at Erasmus i samme situation fremholder at der må skelnes mellem under hvilke forudsætninger man har modtaget penge: *Distinguendum est inter to simpliciter & relative accipere*, det som Paars, der ikke har lært at distingvere, ikke forstår sig på, men bare sørgmodig erkender »ieg hár io penge taget«, da Ruus gør ham opmærksom på »I hvervet er med list«. Selv holder Ruus tappert stand mod hververen, med stærke ord mod soldatermetiéen. Efter mange sider herom frigives de dog begge, idet kroværten gør Niels Corporal opmærksom på ulovligheden af hans hvervemetode og på at borgmester og »den heele borgerstand vil staae dem deri bi« igen at blive fri. Det er mærkeligt inkonsekvent af Holberg at han i

komedien ikke udviser forargelse over den hvervefuppen som han i Peder Paars' langstrakte fremstilling skildrer som et ulovligt overgreb.¹³ At en løjtnant, der erklærer at have studeret latinske autores, naturret og moral, beordrer sin korporal til at exercere rekrutten dygtig, dvs. prygle ham til kadaverdisciplin, er jo ikke til at akseptere. Når Holberg lader Montanus grædende udbryde: »Ach, giid jeg aldrig havde studeret, saa havde jeg ikke geraadet i denne ulykke«, er det besynderligt ulogisk: det var jo netop qua student at han var fritaget fra som andre bønder at skulle være soldat!

Den lange moralpræken Holberg derpå lader løjtnanten som forfatterens talerør aflevere står hellerikke for en nærmere analyse. Han bebrejder Erasmus at han »oprører den heele by, fortplanter selsomme meeninger og forsvarer dem med haardnakkenhed«. Mener da den dannede løjtnant at det ikke må røbes at Jorden er rund? Han indskærper at man bør »staa fra vore meeninger, saa tit vi overbeviises af den ringeste at være vildfarende«. Men har da nogen beviist at Jorden var flad? Løjtnanten mener at lærdom bør gøre en mand »meere tempereret, modest og føyelig udi sin tale end en ulærd«. Men Erasmus er jo meget pænt først fremkommet med populære forklaringer på himmelfænomenerne, og løjtnanten er selv trods sine studier ikke netop føjelig og modest i sin brutale adfærd mod Erasmus. Hans fremhævelse af at »det første bud i philosophien er at kiende sig selv«, der virker lidt besynderlig i et stykke der gør brug af Aristofanes' revykomedie, »hvorudi Socrates forestilles som en pedant og en falsk lærer«, gentages af Holberg i Forberedelse til Socrates-biografien, som han lader den belæste Pernille i *Philosophus udi egen Indbildning* (I, 5) henvise til. »Hvo der ikke haver denne videnskab inde, har kun slet studeret« fastholder han her. Men man kan da ikke af en ung mand forlange at han fornemmeligst skal studere for at kende sig selv. Af en student på o. 20 år kan man da ikke forlange visdom og selverkendelse, men derimod at han erhverver sig kundskaber, og det har da Erasmus gjort.

Den filosofiske løjtnant, hvis optræden står i modstrid med hans anskuelser, avkræver ikke alene den stakkels Erasmus en ydmyg almen retraktation af forrige meninger, men har hellerikke noget imod at Jeronimus får ham til explicit at retraktere også udsagnet om at Jorden er rund. Ligeså lidt som den situation at Galilei blev tvunget til at avsværge at Jorden bevægede sig egner sig til en komedie, er det at Erasmus blir tvunget til at opgive sin mening egnet til at latterliggøres. Det er et tema der kun egnede sig til tragisk behandling. Især da vi må

forstå at Erasmus' påstand egentlig ikke bare drejer sig om Jorden er rund, men derimod ligesom Galilei's kætteri, om at den drejer sig, en vigtig sandhed som Kirken ikke tillod udtalt. Således set blir Erasmus en tragisk helt. Men ingen person kan klare sig som helt, når han har sin egen autor imod sig.

Erasmus Montanus som satire mod et forældet universitet

Jeg endte afsnittet om Erasmus som komediefigur med at sige at hvis en af sin viden opblæst og disputeresyg student tilmed fastholdt en urimelig påstand, kunne han godt fortjene at blive moralsk avklapset i en komedie. Men egentlig fortjente han det alligevel ikke på samme måde som hovedpersonerne i Holberg's andre karaktérkomedier, for modsat alle de andre er han næsten uden egen skyld i sine fejl og griller. Bortset fra *Jeppe paa Bjerget*, der står isoleret ved at skildre en person der ikke selv har lagt op til at der spilles en komedie med ham, forholder det sig ellers sådan at Holberg's naragtige karakterer selv er skyld i deres fejl og fikse idéer. Det gælder både Den Stundesløse, Jean de France, Den Vægelsindede, Jacob v. Thyboe, Gert Westphaler m.fl., således også Kandestøberen, forsåvidt det iflg. Holberg er en fejl at han er politisk interesseret, hvad vi da ikke kan mene det er.

Erasmus er derimod bare fuldgyldigt udtryk for den måde universitetet indexercerede studenterne på og gerne ville have de skulle være. Det krævedes på kommunitetet at de stadig talte latin, at de lagde sig efter metafysik og logik, at de deltog i disputationsovelserne, hvor de opdroges til hårdnakket at fastholde deres theses, og at de som baccalaurei phil. skulle optræde til filosofiens værdighed.¹⁴ Alt dette, undtagen latin-kravet, var Holberg rigtignok imod; men Erasmus, der uheldigvis var født før studenteroprøret, under professorvældet, havde ikke mulighed for andet end at gøre sig til en sådan student som Universitetet ønskede. Det kan egentlig ikke bebrejdes ham at han har beflittet sig på de discipliner universitetet krævede dygtighed i. Holberg er da derfor bunduretfærdig mod sin student ved at udlevere ham til latteren.

Vi véd at Holberg var imod alt det man lagde vægt på ved de filosofiske prøver, men det forstås kun af mer tænksomme ånder at skildringen af Erasmus egentlig er et indirekte angreb på det forældede universitet. Sådan som stykket almindeligt læses og spilles, er det bare Erasmus der udleveres til latteren. De kommenterede udgaver forklarer nok omstændeligt hans akademiske udtryk, men lægger ikke vægt

på at fremhæve at latterligheden ved disse er at tilskrive den tids krav, og ved fremførelse af stykket er det ikke muligt at gøre dette klart. Holberg har selv forsømt at gøre publikum opmærksom på angrebets egentlige adressat, skønt det meget nemt kunne være foretaget; han kunne bare have tillagt Erasmus en enkelt replik, hvor denne til forsvar for sin disputeresygge &c hade henvist til at hans lærdom og latin nu var udtryk for hvad universitetet krævede af sine studenter. Men Holberg har ikke turdet indsætte en sådan replik, der ville have været et direkte angreb på den læreanstalt han var ansat ved. De klogeste af hans kolleger har imidlertid nok selv kunnet indse hvem angrebet på bunden gjaldt. De replikker han lægger bondedrengen Jacob i munden lader også forstå at han fandt landbrug nyttigere end studeringer.

Og sandsynligvis er netop det at stykket indirekte rettede sig mod den lærde stand årsag til at denne komedie, ligesom *Don Ranudo*, ikke blev opført straks men først så sent som henholdsvis 1747 og '52, mens alle andre af de 15 første stykker undtagen »Hexerie« opførtes i perioden 1722–26.

Mens *Den politiske Kandestøber* af Holberg valgtes som indledningstykke (jf. Ep. III, 232), da det med sin antidemokratiske tendens kunne tiltale de styrende, tilbageholdtes de to nævnte stykker, der rettede sig mod de ledende klasser. *Don Ranudo* persiflerede fødselsadlen, den som Mogens Skeel, Holberg's bedste danske forgænger, hade forsvaret i sit angreb på den nykreerede adel med *Grevens og Friherrens Komædie*, der fra o. 1675 cirkulerede i manuskript. *Erasmus Montanus* rettede sig indirekte mod akademikerne, den stand man i vore dage ikke uden grund har kaldt »den herskende klasse«. Da Holberg imidlertid ikke har turdet redressere Erasmus' naragtigheder til deres ophav i universitetet, har Erasmus måttet finde sig i at blive udsat for samme om- og tiltale som den der ligger bag anagramnavnet *Don Ranudo* læst bagfra: *O du nar!*

Men er Erasmus en nar, er det universitetet der har gjort ham til det. Vi vil i det følgende vise at han var et typisk produkt af dets krav, og udtryk for hele den forældede undervisningsform Holberg foragtede.

Holberg vidste at fremskridtene siden 17de årh. snarere var sket ved akademier af friere art (jf. Mo. Ta. s. 379) end ved de gammeldags universiteter, hvor en student, som han siger i Fortalen til Natur- og Folkeretten (1716), ikke blev anset for en »god academicus, uden at han haver lærdt den saa kaldte *ergotismum* eller methode at gjøre sort hvidt og hvidt sort og haver store magasiner af barbariske ord og ter-

minis, hvorudi unge mennesker finde een synderlig smag, efterdi de derved undertiden kunne dreje en brav mand og forvende en ting» (SS I, 521).

Holberg foragtede jo de filosofiske discipliner, der dels som et pro-pædeutisk kursus skulle tjene til forudsætning for andre studier, og det var næsten udelukkende theologien, dels kunne særlig studeres til baccalaureusprøven, sådan som Erasmus hade gjort det.

Herhjemme synes i dette filosofikumkursus den indledende instrumentalfilosofi at have domineret, altså disciplinerne metafysik og logik eller dialektik, redskabsfag for disputationsovelserne. Som baccalaureus synes Erasmus dog ivrigt at have studeret den da under disciplinen Fysik henhørende Astronomi. I den skildring Holberg sex år efter i V. kap. af sin *Danmarks og Norges Beskrivelse* giver af Københavns Universitets nu 500-årige historie og datidige forhold, hvor han lader forstå at de theologi-studerende dengang var helt dominerende, beklager han imidlertid at »under det som vore studenter kaldte philosophie befattes hverken *Philosophia moralis* eller *naturalis*, men alleene *Logica* og *Metaphysica*, som de kaldte Introduction eller vejviser til Theologien, for hvis skyld mange lægge stor vind derpaa» (SS V, 299).

Trods sin uvilje mod metafysik var det jo netop professorat heri Holberg mod sin inklinasjon i dec. 1717 hade overtaget som den første vakante lærestol. I 1. Levnedsbrev bekender han »at *Metaphysica* aldrig kunde komme i større fare end under mit forstanderskab«, skønt han holdt sin ringeagt »temmelig gedult i førstningen«. Som andre af tidens filosoffer foragtede Holberg den forældede metafysik der trods den nyere filosofis gennembrud med Descartes 1635 stadig trivedes, især ved universitetsundervisningen. Et klart begreb om pensum dengang får man ved det kompendium, *Systema totius Philosophiæ*, som Pierre Bayle, den ældre Holberg's læremester i dialektisk problemdebate, som nyudnævnt professor ved det reformerte universitet i Sedan 1677–80 sammenskrev, udgivet posthumt 1737.¹⁵ Skønt Bayle selv følte sig knyttet til den nyere filosofi, hade han som ung gennemgået den traditionelle undervisning og avfandt sig da også nemt ved at forfatte sit kompendium efter det gamle mønster. Også indenfor lutherdommen var studiernes grundlag, især p.gr.a. Melancthon's holdning, i høj grad forblevet en videreførelse af skolastikkens begrebsverden med alle dens reminiscenser af antik-middelalderlig terminologi.

Komedien er i høj grad et studenterstykke, der bedst kunne forstås af den tids akademikere. Især når Holberg, som f.ex. i IV, 4, lader Eras-

mus rigtig boltre sig i hele det til metafysikken knyttede abstrakte begrebsapparat med dets snak om *transcendentalia*, dets opdeling i virkelige fænomener, *entia realia*, og tænkte do., *entia rationis*, ligesom problemet om almenbegreberne, *universalia*, som de lærde i middelalderen fik livet til at gå med at diskutere, ligesom substantialformerne, begreber dannede på grundlag af de intetsigende aristoteliske definitioner som Holberg i ep. 420 tager afstand fra. Erasmus kender også den platonske distinktion mellem *rem* og *modum rei*, svarende til Kant's skelnen mellem *das ding an sich* og *die erscheinung*. I ep. 361 fremhæver Holberg med rette at videnskabelige fremskridt hindredes ved at man stadig fastholdt Aristoteles' og Platon's filosofi. Holberg var her ganske i overensstemmelse med den nyere filosofis mænd, der alle med undtagelse af Leibniz fordømte den respekt for den klassiske filosofi der mere end noget andet, lige med undtagelse af den kristne kirke, hade sinket selvstændige tænkemåders fremvækst.

Metafysikken brugtes af studenterne som stof for disputationsovelserne, hvis formål var praktisk indøvelse af dialektikken, dvs. logikken. Disse disputater var Holberg en pestilens, om end han i sin ovennævnte skildring af studieforholdene skildrer dem neutralt således:

»De ordinaire exercitier er at disputere over bordet paa klosteret, hvorved en decanus præsiderer og vexelviis een af commensalibus opponerer. Der skal ogsaa disputeres eengang om maaneden paa Regentzen af en baccalaureo. (SS V, 303).

Foruden de daglige exercitier paa Communitetet eller Klosteret holdes andre udi collegierne, hvor alumni forbindes efter fundatzerne at disputere eengang om aaret for at lade see prøve paa deres lærdom, hvilket er meget vel og viiseligt indrettet«. (s. 300).

Han kritiserer kun at der ikke vælges historiske eller juridiske emner for disse øvelser, og at disse umodne arbejder bringes i trykken; han er i ep. 63 glad ved at en reform 1732 indskrænkede trykning af dem (Ep. I, 273), men beklager i sin Rektortale 1736 at stipendier tildeltes studenterne i henhold til deres deltagelse i disse øvelser.

Disputereøvelserne var prof. Holberg imod især af to grunde.¹⁶ Dels debatterede de oftest ligegyldige materier, specielt fra den klassiske og kristne lærdoms overdrev. Dels var skikken at den der fremsatte theser skulle gå ubesejret ud af striden ved altid at imødegå opponenterens indvendinger, selv når disse havde ret. I Epigram 158, Libr. I (1737) harcelerer Holberg over dette krav: »*descendat Præses victor à cathedra*«, ligesom i sit essay herover i Moralske Tanker (1943-ed. s.

177–84), hvor han dog vedgår at det i religiøse sager var vanskeligt at ændre mening. Blandt det som han i Forberedelse til Sokrates/Epaminondas indskærper som rette egenskaber for en filosof, rekommanderes som 14. punkt »bestandighed uden haardnakkenhed«; modsat kutyten holdt han den for »sejrrherre, som forandrer sin meening, naar sandhed ham anderledes overbeviises, og den gaaer u-overvindelig fra cathedra som bekiender sig at være overvunden«. Under henvisning til Molière's doktorson Diaphorius (Den indbildt Syge II, 6) fordømmer han skikken at fastholde sin påstand og fremhæver at »den sunde Philosophie ikke promoveres ved slige exercitier, hvoraf den studerende ungdom faaer en habitude af *ergotismo*, som neppe forlader dem igiten«. Med Erasmus Montanus har Holberg villet give et eksempel herpå, men har gjort den bêtise at lade Erasmus som hovedpåstand hævde en uomtvistelig sandhed, som han ikke burde opgive for nogen indvendinger. Og hans andre påstande indtager en inferior plads i komedien.

Men det var ikke mindst nytteløsheden af selve studieemnerne der var Holberg imod. I 3. essay af Moralske Tanker (1744), hvor Holberg iøvrigt dristigt går imod den tidlige religiøse indoktrinering (»Børn maa gøres til mennesker førend de blive christne«), ønsker han studier af praktisk værdi og fremholder at en agronom er nyttigere end en klassisk filolog. I den forbindelse siger han her: »Derfore raisonneerede bondedrengen udi comoedien ikke saa ilde, da han holdte Peder Christensen for den lærdeste mand udi byen, efterdi han havde antaget en forfalden gaard og gjort den til en af de beste« (Mo. Ta. 1943-ed. s. 49). Men det er de overflødige studeringer der florerer: »Thi de fleste saa kaldne lærde dissertationer gøres enten over det som ingen forstaaer eller det som ingen er magtpaaliggende at vide. Saaledes hører man dagligen disputere om Guds væsen, om siælene, om englernes natur og andet deslige, som er og stedse vil blive skiulet for mennesker« (ib.). Foruden disse ørkesløse religiøse spørgsmål var emnerne gerne ligegyldige problemer fra antikkens rarietetskabinet; i ep. 205 finder han det ikke ringere at gå på fluejagt end at beskæftige sig med disse »lærde dissertationer som handle om de gamle grækere og romeres skoe, tøfler, støvler, hals-baand og andet deslige« (Ep. I, 77).

Men Holberg har imidlertid højst besynderligt ikke ladet sin Erasmus prale af at have disputeret om sådanne latterlige emner.

Mens Holberg var imod disputationernes form og indhold, bifaldt han, der ved den tid var professor i *eloquentia*, halvvejs svarende til klassisk filologi, optræningen i latin. I sin Danmarks og Norges Historie

(1729) fremholder han det som noget positivt at danske studenter var ansete »formedelst den færdighed de have at exprimere sig paa latin«, som netop erhvervedes ved de daglige exercitier på det kgl. convictorio, »hvor ungdommen øves udi at tale latin og at disputere udi adskillige materier,¹⁷ saa det er højlig fornødent at samme Convictorium eller Kloster bliver holdt vel udi hævde, hvorved det ikke kand nægtes det hender sig jo ofte at mange derover faae en habitude til at tale lidet accurat, hvilken de siden neppe kand vænnes fra igien« (SS V, 299), hvorpå Holberg tilføjer det om »kloster-latin« som han benyttede i komedien: »Heraf kommer det at mange af studenterne selv giøre forskiel paa god latin og brugelig kloster-latin. Men ingen ting er saa fuldkommen, den haver jo onde suiter«. Hans slutdom er meget positiv: »Hvor om alting er, saa er det den beste skoele paa Academiet, og giøre de meget ilde der udi deres første aar paa Academiet ikke flittigen frequenterer det samme« (ib.). Det er på den baggrund ikke retfærdigt at latterliggøre Erasmus, der jo øjensynlig har været en flittig deltager i disse øvelser, for at anvende latin; og man kan dårligt bebrejde ham at han ikke den første dag han er hjemme på ferie ikke endnu har avlagt den vane som spisningen på »klostret« hade givet ham, og at deltage heri var en baccalaureus' ret og pligt: »Baccalaureorum fornemste privilegia ere at være prioriterede til kosten paa klosteret fremfor andre simple studenter, item at nyde kosten 2 aar længere«.

Mere end i latin var imidlertid disputationerne øvelser i dialektik, dvs. logik, og den disciplin var ligesom de metafysiske begreber Holberg en pestilens. Han vidste at den klassiske logik med den fra Aristoteles overtagne syllogismelære mere kunne misbruges end bruges til noget. I sin Sokrates-biografi roser han dennes spørgefason og siger: »hvis de nu brugelige akademiske disputationer bleve forvandlede til socratiske samtaler, vilde mangan, der ved methode og formaliteter slaacr sig igiennem og skiuler sin uvidenhed, tage i betænkning at betræde cathedra. Mange have derfor præfereret Socratis Catechetiske methode for Aristolis syllogismer, som siden alleene have været brugelige udi disputatzer, og især er bleven til en høy mode i christne munkelostere, indtil man omsider ophittede den kraftigste maade, nemlig at overbeviise vildfarende med stok, pidske, sværd og baal« (SS XI, 480).

I sin forkastelse af den formelle logik er Holberg ganske i overensstemmelse med den nyere filosofis mænd, der med undtagelse af Leibniz hade undsagt den overleverede klassiske logik sammen med den aristoteliske metafysik. De nyere filosoffer påpegede med rette at ma-

tematik og *common sense* var af større værdi. At man ikke ved den klassiske logik kunne nå frem til nye opdagelser, havde allerede Descartes i 2. del af sin *Discours sur la methode* (1637) fastslået.

I Bayle's ovennævnte filosofi-kompendium indgår nok et afsnit *De necessitate Logicæ*, men også det går ud på at man såmænd kan klare sig bedre med almindelig sund fornuft. Og da vi ikke så meget fejler ved at slutte forkert som ved at gå ud fra falske forudsætninger (*hominis sæpius errare circa præmissas quam circa consequentiam*), er det mindre vigtigt at indterpe den logiske slutningskunst.

Og John Locke, hvis dristige tanker om sjælens materialitet Holberg er optaget af i ep. 18, hade i sit *Essay on human Understanding* (1690) indgående refuteret værdien af den klassiske logik. Den tvangstrøje for al argumenteren som den hade været i århundreder, gør Locke op med i IV. Bogs 17. kap.: *Om Fornuft og Syllogismer*, hvor han undsiger syllogismebrugen, idet han påpeger »at der er mange mennesker som ikke kender til hvordan man laver en syllogisme, men som slutter yderst klart og rigtigt«. Og idet Locke også betoner at man ved den klassiske logik ikke når til nye erkendelser, konkluderer han: »Syllogismen er, i bedste fald, kun den kunst at fægte med den liden viden vi har, uden at foretage nogen tilføjelse til den«. Ja, fægte med sin liden viden, det er det Holberg lader Erasmus gøre, uden at publikum forstår at angrebet ikke gælder Erasmus' misbrug af syllogismelæren, men selve logikken, den som universitetet krævede indlært, og det vedblev forresten Københavns Universitet at kræve endnu 250 år efter Holberg's komedie: først 1972 afskaffedes, sammen med Filosofikum, indlæringen af den klassiske logik.

Allerede i *Peder Paars* var Holberg faldet ud imod den akademiske tro på syllogismer som den rette form til at drage slutninger. I den satire på universitetet der indgår heri (I, 3), og som man hellere hade set som en selvstændig satire, da den egentlig intet har at gøre med Paars' togt, indberetter Fama om Discordia's besøg på Studiegården, hvor »man saae den heele sael af syllogismer bæve«, uden at man dog derved kunne komme til noget resultat. Da Paars siden grunder over hvorvidt man, som Per Ruus hævder, kan gengi kokken livet, analogt med at den der er blevet berøvet en vest kan få den igen, indser han at syllogismeformen her bare forvirrer tankegangen: »Det synes være ret, er ickun dog en fynte«. Han har sund fornuft nok til ikke at lade sig besnære af syllogisme-parallelliteten: »man een professor kand med syllogismer slaa langt meer end anden mand, der ey studeret har«.

For at vise de misbrug logikken muliggjorde, lod Holberg Erasmus boltre sig i syllogismer. Nogle af dem har han selv fundet på, men den logiske forvandling af moderen til en sten er kendt for at gå tilbage til Lucian's Auktion over Filosofer, kap. 25. Og Montanus' bevis for at »den som drikker vel, er lyksalig«, som vanligt angives at gå tilbage til hans lærebog, Caspar Bartholin's *Præcepta Logica*, synes forud herfor at have været en gængs professor-morsomhed; i Bayle's fil. kompendium fra 1670erne anvendes den som eksempel på en forkert kædeslutning: »Qui bene bibit bene dormit. Qui bene dormit, non peccat. Qui non peccat est gratus Deo: Ergo qui bene bibit est gratus Deo«.

»Med syllogismer troer jeg Fanden først begynte« sagde Paars (jf. dog Mo. Ta. s. 179), og i sin ironiske Apologi for Fanden (ep. 60) fremhæver Holberg at »en habile disputator« sagtens kunne optræde som *advocatus diaboli* ved som andre at misbruge logikken: »Det var ved hielp af Logica Zeno Elcates bevisede, at intet i Verden bevægede sig. Det var ved samme hielp Erasmus Montanus tydeligen visede, at Peder Degn var en hane, og at det var en merite at slaae sine forældre« (Ep. I, 259).¹⁸ Men når folk bare ler ad Erasmus, glemmer de at det er selve dyrkelsen af logikken Holberg falder ud imod.

Erasmus' og Holberg's stilling til striden om Verdensbilledet

Skønt Holberg i sine udtalelser om universitetet (SS V, 299) kritiserede at studenterne ikke beskæftigede sig nok med moral og naturfilosofi, latterliggør han Erasmus, der netop har fattet interesse for naturvidenskab. Det er noget inkonsekvent. Man plejer at klare sagen ved at sige at Erasmus' interesse er rent udvendig, formel. Men han forekommer dog varmt angasjeret i disse ting og bestræber sig virkelig for som en anden Fontenelle at oplyse sine bysbørn om Jordens form &c., sådan at det er deres egen skyld at de ikke forstår det. Først senere i stykket lader Holberg ham bare fastholde sin påstand, som han dog stadig er parat til at forklare.

Det synes at forholde sig således at Holberg, da han skrev sin komedie modsat sidenhen, var ganske uinteressert i astronomiske forhold, som udfra et snævert utilistisk synspunkt forekom ham nytteløst levværk.

Vi kan imidlertid bortset fra engle-problemet slet ikke finde de »vig-

tige og lærde sager» Erasmus i II, 2 nævner latterlige at beskæftige sig med, sådan som det øjensynlig er Holberg's mening, da tonen han nævner dem i svarer til at han også lader den naragtige Gert Westphaler sige: »Jeg taler kun om lærde og curieuse sager« (I, 25). Problemerne var tværtimod vigtige nok.

Det første af de for Erasmus kære debatemer: »om Jorden er rund eller oval« har siden forekommet noget kuriøst, da Holberg's kommentatorer sletikke forstod at det drejede sig om et dengang vigtigt problem. I min kommentar til Voltaire's *Mikromegas* (Udv. Skriftr. af Volt. & c s. 123 f) gjorde jeg imidlertid i 1956 opmærksom på, at ytringen gjaldt det dengang endnu ikke avgjorte problem om, hvordan vor Jordklode avveg fra en nøjagtig kugleform. Det forholdt sig således at geodæterne Picard og Cassini ved gradmålinger i 1680–1718 var nået til det forkerte resultat, at Jordkloden havde et større tværmål ved polerne end ved ækvator. Måske er det hertil Holberg hentyder, når han i Julestue's 11.sc. lader Magdelone være forarget over at man er så lidet troende i København, at man endda mener »at Jorden er rund som et æg, hvilket er den arrigste løgn som kand være til«. Vor Jordklodes nøjagtige form henstod altså endnu uavgjort¹⁹ da Holberg skrev sin komedie, og det var derfor aldeles ikke latterligt af Erasmus at være optaget af problemet, der først avgjordes 1735.

Det er hellerikke spor latterligt at Erasmus er optaget af drøftelser »om Maane, Sol og stierne, deres størrelse og distance fra Jorden, og andet deslige«. Det var da aldeles ikke ligegyldige problemer. Ole Rømer, der havde bistået Picard og Cassini i observationer af Sol- og Måneformørkelser, havde dog ved kendskab hertil i 1676 kunnet fastslå lysets tøven, straks bifaldet af Huyghens og Newton, samt af Leibniz, der altid var særlig glad for at konstatere fejl hos Descartes, der havde hævdet at lyset udbredte sig instantant, mens det nu viste sig at sollyset brugte ca. 8 minutter om at nå Jorden. Endnu i sin sokratiske Forberedelse (1738) misbilliger Holberg den filosof »der sidder hiemme og udregner Soelens distantz fra Jorden og Maanens gang i sønder & c.« Men i epistel 42, hvor han desværre finder Descartes' Fysikteori bedre end Newton's, kommer han i 1748 selv ind på »planeternes distance fra Solen« og i ep. 165 og 314 diskuterer han vidtløftigt solvarmen. Et eksempel på at Holberg som ældre selv beskæftigede sig med det han fandt det latterligt at Erasmus var optaget af.

Erasmus er jo en opvakt student, når han beskæftiger sig med disse problemer, men det latterliggøres uberettiget af Holberg, der dengang

ikke var interesseret i astronomi, som dog vanligt under disciplinen Fysik hørte med til Filosofikum, som det kan ses af Bayle's fil. kompendium. Og da formålet med at studere ikke kun er at samle viden for sig selv, men at bringe denne viden videre til andre, optræder Erasmus med fuld ret som en oplysningens repræsentant i det da tilbagestående danske samfund. Og som nævnt påtvinger han ikke folk sin viden, men direkte udspurgt oplyser han dem på letfattelig måde om Jorden og himmellegemerne. Det er da ikke spor naragtigt, og det er Holberg der forvansker sagerne ved senere i stykket at dreje det om til at det kun skulle være for at fastholde hvad han engang har sagt at Erasmus fastholder at Jorden er rund.

Nu var det faktum at Jorden var rund dengang ikke noget problem. Allerede den pythagoræiske skole havde været klar over Jordens kugleform, da Jordens skygge på Månen viiste sig rund, hvordan end lyset ramte den. Og da det ikke explicit stred mod Biblens lære var det blevet godkendt. Noget andet var Jordens bevægelse omkring sig selv og omkring Solen; det havde nok allerede Aristarkos (265 før år 0) hævdet, men autoriteten Aristoteles havde i *De caelo* (14. kap. 295 ab) ment klart at kunne fastslå »at Jorden nødvendigvis må ligge i Verdensrummets midte og være ubevægelig«. Og da forestillingen om et heliocentrisk verdensbillede desuden stred direkte mod Biblen, den anden autoritet, samt mod det antropocentriske hovmod (jf. ep. 122), havde Kirken besluttet fortsat at lade folk leve i det geocentriske system.

At Holberg tilsyneladende bare lader Erasmus' hovedpåstand bestå i at hævde Jordens kugleform, skyldes sikkert ikke blot at Holberg endnu ikke selv havde decideret i sagen om hvilket verdensbillede der var det rigtige og problemet dengang ikke var ham noget eksistentielt anliggende, men også det at han ikke har turdet lade Erasmus' hovedpåstand dreje sig om hvorvidt Jorden kredse om Solen foruden om sin egen akse. Det var da endnu et så kontroversielt spørgsmål at bare en diskussion af det kunne have fået theologerne til at indgive klage mod ham, sådan som de også påtænkte det sidenhen ved udgivelsen af hans frisindede Moralske Tanker.

Forholdet dengang var jo det at skønt Kopernikus' storværk var udgivet i 1543, var aksepten af det blevet hindret af Kirken, der tog alvorlig anstød af dette verdensbillede, der lod Jorden sammen med de andre planeter kreds omkring Solen. Luther hånedes i sine Tischreden direkte Kopernikus: »Der Narr will de ganze Astronomie umkehren«, og idet han henholdt sig til Biblens troværdige beretning om at *Josua*

iussit solem stare fastholdt han det geocentriske system. Tyge Brahe udformede siden sit kompromisystem, ikke kun fordi han ikke kunne konstatere nogen parallaxe, dvs. vinkelforskydning i stjernernes positioner ved Jordens bevægelse, men også fordi han ved at fastholde en ubevægelig Jord som Universets centrum kom i passende overensstemmelse med Biblen og Kirken, hvad Holberg sidenhen, da det tychoniske system var forkastet også herhjemme, godt havde mod til at udtale. I ep. 330 fra 1750, hvor han først refererer fra Bayle's artikel om Alfons den Vise's kritik af Ptolemæos' geocentriske system, tilføjer han en direkte kritik af Tyge Brahe's system:

Det synes ubegribeligt at en saa stor mand som Tycho Brahe haver betænket sig paa at antage Copernici Systema, som var saa let at fatte. Det er troeligt at samme store mand, for ikke at støde for hovedet den nordiske gejstlighed, der holdt det for kietterie at statuere Jordens Gang, haver ophittet sit konstige systema og søgt at gaae en middel-vey imellem Ptolemæum og Copernicum: thi arbejdet giver saadan frygt tilkiende, saa at det maa hede, at han saae hvad han ikke turde see. (Ep. IV, 81 f)

Den katolske kirke, der i 1600 lod Bruno brænde, satte 1616 Kopernicus' system, der netop i 1609 var blevet verificeret ved Kepler's love og Galilei's observationer, på index. Da Galilei trods forbuddet alligevel fik udgivet sin Dialog om Verdenssystemerne, tvang inkquisitionen ham i 1633 til at tilbagekalde sin påstand om at Jorden bevægede sig. Denne da ikke fjerne tragedie gør det svært at se komikken i at Erasmus ved prygl 1723 tvinges til en lignende ydmyg retraktation. Holberg kunne dog på den anden side, i ep. 191, udtrykke sin forargelse over katolicismens *infallibilitet*, hvoraf fulgte »at om en gammel canon eller kirke-lov eengang havde sagt, at Solen var en kobber-plade, at Maanen var en grøn ost, at Jorden var flak som en pandekage, at brød er kiød, og andet deslige, man da var forbunden det menneskelige kiøn til haanhed at forfægte slige lærdomme« (Ep. III, 28).

Anatemaet mod Kopernikus fra både katolsk og lutheransk side bevirkede at man i tiden mellem Galilei og Newton i lærebøger gerne fremstillede de tre verdenssystemer, Ptolemæos' geocentriske, Kopernikus' heliocentriske og Tycho's kompromi, som tre ligeberettigede hypoteser, uden at decidere for noget af dem. Således er det t.ex. tilfældet i Bayle's filosofi-kompendium fra 1677–80. I 1686 udsendte

Fontenelle imidlertid sine fornøjeligt skrevne *Entretiens sur la pluralité des mondes*, hvor det lykkedes ham at popularisere Kopernikus' system, som derved slog igennem i læseverden. Fontenelle's astronomiske Samtaler, der kom i mange udgaver, synes ikke at have interesseret Holberg, skønt han og Erasmus af dem kunne have lært meget om den populariseringskunst som Oplysningsstiden fik fremdyrket. Fontenelle gik iøvrigt til forklaring af himmellegemernes bevægelser ind for Descartes' såk. »hvirvel«-hypotese, ikke mærkeligt, da hans bog fremkom året før Newton's *Principia*; men både han og Holberg (jf. cp. 42) vedblev at tro på Descartes' forkerte forklaring og avviste ligesom Leibniz Newton's gravitationslære, som først vandt frem på Kontinentet ved Voltaire's populære fremstilling af Newton's filosofi i 1738.

Fontenelle's bog viiste at det kopernikanske system nu var slået igennem, men skønt det yderligere var blevet bekræftet ved Newton's beregninger synes man herhjemme ved Kirkens indflydelse og af national stolthed at have holdt fast ved det tychoniske. Ole Rømer havde i Paris 1677 ladet forfærdige en kopernikansk planetmaskine samt et lunarium; i Danmarks og Norges Beskrivelse (1727) nævner Holberg »Sal.Etats-Raad Rømers tvende machiner hvorved han forestiller planeternes løb, item Solens og Maanens formørkelse« (SS V, 290), men omtaler hverken her eller i Rigshistorien at det var til demonstration af det kopernikanske system at den snilde konstruktion var udtænkt, den hvorved man ved at dreje på et håndsving fik planeterne til at kredse med indbyrdes rigtige hastigheder, mens Maanen omløb Jorden 12–13 gange for hver gang denne fuldførte ét omløb omkring Solen. Ebbe Spang-Hanssen har gjort opmærksom på at Planetariet ved dets opstilling på Rundetårn 1697 blev ombygget til at vise det tychoniske system, mens Caspar Bartholin's lærebog samme år omtalte begge systemer.²⁰ Først 1717 lykkedes det Rømer's efterfølger, Peder Horrebow, at få planetariet ombygget til også at vise begge systemer.

Således stod de himmelske sager herhjemme lige før Erasmus Montanus blev til. På den baggrund, der her er opridset, var det helt forkert af Holberg at latterliggøre Erasmus, der modigt hævdede det rigtige verdensbillede. Først 1727 førte astronomen Peder Horrebow sin ihærdige kamp for anerkendelse herhjemme af det kopernikanske system til sejr trods kirkens modvilje, så han gav det skrift hvori han formente at have fundet den eftersøgte parallaxe titlen *Copernicus triumphans*! Mellem komediens tilblivelse i 1722/23 og dens trykning i 1731 var altså det kopernikanske system blevet anerkendt herhjemme.

Men da vore førende astronomer, Ole Rømer og Peder Horrebow, hvis udgave af Rømer's Observationer Holberg specielt fremhæver i sin Rektortale 1736, længe havde hævdet det kopernikanske system, kunne Erasmus med megen ret sige: »Ingen fornuftig mand tviler meer derom«. Jeg er ikke enig med Ebbe Spang-Hanssen, der i sit noget uigennemtænkte lille skrift om *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) er overlegen overfor Horrebow's ihærdige kamp for Kopernikus' sag samt hævder at Holberg med rette kunne fordømme Erasmus for »med en stærkt stødende selvbevidsthed at fremsætte teorier, der endnu manglede et godt stykke i at være antaget af selv oplyste folk« (s. 23). Erasmus fortjente da snarere ros for sammen med de virkelig kyndige at have holdt på den rigtige hypotese, hvad der ikke blot var vigtigt, men også modigt på en tid hvor Kirken opfattede det som kætteri. Som sædvanlig nåede Holberg også selv sidenhen til en helt anden mening end den han gav udtryk for ved i komedien at latterliggøre Erasmus; i ep. 69 fra 1748 fremhæver han at de om gængse sandheder tvivlende *novatores* virker til fremskridt: »Hvis disse i dine tanker skadelige mennesker ikke havde været til, vilde vi endnu have troet at Jorden var flak som en pandekage, og hængt udi utallige andre vildfarelser og overtroe« (Ep. I, 294).

Men at Holberg selv besynderlig længe ikke havde decideret for hvilket verdensbillede der var det rigtige, skønt der altid i Sol og Måne havde været tegn på at det nu var det heliocentriske, kan ses deraf at han endnu så sent som i Forberedelse til Sokrates $\neq$ Epaminondas som eksempel på usikker viden netop bl.a. nævner verdensbilledet: »Udi astronomien har man stedse haft at bestille med at kuldkaste andres systemata, uden at give noget vissere igien« (SS XI, 460). Holberg troede altså endnu i 1739 ikke at Kopernikus' var det rigtige.

– En snes år efter studenten Rasmus Berg's første fremtræden lod Holberg ham forresten yderligere udvide sine kætterier. Efter at have bestået sin attestats og ændret sit navn endnu en gang, nu til Niels Klim, hævdede han ikke længere den banalitet at Jorden er rund, men at den er hul. Hr. Abelin tilråder ham dog at beholde denne sin aposterioriske viden for sig selv: »Veed du ikke, hvor nidkiære vore præster ere; de pleye jo bandsætte dem som siger at Jorden bevæger sig, og Solen staaer stille« (Hagerups fordanskning 1742 s. 341 f). Nu da Kopernikus' system var trængt igennem, var Holberg ikke bange for at falde ud mod Kirken, der havde fordømt tilhængere af det heliocentriske system, det som han i komedien lod Erasmus blive latterliggjort for at gå ind for.

Men først syv år efter Niels Klim giver Holberg omsider klart udtryk for at Kopernikus' system nu med sikkerhed kunne anses for det rigtige. Og netop da var omsider komedien, hvis student vel nu var bleven en moden mand på 45 år, nået frem til opførelse herhjemme; i sept. 1747 spillede den på Interimstheatret i Læderstræde og i jan. 48 på Tjærhuset. Og vi må tænke os den aldrende Holberg, han der netop var begyndt i essays på dialektisk vis at diskutere alle materier, incl. de metafysiske og astronomiske, sidde og med blandede følelser opleve sin egen ungdoms tragikomedie. Det har nok givet ham noget at tænke over, og ved passende lejlighed sætter han sig snart efter hen og skriver *epistel* 82, som ganske dementerer hans latterliggørelse af den Erasmus Montanus der foruden Jordens kugleform med rette hade hævdet det kopernikanske system. Enten nu Holberg selv ved fremførelsen her i 1747/48 har indset at hans harcelering over Erasmus' rigtige anskuelse tiltrængte et dementi, eller andre, f.ex. Horrebow, har gjort ham opmærksom på at han ikke kunne være bekendt at lade sin hovedperson blive latterliggjort for at hævde at Jorden var rund og at den også løb rundt, fremkom han på fremtrædende plads, nemlig forrest i tome II af *Epistlerne* (1748), året efter opførelsen med et tiltrængt korrektiv til komedien. Påskud til at komme ind herpå skaffer han sig ved at foregive at en bekendt af ham og hans fingerede adressat »endnu henger ved den gamle meening om Solen og Firmamentets gang og Jordens stillestaaelse«, hvad han derpå udtaler sin store forundring over:

Thi Jordens gang og Solens stillestaaelse er med saadanne beviisligheder af naturkyndige lagt for dagen, at den groveste almue ikke meer tager i betænkning at forlade den gamle meening, og Erasmi Montani lærdom udi ingen landsbye meere fordømmes som kietteric. (Ep. II, 1)

Han prøver derpå lidt spidsfindigt at tolke Biblens udsagn om at Jorden er grundfæstet som dog stemmende med at dens poler er fikserede. Han finder den fælles bekendts holden fast ved det gamle verdensbillede undskyldeligt: »efterdi han drister sig ikke til at antage en meening som synes at stride mod Skriftens klare ord«, men klandrer sin opdigtede adressat, »som henger ved den gamle lærdom, alleene efterdi forfædrene bestandigen saadant have troet, og efterdi menneskets hovmod derved flatteres«. Og dermed er han inde på det tema om det antropocentriske hovmod som han allerede anslog i sin 1. satire, De-

mocritus og Heraclitus, men nærmere uddybede i ep. 122, og som Voltaire kort efter lod sin Mikromegas udmunde i:

Hvad kand være større beviis paa daarlig hofmod end at nogle usle madiker, som ere beboere af en liden plet, bilde sig ind at den tilsyne u-endelige skabning og de utallige stjerner, hvoraf enhver holdes for at være ti hundrede tusinde gange større end Jorden, skulle alleene være dannede for deres skyld, og at heele Firmament udi 24 timer skulde velte sig om et saadant lidet støvkorn.

Epistel 82 virker som om Holberg har fundet det fornødent at gøre offentligheden bekendt med at han nu gik klart ind for det heliocentriske system, samme år forresten som Horrebøw udsendte en kopernikansk revision af Bartholin's naturfilosofi og Fr. Chr. Eilschow sin fordanskning af Bernhard Fontenelle's *Samtaler om Meer end een Verden imellem et Fruentimmer og en lærd Mand*. Man kan også opfatte udtalelsen om Erasmus Montanus som vidnesbyrd om at Holberg nu selv følte sin komedie som forældet, for ikke at sige *forfejet*.

Nu da der ikke længere var nogen fare ved det, kunne han godt falde ud imod den bibeltro der fik folk til at antage Tyge Brahe's system fremfor Kopernikus' (ep. IV, 183) og gå ind for dem der fremkom med nye meninger (ep. 69) trods (romer)kirkens modstand (ep. 191) ligesom han i ep. 366 fra 1750 omtaler Kopernikus som »stifter af den nu allevegne antagne meening om Jordens løb og Solens hvile« (Ep. IV, 183). Men det var nu det hans komedie skulle være gået ind for, i stedet for at gøre den fritænkeriske oplysningsrepræsentant til en naragtig person, skønt Erasmus også på den måde var en idealist at han er varmt optaget af naturvidenskabelige problemer og hans læsning derved ikke kun var at opfatte som et brødstudium, hvad der ifølge Holberg's Forberedelse til den sidste af Heltehistorierne ellers var vanligt for de studerende: herhjemme, »hvor cursus vitæ eller levnets lob bestaaer alleene udi at studere i ungdommen, for at komme til et stykke brød eller embede, hvorudi man kand leve med magelighed udi alderdommen« (XI, 464).

Resumé og slutning

Som det af det foregående vil ses, er Erasmus Montanus ikke alene utilfredsstillende ved at være en uholdbar mellemting mellem et komedie- og et tragedieemne, men på adskillige andre måder har Holberg selv forfejlet sit stykke. Var hensigten at fremstille en naragtig student, og det var det jo, burde Erasmus' hovedpåstand have været et falsk postulat. Istedet vælger han Jordens rundhed, unægtelig så rigtig en påstand at det var en truisme uden interesse, idet han kun tør lade sin Erasmus flygtigt komme ind på det kopernikanske system, som var det der kunne have givet debatten virkelig interesse, og hvorved der lægges op til et seriøst drama om den uforstand og forfølgelse en frittænkende oplysningsrepræsentant kom ud for ved at hævde ting der stod i strid med Kirkens meninger og folkets barnetro. Det var et oplagt vigtigt emne, som Holberg i sin komedie strejfer men forskertser realiseringen af. Han latterliggør i stedet Erasmus for at hævde Jordens bevægelse og tvinger ham til at opgi påstanden om dens kugleform. At han desuden fra 4. akt af ændrer motiveringen for Erasmus' påstand fra det at den var sand, til at han nu bare fastholder den fordi han éngang har hævdet den, konfunderer stykket. At lade Erasmus blive pryglet til at fragå en almen anerkendt sandhed, er for grove løjer. Den løjtnant der indføres som forfatterens talerør, repræsenterer ikke humaniteten, men er en mærkelig blanding af grovhed og postuleret dannelse. Det er fritænkeren Erasmus der repræsenterer oplysning i den kulturelt tilbagestående danske provins. Ved at latterliggøre ham kan Holberg ikke siges her at ligge på den oplysningens linje som han på andre felter står for, både i sin populære historieskrivning og især ved sin religiøse skepsis i *Moralske Tanker* og *Epistlerne*. De ovenfor indflettede citater fra epistlerne viser at Holberg siden selv fik et andet syn på at beskæftige sig med de problemer Erasmus var optaget af. Alene kritikken af universitetsundervisningen fastholdes, den som, uden at Holberg tør nævne det direkte, er årsagen til Erasmus' virkelige naragtigheder, hvad der gør det mindre retfærdigt at drive løjer med ham end med de andre karaktertyper Holberg skildrer og som selv er skyld i deres griller.

Er der da sletikke noget positivt at sige om *Erasmus Montanus*? Jo, med undtagelse af løjtnanten er alle personer skildret så levende, så illuderende, at vi synes vi kender denne 250 år gamle virkeligheds mennesker og forhold som hade vi levet iblandt dem. Men dette gælder om personskildringen i de fleste af Holberg's komedier, selv om ho-

vedpersonerne med satirens ret kan være skildrede for utrerede. Også håndværkertyperne i *Den politiske Kandestøber* lever, selv om dette stykke på grund af sin antidemokratiske tendens nu virker ligeså uhjælpelig forfæjlet som Erasmus Montanus på sin måde gør det. Ikke desto mindre er disse to stykker, sammen med Jeppe paa Bjerget, hvis morale heller ikke er prisværdig, stadig de hyppigst opførte og de i gymnasieskolen mest læste. Mens Kandestøberen latterliggør den demokratiske tanke at en håndværksmester skulle have ret til at kritisere regeringen eller selv deltage i styret, indskærper Erasmus nærmest at en akademiker skal gå på akkord med sandheden, ingen af delene noget vi kan gå ind for.

I betragtning af at Holberg har efterladt os så mange andre fortrinlige komedier, skal den praktiske konklusion af denne kritiske analyse af *Erasmus Montanus* være en opfordring til nu at lade denne komedie hvile, og jeg tilføjer det samme, af andre grunde, om Kandestøberen. Med mindre vi får virkelig kritiske udgaver af disse stykker, hvor der tages afstand fra deres morale og svagheder, bør man ikke længere lade dem være de i skolen mest læste komedier. Og da hovedrollen i Erasmus ikke er til at spille på en for os antagelig måde og tendensen i Kandestøberen også er et moderne publikum uakseptabel, bør man også på teatret vende sig til andre af Holberg's komedier.

Forhåbentlig vil nærværende analyse ved at påpege inkonsekvenser og fejl i Holberg's tragiske komedie og placere den som indlæg i samtidens debat af verdensbilledet tjene til en afklaring af det problematiske ved stykket, revidere synet på Erasmus-figuren og føre til en mer kritisk holdning til stykket.

Noter

1. se herom Leif Nedergaard: *Diderot. Filosoffens Liv og Virke* (1953) ss. 76–94.
2. Hans Brix: *Ludvig Holbergs Komedier* (1942) s. 142.
3. Villh. Andersen i *Litteraturhistorien* II, 80–86.
4. jf. lign. betragtning af Ewald, cit. i mit essay om *Panthakak* (Nord. tids. 1972) s. 224.
5. Når Per Degn, næsten suggereret til at tro sig omskabt, forsikrer han »kan skaffe attester« på at han ikke er en hane men barn af kristne forældre, har det nok givet Ibsen impuls til Peer Gynt's tilbud til knappestøberen om at skaffe »attest« på at han har været sig selv.
6. Molière's komedier citeres her efter *Molière's Lystspil* oversatte af B. Arnesen Kall. 1–3 (1869–70).
7. jf. Bayle's bemærkning i art. Egialéc: »on dit que Venus pour se venger de Diomede,

- qui l'avoit blessée au bras devant Troie, inspire à son epouse une ardente lubricité» (*Dictionaire* 1720-ed. p. 1052).
8. Selv ved fremførelse i fjernsyn, der har mulighed for simultan oversættelse på skærmen, har man undladt dette: jf. mit indlæg i Pol. 26/5-74.
 9. Når Erasmus erklærer at høre til de filosoffer der forsvare en påstand »til yderste draabe af vor bleckhorn«, er det som bekendt en variation af aristotelikeren Pancrace's ytring i 6. sc. af Molière's *Det tvungne Ægteskab*: »Jeg skal forfægte min mening til sidste dråbe af mit blæk«; jf. den ytring Voltaire i 1759 tillægger sin Pangloss, hvis navn viser han har ord for at forsvare alt: – »Jeg er stadig af min første mening« svarede Pangloss: »thi jeg er trods alt filosof; det anstår mig ikke at tage mine ord tilbage« (*Candide* 1959 s. 120, 1978-ed. s. 119).
 10. –»I forstaaer mig ikke« erklærer Erasmus (III, 1), ganske ligesom Den grimme Ælling hos konen i bondehuset også tilsidst udbryder: »I forstaae mig ikke«. Og et ekko af jeronimus' ytring: »spør kun fogden« &c. fornemmes også i *Den grimme Ælling*: »Spørg katten ad, om han...?« &c.
 11. Det var netop et hovedpunkt i Bayle's debyværk, *Komet-Breve*, samt den senere *Continuation*, at benægte værdien af argumentet *e consensu gentium*, der gerne misbruges til gunst for tro og overtro. Selv om det først var som ældre at Holberg fordybede sig i Bayle's *Dictionaire* og fra dens problemdebat tog så mange emner til sine epistler, kan han godt tidligere have været bekendt med tankegangen i Bayle's *Pensées diverses sur la comète* (1682), der angreb troen under dække af at ville gøre det af med folkets overtro på kometer som uheldsvarsler (jf. Barselstuen II, 8), jf. Tullin's bemærkning: »I det aar 1680 gik det afmode hos fornuftige folk at ængste sig en feber paa halsen over cometer« (SS II, 112); i § 50–53 viiste også Bayle urimeligheden af den overtro på formørkelsers betydning som Jesper og Jeronimus i III, 5 hylder. Fremhævelsen af at nogle få filosofers mening i videnskabelige spørgsmål er af mere vægt end en talmæssig folkelig anskuelse (§ 48) videreførte Bayle i sin *Continuation des Pensées diverses* (1704): en guds existens kan ikke baseres på et religiøst indoktrineret folks samstemmen, påpeger Bayle, og i sin argumentation mod i fil. sager at nære tillid til folkemeningen, skriver han: »Den ville benægte antipoderne og Jordens bevægelse«, svarende til Jesper i III, 2 og Jeronimus om antipoderne i III, 5; (jf. min disputats *Bayle's og Leibniz' Drøftelse af Theodicé-Problemet* (1965) I, 35–38 & 289–307).
 12. Ebbe Spang-Hanssen i *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) s. 36 ff & 62; jf. min *Bayle's og Leibniz' Drøftelse &c* (1965) I, 290 f. note 6.
 13. Det er måske for at denne hverveskildring ikke kun skal opfattes som en kritik af danske forhold at Holberg i en note i Paars henviser til Farquhar's *The recruiting officer* fra 1706; det er på ganske samme måde Voltaire lader sin *Candide* blive hvervet i kap. 2 af *Candide*, der udkom samme år som Johs. Ewald's (halv)broder, student ligesom Erasmus, frivilligt lod sig hverve og efter forsøg på at desertere stod i fare for at bøde for det med spidsrodløben ligesom *Candide* (jf. min note herom s. 190 i 1978-udgaven af *Candide*).
 14. jf. Verdensforagteren i *Philosophus udi egen Indbildning*: »Du maa see til at Philosophien ved dig ikke kommer i foragt: videas ne Philosophia quid damni patiatur« (III, 7).
 15. Bayle opdeler sit filosofikum-kompendium i en säk. praktisk del: logik og moral, og en spekulativ: fysik og metafysik. Fysikken, der fylder 200 af kompendiets 322

foliospalter, inddrager dog også nyere empirisk viden, ligesom Bayle indblander et kartesiansk krav om evidens i filosofien; se iøvrigt Leif Nedergaard-Hansen: *Bayle's og Leibniz' Drøftelse af Theodicé-Problemet* (1965) I, 27–31.

16. Hans medstuderendes disputeren har øjensynlig tidligt irriteret Holberg stærkt: i ep. 370 erindrer han sig »en vis disputator, som jeg i min ungdom haver kiendt, hvilken, uden at agte hvad opponentes frembragte, blev ved at disputere . . .« Han vedblev at falde ud mod disputationer, der i *Niels Klim* af potuanerne anses som teatraliske lege (3. kap.) eller gøglespil (8. kap.), hvorimod Klim, efter at være udstyret med en forløren hale som Peer Gynt hos Dovregubben, oplever deres popularitet i Martinia (10. kap.), hvor en gedebuk er »højt priset af scholasticis for sin haardnakkenhed i at forsvare theses« (13. kap.), da man også dér »holder det for et tegn paa en dygtig mand at forsvare sin meening til det yderste« (Hagerup s. 240 f). I Epistlerne hienføres de til lærd pedanteri (Ep. I, 53; II, 256).
17. Disputereøvelserne praktiseredes endnu ti år efter Holberg's død, som det kan ses af den skildring Erik Pontoppidan i sit Danske Atlas giver af Universitetets bygninger.
18. At man udfra nogle i sig selv rigtige præmisser kan nå forbavsende konklusioner ved (mis)brug af den klassiske logik har i vore dage Ionesco moret sig med at vise, idet han i *Næsehornet* (1959) lader en logiker lege med syllogismer af en næsten Erasmus art. Det klassiske eksempel: Alle mennesker er dødelige, Sokrates er et menneske, ergo er Sokrates dødelig (hvad der aldrig har været nogen stor nyhed) omformer han på en måde som Holberg også kunne have ladet Erasmus benytte: »Alle katte er dødelige, Sokrates er dødelig, ergo er Sokrates en kat«. Paars ville hertil nok bemærke: »Exempli gratia er snack og falsk til prikke,/skønt hvori det bestaar jeg strax begriber icke«.
19. Netop ved den tid da sagen om Jordens form var højaktuel jævnførte Holberg i sit epigram VI, 43 de stridige meninger herom med kvindemodens ændringer, fordansket af ham selv i ep. 174 således: »Mathematici have ofte forandret deres meening om Jordens skikkelse: nu haver den været flak, nu rund, nu aflang som et æg, nu haver den hævet sig under polerne, nu under eqvinocial-linien« (Ep. II, 314). Se Udv. Skrifter af Voltaire, Rousseau & Diderot v. Leif Nedergaard s. 123 f.
20. jf. Ebbe Spang-Hanssen: *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) s. 13 ff og Axel V. Nielsen: *Ole Rømer* (1944) s. 75–79 m. fig. 26–28.

En analyse af ANNA (jeg) ANNA

Af Merete Jørgensen og Lars Petersen

»Det er muligt, at drømme kan styres, det ligger tit tungere med virkeligheden.«¹

Klaus Rifbjergs roman om diplomatfruen Anna, der rejser hjem for at blive helbredt for en neurotisk trang til at slå sit yndlingsbarn ihjel, og i stedet allierer sig med forbryderen Jørgen Schwer – er altid blevet læst som en positiv udviklingshistorie: flugten med Jørgen Schwer opfattes som en slags selvhelbredelse, »et led i en erkendelsesproces«² – Anna har »bogstavelig taget indoptaget det udskudte i sig og er dermed blevet mere sig selv, mere hel, hvis man da er enig med Anna og bogen og Rifbjerg om, at vi hører sammen alle sammen«³ – »Annas vågnende bevidsthed er et assimilationsønske, en udligningsidé, med også sociale og politiske perspektiver.«⁴

Man kan da umiddelbart undre sig over, at denne bevidsthedsmæssige og sociale *solstrålehistorie* ender med et selvmordsforsøg, der kun mislykkes takket være forfatterens indgriben.

Der er imidlertid *ikke* tale om, at Anna bliver klogere i løbet af romanen: hun handler romanen igennem ud fra det tvangsmæssige mønster som hendes neurose dikterer hende, – et mønster hun selv kun delvis kan gennemskue/forklare, og under ingen omstændigheder frigøre sig fra; jf. »min FORSTÅELSE hjælper ingenting« (207)^{5,6}. Rejsen bliver ikke frigørende/forløsende, men er tværtimod et udtryk for afmagt: en tvangsmæssig manøvre, styret af det ubevidste, som skal udskyde/forhindre Annas konfrontation med det *egentlige* problem. Anna undrer sig flere gange over, *hvorfor* hun flygter med Jørgen Schwer (f.eks. 102, 171, 204); samtidig er hun dog undertiden godt klar over, hvad der er mekanikken i den flugt: at den blot er en »skinmanøvre« for at undgå Minna-neurosen, et »andet udtryk« for denne neurose – og at det er en flugt fra *at vågne*. Herom mere nedenfor.

Neurosen er på den ene side udtryk for oprør, det ubevidstes protest mod utålelige forhold (fremmedgørelse, uvirkelighed, uopfyldt længsel), på den anden side også udtryk for en stræben mod »orden«,

afløsning, bekæmpelse af den indre uro: enten bliver Anna som hun var før »problemet«, eller også må »urostifteren« Anna væk. Neurosen er både »raspende LÆNGSEL« (193), trang til sandhed, virkelighed og »bagholdsagtig sorthed« (193), d.v.s. neurosens konkrete udtryk som en »overraskende« galskab/depression (som lysten til at dræbe Minna) – en form der *kan* beherskes, og derfor både »giver luft« for det uforløste, og *sikrer* at alt kan fortsætte som hidtil.

Neurosen er det ubevidste »svar« på modstridende, vitale interesser, men et svar der ikke løser op for noget; tværtimod stivner den skjulte, ubevidste konflikt i et stadigt »symbolsk« ritual. Det centrale i neurosen er forsøget på at klare noget, *der er uløseligt*: gennem neurosen undgås et totalt sammenbrud, idet neurosen skaber en symbolsk dæk- og afværgemanøvre. Neurosen afslører, hvad der er galt, i forsøget på at forandre det, men omvendt skal neurosen også forsvare de modsatte interesser: den første impuls udløser således automatisk den modsatte reaktion, så at intet forandres (definitivt).⁷

Romanen er struktureret over denne neurotiske dobbeltbevægelse: først ubevidst sabotage/destruktionsforsøg mod den nuværende livsform, dernæst den nødvendige tilbagevenden til »fornuften«: Anna forsøger at gøre skaden god igen (mere nedenfor om hvordan dette konkret ytrer sig i romanen). Anna giver selv en meget præcis beskrivelse af denne dobbelthed i billedet af sig selv som østers:

»selv er hun en østers med sit indre i mørke, men en anelse af lys reflekteres fra indersiden af den nubrede skal. Åbner hun sig for meget, dør hun, men hun kan tillade sig at klapre med låget, snige det på klem, kigge ud. Med fingrene ved hun, at alt er vådt og sort indvendigt, men levende.« (32)

Det sorte, levende indre peger hen mod galskaben, neurosen, der netop er vidnesbyrd om virkelighed; her beskrives de vilkår neurosen sætter: en total hengivelse til oprøret, galskaben, den manglende selvbeherskelse, vil være ensbetydende med at Anna går til grunde; derfor neurosens *halvhjertede* oprør, hvor fornuften hele tiden sikrer, at der ikke gås for vidt.

Den neurotiske mekanik viser sig allerede på romanens første side, hvor det at vågne »i mit selvs ekko« (5), i den umiddelbare identitets fravær, medfører at alt må tænkes igennem, »konkretiseres«, gøres

enkelt og overskueligt – for at »beherskelsen« af virkeligheden kan genvindes. De tvangsneurotiske remser lyder her:

»Jeg er i min seng. Der står en seng, på et gulv, i et rum, i et hus, på en grund (. . .) Jeg må kravle ind og konkretisere. Anna, seng, naboseng.« (5).

En lignende tvangsmæssig manøvre må foretages på romanens anden side:

»pelargonierne sprunget ud, også *visne* blade imellem. Jeg ville sætte mig for at *tælle* dem. Der har du det: pelargonier er en *hån*. Deres *visne* blade en *fornærmelse*. Deres *saftige, lyserøde, nyudsprungne, vrælende, sarte, udfordrende* kronblade en *trussel*. Der står blomsterne og jeg henter kurvestolen. *Inde i skuffen ligger en kniv* (. . .) Hvis man vil tælle pelargonier eller deres blade, begynder man ved et. Derefter kommer to. Et, to. Meget *enkel* proces. Så kommer tre.« (6)

Det ses her, hvordan *det levende*, pelargonierne – signalerende både seksualitet og død, fremtvinger den neurotiske reaktion: de opleves som noget truende og må derfor »overvindes«. Dette sker ved at »konkretisere« dem ved hjælp af den rituelle tællen. I sammenhæng med denne rituelle manøvre dukker – tilsyneladende umotiveret – tanken om kniven op (det er første gang overhovedet i romanen der hentydes til Minna og den med hende forbundne neurose): Minna må dræbes »fordi hun er det eneste levende, jeg har« (38) – jf. de ord der associerer pelargonierne med et lille barn: »lyserøde«, »nyudsprungne«, »vrælende«, »sarte«. Minna er altså den »levende« anfægtelse af Annas »døde« (pseudo)tilværelse med Tom, derfor Annas trang til at »beherske«, »overvinde«, partere (25), dræbe Minna. Tilværelsen med Tom beskrives parallelt med de tvangsneurotiske ritualer:

»Min tilværelse er *enkel* og misundelsesværdig. Jeg har en seng og Tom sover ved siden af mig. Længere nede ad gangen sover John i sit værelse og Minna ligger med sin bamse.« (7)

Opsplitning, ritualisering, »orden« er i det hele taget karakteristisk for Annas tilværelse med Tom:

»Kan ikke blive færdig med mit tøj endnu og mine *ritualer* (. . .)
Hvis jeg tænker på mig selv *i stykker* er alting nyt. Skoene krokodilleskind, strømperne net, nederdelen shantung« etc., etc. (24)

Generelt forsøger Anna at overvinde den påtrængende *virkelighed* (og dermed også de neurotiske symptomer, de ubevidste oprørsforsøg) ved at søge intellektuel klarhed, ved at »analysere« tingene, finde en forklaring: alt skal stå sort på hvidt, det skal være tydeligt, hvad der er rigtigt og forkert (derfor også trangen til »straf«, hvorom mere nedenfor):

»Jeg har svært ved at få sammenhæng i tingene og mig selv, hvis jeg ikke hører, hvordan andre hænger sammen, måske er det netop den evne eller egenskab, der danner grundlaget for min sygdom. Alting skal stå klart for mig, og når det så står der – sort på hvidt – hænder det, at jeg ikke kan beherske det eller at det bliver uklart alligevel.« (207)

Det vil sige at trangen til at overvinde neurosen ved hjælp af analyse/klarhed *i sig selv er neurotisk* (»måske er det netop den evne eller egenskab, der danner grundlaget for min sygdom«, jf. 206: »dette intellektuelle (neurotiske?) behov«).

Neurosens ritualer er som nævnt parallelle med ritualerne i tilværelsen med Tom.⁸ *Forskellen* er den, at det der set »inde fra« neurosen er orden, f.eks. at slå det levende (Minna) ihjel, det er – hvis neurosen ses »udefra« – *uorden*: psykisk lidelse/barnedrab = normbrud. Det hjælpeløst fastlåste, spændingen mellem modsatte impulser i Annas situation skyldes altså *også*, at forskellige krav om orden kommer i konflikt med hinanden. Dette sammenstød mellem modsatte krav om orden ses f.eks. i vandbærer-scenen:

»Ah, hvilken cirkus, hvilket show i denne formiddags arena, det uskyldige barn og den pakistanske vandbærer fremført i blændende, tøjlesløs dressur af den hvide Anna, barnemordersken. Jeg rev Minna til mig og styrtede tilbage mod huset . . .« (16–17)

I neurosens imaginære, symbolske univers (understreget ved cirkusmetaforikken) skaber den *hvide* Anna (jf. parallellen til falkene – se nedenfor) *orden* ved at slå Minna ihjel. Men derved kommer hun i konflikt med det sociale systems begreb om orden, skaber altså også

uorden (»Efter alle regler var det utænkeligt at drikke vandet« (16)), bliver en barnemorderske. Derfor må tilløbet til handling, mordforsøget, omgående tilbagekaldes af en handling i den modsatte retning, redningen: »Jeg rev Minna til mig . . .«

Den neurotiske adfærd styrer altså *hele* Annas tilværelse, der bliver »ugyldig«, uvirkelig, hvad der er neurosens måde at dementere den tilsyneladende problemfri tilværelse på. Men samtidig tilstræber neurosen en »modus vivendi«, at genoprette det ødelagte: der skabes en momentan befrielse, glæde gennem tilfredsstillelsen ved at genvinde den manglende selvkontrol:

»Jeg havde ikke glemt noget, i Prato stod alting så klart som nogensinde, mit gode ægteskab var måske ikke så godt som enhver andens, selvom det var mægtig godt, forholdet til mine børn – især det mindste – var mere end problematisk og mit eget forhold til mig selv? Det kunne jeg ikke sige noget om. *Derfor var det bedre at gøre en ting*, og jeg så denne ting for mig som et gråligt abstraktum svævende et eller andet sted i rummet (. . .) Jeg holder faktisk meget af min egen fornuft, den indtræffer ligesom ufornuften uden varsel, goddag siger jeg, så tager vi ti minutters fornuft, slapper af i skuldrene, fjerner presset omkring navlen og har det godt (. . .) tingen var faktisk ved at materialisere sig: den hed REJSE, den hed i sig selv »tilbage til fornuften«, og *jeg opdagede først for sent, at den havde noget med det sædvanlige at gøre: at fatte beslutninger.*« (120–121)

At gøre ting, at beslutte, at handle demonstrerer ligesom det at tælle/analysere/gøre tingene enkle, at selvbeherskelsen er mulig – samtidig med at det fungerer som nødvendig afledning fra den centrale konflikt: »mit eget forhold til mig selv« – længslen efter »eksistens«, virkelighed.

Neurosens »tvetydighed« skyldes som nævnt konflikten mellem modsatte, men lige stærke bindinger/impulser:

»nu ved jeg, hvorfor jeg gerne vil dræbe mit mindste barn. For at det aldrig skal komme til at ligne dig, eller for at det aldrig skal komme til at ligne andre end dig.« (11)

Hvad konflikten egentlig står mellem, er Anna kun delvis selv klar over. Hun peger på et misforhold mellem idealer og virkelighed: de

demokratiske ideer hun er opdraget til, over for den faktiske begejstring over luksustilværelsen, herre-slaveforholdet. Der er denne modsigelse, hun ikke kan klare. Men striden stikker dybere end som så: på den ene side har vi den erkendte tilfredshed ved materiel sikkerhed, social prestige, en banal kompensation for både personlige, individuelle »traumer« og samfundsmæssige, sociale normer. Den unge Anna var både »uheldig« som pige og usselt arbejderbarn (67, jf. 44, 56, 76–77, 95, 105, 137–138, 228–229). På den anden side har vi noget, som romanen kun antyder: den manglende selvudvikling, *skolepigen* Anna er aldrig blevet rigtig voksen, og de normer/værdier hun forgæves søger i sin trang til klarhed, entydighed bliver udvendige, uegentlige. Da barneverdenens sikre normsystem bryder sammen, sker der ingen erkendelse af det umulige i kravet om afklaring/forløsning, derfor kommer Anna til at søge efter klarhed/sikkerhed – forgæves: der sker ingen *forandring*:

»Var den samme, var den samme i min frysende usikkerhed og historiske indeterminisme, ja ved Gud i min umodenhed og jeg vidste, at jeg hele mit liv skulle rejse frem og tilbage over grænser.« (222)

Dybest nede i Annas handlinger ligger den ubevidste selvdestruktions-trang. Således også i den symbolske tvangstanke om at dræbe Minna. Minna repræsenterer det *levende*, den eksistens Anna skulle have realiseret, hun er »min lille Anna« (106), ønskebarnet der er lig eventyrdrømmen: »et barn i træerne, mit barn født i *himlen* mellem de blå svaner og minareterne, mit barn af lime og jade og bølgeblik . . .« (7).

Hvis kravet om »liv«, »eksistens« fjernes, er det atter muligt at nyde den materielle ønsketilværelse med Tom, men det er ensbetydende med, at den »sande« Anna går til grunde. Neurosen viser ønsket om frigørelse (gennem oprøret mod normerne) – »for at det aldrig skal komme til at ligne dig« – men også ønsket om retablering: »for at det aldrig skal komme til at ligne andre end dig.«

Det samme mønster ses i episoden med vandbæreren. Først galskab, hvor Minna »dræbes«, – så fornuft, hvor Anna gør det godt igen. Betegnende nok »dræbes«/straffes Anna: »Det sanitære ritualmord skræmte og beroligede mig så meget, at jeg glemte mine egne behov« (17). Men neurosen sikrer sig: Anna kan ikke dø af snavset vand.

Det karakteristiske for neurosen er dens uafklarethed, dens bliven

på stedet. De neurotiske handlinger er pseudohandlinger, hvad galskaben bryder ned, bygger fornuften op igen. Minna slås ikke ihjel, Anna bryder ikke med Tom/fortaber ikke sin status:

»Har man lyst til at tage sig af dage, skal man bare forestille sig at man gør det, det hjælper. Det er en balancegang på knivsæggen, men sådan vil vi jo helst have det, ikke piger?« (223)

Eller rettere, sådan tvinger neurosens mekanik Anna til helst at ville have det.

Anna regner romanen igennem fuglene for sine forbundsfæller, og flugten associeres hele tiden med at flyve:

»Jeg flyver også (. . .) Du har givet mig vingerne, gamle dreng (. . .) Det var en let dag, en dag af krystal, nej en æterdag, ikke kvalm, men svævende, usårbar (. . .) Jeg er fri og dømt.« (17–19)

Her ses dobbeltheden: Anna kan opleve »frigørelsen« som noget godt og rigtigt, fordi hendes galskab er blevet *ordnet*, lagt ind under det sociale systems normer: alle de gale symptomer kan klassificeres som en *sygdom*, der nu skal behandles (selv om Annas bedre jeg ved, at flugten/frigørelsen er »faneflugt« (6)) – Derfor er hun *fri* (for skyld, forpligtelse . . .) og *dømt* (diagnosen er stillet).⁹ Dagen bliver på denne måde »fuglefri« – men det er værd at bemærke, at det er *Tom*, der har givet hende vingerne/frigørelsen.

»Jeg tror alle fugle er mine sendebud og velyndere. De flyver *ikke for højt*, forlader aldrig vores sfære, men er alligevel *højere oppe, betragter*, flytter sig, svæver på vingerne, emigrerer og kommer tilbage.« (104)

Når Anna er så glad for fuglene, skyldes det, at de repræsenterer ro, tryghed – (selv)beherskelse, orden, samtidig med at de har en relativ (bevægelses)frihed. Annas problem er den manglende *tyngde*, »vægtløsheden« (5) (hun kan ikke finde sig selv) – det er derfor kun med besvær, at det lykkes for hende at »kaste anker«, »at kravle tilbage til rummet« (5). I modsætning til mennesket behøver fuglene ikke noget »ankertov« (104), men er uden videre i *stabil* forbindelse med jorden: »en bevægelig slæber med bestandig kontakt« (104). At forbinde sig

med fuglene virker derfor positivt beroligende. Således forbinder Anna sig med glenterne »og deres *tyngdelinie* til jorden« (104) – musvågen er lig »kongelig skraldemandstryghed« – jf. dens »rolige sans for termik og afvejede bevægelser« (104) – derfor virker den også beroligende på Anna, når hun registrerer den (9, 15).¹⁰ Tilsvarende er fuglene »gode at klynge sig til, når skibet krænger« (21) – i en verden domineret af uro, uklarhed er fuglene faste holdepunkter. Det er neurosens trang til *klarhed*, der her sætter sig igennem. »I de søvnløse morgenstunde, hvor musvågen har gemt sit ansigt under vingen og den hvide hinde er trukket ud over hele min tilværelse« (101) – musvågens fravær er ensbetydende med galskab, uklarhed. Den afstand fuglene har til det jordiske kaos, har noget at gøre med flugt, at unddrage sig virkeligheden – problemerne:

»jeg forstår Niels Holgersen, der ikke bare sprang på gåsen for at komme til Lapland, men fordi han var spærret inde, alene, havde kvalme, gerne ville slå sine forældre ihjel, *men foretrak at flygte.*« (21)

Den tryghed fuglene repræsenterer får de i kraft af at være identiske med fornuft – orden. De hvide falke står for retfærdigheden, *loven*, de skaber orden ved at fjerne det som går mod normerne. På samme måde er musvågen Annas »vogter« (157) – flugten hjem er *fornuften*, der griber ind, således billiger musvågen flugten: »vi (...) har en gang imellem intet valg« (34) – ligesom også kragerne repræsenterer normerne, »bræger deres uforskammede indforståethed med tingenes tilstand i hovedet på alt og alle. Vrå vrå vrå!« (16) – her høres den oprørske Anna.

Flugten med Jørgen Schwer fungerer for Anna som en udsættelse af det, hun selv opfatter som det centrale problem. Samtidig er flugten udtryk for en neurotisk trang til symbolsk selvdestruktion. Neurosen sørger da også for, at flugten aldrig bliver definitiv: en tilbagevenden er hele tiden mulig. Derfor Annas mange tanker om legalitet, undskyldning – hun er juridisk sikret gennem den erklærede sindslidelse, også selv om neurosens oprørstrang tvinger hende længere og længere ud. Psykologisk er flugten en fuldstændig parallel til, hvordan tingene fungerer i Karachi. Neurosen får blot her en anden form. Neurosen i Karachi ødelægger tilværelsen med Tom. Da Anna flygter fra problemerne, er neurosen midlertidigt sat ud af spillet, den kan ikke manife-

stere sig i den hidtidige form, hvorfor den skifter »udtryk«. For at undgå det bagvedliggende, vitale problem, må neurosen skabe et nyt *pseudoproblem*, der hedder fascination af forbryderen Jørgen Schwer:

»Billedet begynder at tegne sig, alting kan lade sig gøre, man betaler prisen for det man ikke vil (nemlig at slå Minna ihjel, MJ/LP), ved at kaste sig ud i noget, man heller ikke vil.« (55)

»Man kan vælge de bløde senge, men må tage de store knive med i købet, eller man kan vælge de hårde veje og tage Jørgen Schwer med i købet.« (108–109)

Det er således helt logisk, at Anna i starten oplever flugten som positiv (selv om hun egentlig ved bedre), fordi den udelukker det, hun selv opfatter som det vitale problem. Jørgen Schwer suspenderer tanken om drabet (jf. 53, 147), gør det muligt momentant at fortrænge hele Karachitilværelsen (se f.eks. 92–93, 196, 204), fordi neurosen har fået en ny fiksering: *normbruddet psykisk lidelse/trang til barnedrab er erstattet af normbruddet flugt med forbryder*¹¹. Derfor kan Anna ikke selv forstå, hvorfor bindingen/lysten til Jørgen Schwer er så stærk, sådan som det viser sig gennem Annas reaktioner/handlemåde, jf. s. 76, 83, 91, 140–141, 170–171, og hendes refleksion s. 197–198.

Tilværelsen med Tom og flugten med Jørgen Schwer undgår begge *virkeligheden* ved at fortrænge det essentielle problem: kravet om *eksistens*. Derfor er der i begge tilfælde tale om »leg«, uvirkelighed, uansvarlighed. Karachitilværelsen er »min leg, som var så enkel« (92). Jørgen optræder med »legetøjsrevolver« (92),¹² om flugten siger Anna: »Jamen, Morten, jeg har jo bare været ude og lege!« (155), »Så er du jo medskyldig, så er du jo med . . . med ude og lege!« (159). Ligesom hverdagen i Karachi »fyldes« med at gøre ting, reducere alt til enkle handlinger, er flugten ensbetydende med *distraction*:

»hver gang en ny handling – ønsket eller uønsket – som *distraherer* hende fra det hun selv mener er den væsentligste problematik føler hun sig bedre tilpas. Det drejer sig nu om ganske *enkle* ting.« (65)

»Jeg *har det godt*, jeg er *rolig* og tanken om Minna føles *tryk*. Jeg har gjort forskellige ting og er nu i gang med en af dem. Det er en fin måde at tilbringe livet på, med at *gøre ting*.« (106)

»dette, at man i visse situationer gør ganske *enkle ting*, som viser sig at rumme løsninger, om ikke definitive, så foreløbige (. . .)

følelsen af en *befriende*, absurd *målbevidsthed*.« (134–135) (jf. 120, 139; sml. analysen af ordet »enkel« ovenfor).

Hvad der karakteriserer Jørgen Schwer, når han er bedst (efter Annas mening), er nøgternhed, saglighed, evne til handling (f.eks. 108, 110, 141, 247) – jf. Toms optræden (10, 11, 15, 17, 25, 158). Tilsvarende er Jørgen Schwer »lige så konventionel som skoleslips-John i Karachi.« (125). Men samtidig bliver han i forlængelse af sin funktion som legeskammerat kaldt »psykoinfantil« – fordi »det er som at vinde i en vaskapulverkonkurrence udskrevet af de gales storvaskeri i Charenton« (51). For Anna *kan* ikke se, hvad der driver hende, kun at det er at vige uden om problemerne:

»hvis man spørger mig om grunden, kan jeg ikke svare. Skal dette være et brud med miljøet eller en flugt ud i aktion fra stagnation, må handlingen betragtes som i bedste fald primitiv i værste fald infantil.« (102)

Hvad »legen« skal gøre godt for, siges et sted direkte:

»Da distraktioner er det eneste, der forhindrer mennesket i at begå selvmord (. . .) må jeg have foretaget denne manøvre for at spare mit skind.« (51)

Det der fundamentalt kan koste Anna skindet, er nemlig *at vågne*; det er derfor hun *for alt i verden* prøver at blive i »fiktionen«, den uforpligtende leg:

»flugten fra den mest nærliggende mulighed, nemlig AT VÅGNE er måske den største forbrydelse af dem alle.« (186)

Denne flugt ind i legen kulminerer i det eventyragtige ophold i Alperne. Men på længere sigt er »bevidstløsheden« uholdbar: den hvide sne, der spærre *omverdenen* ude, er »det halvt uvirkelige grundlag, der havde gjort den (deres tilstedeværelse, MJ/LP) eventyrlig.« (202) Afsnittet om opholdet i Alperne er imidlertid vigtigt, fordi det dels fortæller noget om den frigørelse, der tilstræbes gennem det neurotiske oprør, dels samtidig klart belyser neurosens dobbeltmekanisme, som

sikrer at der ikke sker noget afgørende. Som oprør peger neurosen hen mod det fortrængte: der »åbnes for en følelse, som har med tabt land at gøre, ulevet liv, smertefuldt fortrængt drøm.« (205) Men det er en åbning som omgående lukkes til igen: den er tilladt som uforpligtende leg, afløb, men får aldrig konsekvenser. Når Torneroseopholdet bliver så positivt, er det også fordi neurosens krav om enkelhed, klarhed tilfredsstilles. Det er en leg, hvor tingene kun er klare og enkle, så længe virkeligheden, realiteterne holdes udenfor (jf. 192). Oplevelsen af frihed er en illusion:

»jeg sagde til mig selv *som da jeg var barn*: Kære Vorherre, lad regnen blive til sne (. . .) lad alting være klogt og godt og hvidt og glat (. . .) så vi ikke tvinges til dumheder, så vi ikke tvinges til at tage beslutninger . . .« (204)

Når frigørelsen aldrig bliver til virkelighed/erkendelse, skyldes det neurosens andet aspekt: det normbevarende. Dette viser sig f.eks. tydeligt i Annas refleksioner over »legalitet« (184–186); hun sammenligner sig bl.a. med opdagelsesrejsende, hvor den indre uro bag de ydre aktiviteter er ukendt for omverdenen: deres glørværdige handlinger accepteres uden videre.

»Spørgsmålet er om forvirringen, det dimensionsløse, tilfældige, unuancerede, neurotiske er samlende nok til at gøre en flugt legal og give en ekspedition mytisk og etisk slagkraft.«

Det *er* det ikke her – set ud fra Annas normer, der jo ikke ændres, det hjælper heller ikke at lægge skylden på Jørgen Schwer, eller at henvise til at det sociale system er – legalt – suspenderet (»vores tilfældige indespærring«, jf. sammenligningen med *ferie* (205)):

»Hans belastede person, hans mangel på proportioner i forholdet til mig og vores tilfældige indespærring, gør mig skyldfri.« (204)

Anna afslører da også selv sin skyldfølelse ved at tale om den dårlige samvittighed der trænger sig på:

»jeg bliver nødt til at holde denne tone, ikke blot for at dæmme op for de skyldfølelser, der ligger bag stakittet på Vibevej og lurar på

mig, men også for ikke at bukke under for den etiske og følelsesmæssige barrage, som i en bølge er på vej imod mig uafbrudt.« (196)

Annas bevidsthed kan kun fordømme de uansvarlige handlinger, en forståelse af *hvorfor* de giver så stor følelsesmæssig tilfredsstillelse er umulig:

»hvorfor omstændighederne skulle bringe mig herhen og andre steder, har jeg ikke forstået. Jeg ville gerne være helt uansvarlig og æde mine egne handlinger som fortjente bolsjer, men det kan jeg heller ikke.« (196)

Når Anna til sidst må gå under, er det fordi hun inderst inde lægger skylden hos sig selv: det er hende, der har svigtet, i forholdet til Tom, men især i forholdet til børnene (232). Hvad er det da Anna svigter? Først og fremmest noget i sig selv: kravet om selvrealisation er fortrængt til fordel for falske værdier: den sociale prestige m.v. – og for at det kan lade sig gøre, har Anna i stadig højere grad »glemt« sig selv og er blevet ét med Tom/hans verden og normer: derfor er hendes falske identitet en abstraktion, Anna bliver »en professionel aktør« som de usårlige overklassefigurer i Harpers Bazar og Vogue (122), en rolle som neurosen sætter en stopper for. Således svigter hun børnene ved ikke at være eller give sig selv:

»Og John får sit morgenkys, bærer mine læber bort, nej ikke dem, men den røde farve, en skygge af den, købt, solgt og betalt, hver gang med den samme følelse af respit: du foretager en handling, selv et forræderi, og det rummer glemsel og tilgivelse. Handlingen udelukker virkeligheden, virkeligheden udelukker handlingen.« (93)¹³

Jf. den tilsvarende episode s. 20, hvor virkeligheden: »skummelheden«, seksualiteten fortrænges. Det er Anna selv, der gør sine børn til pragteksemplarer på en hundeudstilling (137).

Selv mordstrangen til slut er en videreførelse af den ubevidste destruktionslyst, der ligger bag alle Annas handlinger (jf. hendes refleksioner om selvmord 51 og 223). At hun i neurosen kan stræbe mod tilintetgørelse, skyldes den trang til orden, afklaring, der er neurosens væsentlige moment:

»Alt ordner sig. Alt bliver godt og hårdt og blankt som flint. Anna hviler trygt i Slesvigs jord.« (229) Sml. mareridtet (den dårlige samvittighed) over den dræbte amerikaner: »Alles ist hier *rein, sauber und nett*.« (238)

Der er god indre logik i, at Anna til sidst vil dø. Flugten som udsættelse er slut med Jørgen Schwers død, og hjemkomsten er i romanens sammenhæng ensbetydende med definitiv afgørelse. At dø er den eneste måde, hvorpå Anna kan skaffe sig orden, afklaring; gennem selvmordet undgås den definitive dom: fortabelsen, som hun frygter, og mere væsentligt: den nødvendige konfrontation med den ubevidste, centrale konflikt, hvor Anna vil være tvunget til at vælge: hun kan ikke få både i pose (Tom/materiel sikkerhed m.v.) og sæk (eksistens, frigørelse), fordi de falske, uegentlige normer udelukker sandheden/virkeligheden. Men i neurosens mekanik vil selvmordet aldrig blive realiseret, fornuften vil altid gribe ind (jf. 223 og ovenfor). Når det ikke sker her, skyldes det ikke nogen »helbredelse«, for Anna har ikke fået klarhed over noget som helst, men forklaringen er, at neurosens oprørssymptomer og dermed det vitale problem bag neurosen *ikke* lader sig fortrænge: Anna er både fysisk og psykisk nedbrudt og derfor slår det ubevidste stærkere igennem, der er ikke kræfter/overskud til den bevidste fornuft. Romanen igennem kæmper Anna for identitet og hendes normer er hele tiden de borgerlige forestillinger om retfærdighed, skyld, straf – selv om hun har svært ved at føle deres realitet og ikke selv kan skelne mellem rigtigt og forkert. Det er ud fra disse normer, at Anna må væk: »Jeg tænker på Minna, men vil ikke tænke på hende mere« (250). Selvmordet, der mislykkes på grund af forfatterens indgriben (jf. nedenfor), bliver en »renselse«, idet der sker en (symbolsk) udslettelse af Anna:

»Mit opkast vil følge efter, der kommer bare ikke noget. *Det har ingenting at komme af*. Det bringer Minna tilbage igen. Jeg siger navnet for mig: Minna, Minna, Minna. Min lille Minna, min lille mini Anna. Jeg kommer til at tænke på Mini.« (250)

Minna og Mini symboliserer liv, eksistens, ny begyndelse og nye muligheder og alt andet godt som et optimistisk bankende forfatter- og læserhjerter nu ellers kan bilde sig ind at høre og føle i de berømte små spark og den banale barnegråd, hvormed også denne bog afmægtigt må slutte, fordi optimismen kun kan etableres som en desperat poetisk

appel om at tro på det umulige: at det dog vil lykkes denne gang. Hvormed skal siges, at slutstedet også kan læses som at nu er vi – dér hvor vi startede. Men det kræver, at man går bag om den optimistiske forfatter, der leger *deus ex machina* med revolveren, idet han med sentimental symbolik og poetisk pegefinger vil have os til at tro på, at slutningen demonstrerer det »livsbekræftende mirakel«:

»Da våbnet har klikket to gange, forstår jeg, at Jørgen Schwer heller ikke kan tælle.« (250)

D.v.s. denne slutning (jf. den systematiske redegørelse for antallet af skud 166, 175, 193, 223, 248, 250) skal vise fallit for den *tællen*, hvis psykiske nødvendighed og fysiske effektivitet bogen ellers har dokumenteret til overflod. – Slutningens optimisme med hensyn til Annas graviditet er også på forhånd dementeret i romanen af den følelsesstrøm, hvormed Anna ledsager sin erklæring, da hun siger:

– Jeg er gravid.

Pludselig hænger alting sammen, og hun føler den samme bævende, tøsede opstemthed, den samme angst og forventning som skolepigen, der uden for kirken fanger brudens buket og ved, at næste gang er det hende, næste gang skal hun forløses, tages i favn, modtage åbenbaringer, befrugtes, besættes, skride, føde, bedøves, *begraves og befries*.« (242)

Ligesom romanens slutning forsøger at fortrænge denne *reelle depression*, således forsøger romanen som helhed at fortrænge de reelle, samfundsmæssige forhold, som er denne depressions årsag, og som styrer romanens forløb gennem fortrængning og flugt frem til sammenbrud og selvmord: i Annas forhold til Jørgen Schwer sker der ikke nogen realisering af de idealer Anna/bogen fremhæver. Anna optræder ikke som den demokratiske forsoner, hun – hyklerisk – lægger op til i flyvemaskinen, men som den koloniasator/udbytter hun faktisk er (og selv tager afstand fra):

»Jeg udnævner ham til rovdyr og taler mere om mig selv.« (Jørgen Schwer »er en kanin, måske en vild kanin eller en hare, men intet rovdyr.«) (204) Jf. Annas meget bevidste brug af kvindelig forfø-

relse: »En BH fra Real har før kunnet få en proletarunge på gled.« (207)

Forskellen, udbytningen er en realitet, der ikke sådan lader sig overvinde. Derfor udtrykker hverken Annas forhold til Jørgen Schwer eller til Tom noget reelt fællesskab, men et ejendomsforhold: om Tom: »Jeg er fascineret af hans funktioner og hans apparat, *som tilhører mig*,« (36) Tom er Annas »slave« (77, 230), »MIN mand« (43) – tilsvarende uden blusel om Jørgen Schwer: »Nu da jeg synes, han *tilhører mig* . . .« (206)

Noget tyder på at »stoffet« sætter sig igennem her på tværs af – eller på trods af Rifbjergs intention: bogen kan fra starten være tænkt som en positiv solidaritetserklæring – klasseudjævning (f.eks. er Jørgen Schwer på visse punkter mere positiv end Tom), men det er ikke, hvad der kommer ud af bogen: man kan fornemme, at »stoffet« – *virkeligheden* er stærkere end forfatterens bevidsthed.¹⁴ Bogen demonstrerer således også et dementi af det klasseløse samfund, som velfærdsideologien fremsatte som delvist faktum/overkommeligt mål. Når Rifbjerg vil læse historien positivt og derfor lader storebroderen stå som den *frelsende engel*,¹⁵ så demonstrerer bogen, *hvor* broderen hører til: nemlig i det samme småborgerlige miljø hvor Annas ideologi er skabt. – Så kan Anna og Rifbjerg tro nok så mange gange, at han inderst inde ved »at det trods alt er sandt og forstår, at det må være sådan.« (241).

Noter

1. Klaus Rifbjerg, *ANNA (jeg) ANNA*, København 1969, s. 126. – 2. Jørgen Dines Johansen, »Ideologi – myte – écriture«, i: Jørgen Holmgård (red.), *tekstanalyser*, København 1971, s. 231. – 3. Jørgen Bonde jensen, »Som man råber i skoven får man svar«, i: *Vindrosen*, nr. 1, 1970, s. 79. – 4. Torben Brostrøm, *Klaus Rifbjerg*, København 1970, s. 220–221. – 5. Alle kursiveringer i citater skyldes denne artikel. Teksternes egne kursiveringer skrives med STORE BOGSTAVER. – 6. Jf. dette citats sammenhæng, som (bl.a. derved at det er skrevet i *nutid*) viser, at Minna-problemet/neurosen stadig er noget følelsesmæssigt *aktuelt* for Anna, hvad det jo ikke kunne være på dette sene tidspunkt i romanen, hvis flugten med Jørgen Schwer havde betydet en helbredelse. Dette sted er da også kun en af mange neurotiske »tilkendegivelser« i nutid i løbet af *hele* romanen. Mere herom nedenfor. – 7. Med Freuds formulering: »Man finder hos disse mennesker (neurotikerne, MJ/LP) oftest tegn på en strid mellem forskellige ønskeimpulser, eller, som vi normalt siger, på en psykisk KONFLIKT. En del af personligheden repræsenterer visse ønsker, en anden gør modstand mod dem og afværger dem. uden en sådan konflikt bliver der ingen neurose.« Sigm. Freud, *Forelæsninger til indføring i psykoanalysen*, oversat af Mogens Boisen, 3. reviderede udgave, København 1972, s.

277. – 8. Det fremgår af romanen, at trang til »orden«, enkelhed, klarhed, tydelighed, entydighed etc. har været meget dominerende i hele Annas liv: f. eks. 22, 41, 137, 220 (herom mere nedenfor). Pelargonierne er *også* en trussel, fordi de er flertydige, sammensatte, komplicerede og dermed uoverskuelige og forvirrende for Anna. – 9. Jf. 6: »der er ingen blodige bamser at sætte i vindueskarmen. Til gengæld ligger her i sengen et *fragt-brev med mit navn på* under tæppet. Jeg er fri og skyldfri.« – 10. Karakteristisk nok kan registreringen af musvågen – parallelt med det at tælle pelargonierne – erstattes af Toms fornuft: »Tom sagde det rigtige med rigtige ord. Forståelige, fornuftige ord (...) mens han talte behøvede jeg ikke registrere musvågen (...) behøvede ikke tælle kronblade på pelargonierne.« (15) Tilsvarende indgår musvågen i kataloget over Toms ægteskabstilbud til Anna: »Jeg skænker dig selv forvandling, rigdom, karriere, fremmede lande, smykker, børn, hunde, kameler, musvåger ...« (75). – 11. Sml. Freuds generelle redegørelse for det neurotiske straffebehov: »dette straffebehov (...) tilfredsstilles gennem den lidelse, der er forbundet med neurosen, og holder derfor fast ved den sygelige tilstand. Det synes, som om dette moment: det ubevidste straffebehov medvirker i enhver neurotisk lidelse. Direkte overbevisende virker her tilfælde, i hvilke den neurotiske lidelse lader sig afløse af en lidelse af en anden art.« Sigm. Freud, *Nye forelæsninger til indføring i psykoanalysen*, oversat af Mogens Boisen, 3. reviderede udgave, København 1973, s. 88. – 12. De to sidste citater lyder i deres sammenhæng: »Det undrer mig (...) hvorfor han ikke skyder mig med sin store, sorte legetøjsrevolver. Hvorfor han kommer og ødelægger min leg, som var så enkel. Op om morgenen med Mirres' hånd på min skulder ...«. Den delvise modsætning mellem Jørgen Schwer og Karachi-tilværelsen (hvis fælleselement altså er legen) skyldes Jørgen Schwers destruktive aspekter (revolver, ødelæggelse). Dermed fungerer han som nævnt som en erstatning for Minna-neurosen, hvis fælleselement med Karachi-tilværelsen var ritualerne (som svarer til legen), men som netop i kraft af sit destruktive aspekt repræsenterede et oprør mod denne tilværelse. Denne umiddelbare komplikation medførte en øget ritualisering (for at overvinde komplikationen), ligesom den umiddelbare komplikation Jørgen Schwer medfører en øget trang til at *lege* sig væk fra problemerne, bl.a. ved brug af den nævnte revolver. – 13. Her ses igen romanens modsætning mellem *virkelighed* (sandhed) og *handling* (noget rituelt, neurotisk; en flugt fra/fortrængning af virkeligheden/sandheden). – 14. »det udtalte fællesskab (mellem Anna og Jørgen Schwer, MJ/LP) har sine rødder et andet sted og er socialt bestemt, og vil man endelig have forfatteren til at fortolke sit eget værk, kan han sige: da Anna til sidst går hjem til sin bror, altså solidariserer sig med sit miljø *i stedet for* at skyde sig en kugle for panden, er det faktiske hippien, Jørgen Schwer, i en anden personifikation, hun vender tilbage til.« Klaus Rifbjerg, »Anna og jeg«, *Politikens kronik* 10/12 1969. – 15. Jf. kronikken: »broderen der svæver over hele bogen som en god, ren og uskyldig ånd.« Man bemærker, at Rifbjergs metaforik her afslører broderens illusoriske, urealistiske, metafysiske karakter: han *svæver over* bogen som en anden Gud, men det vil jo sige: er ikke *i* den, men udenfor, som drøm (jf. at han faktisk ikke optræder som person i bogen, men kun i Annas tanker). Han er god, ren, uskyldig – i naiv og drømmende modsætning til bogens stærke, reelle elementer af »ondskab«, »snavs«, *skyld*.

Forskningsoversigt

Ældre dansk sprog 1963–1977

Af Karl Martin Nielsen

Fra 1930'erne kommer nyorienteringen i sprogvidenskaben til udtryk i interessen for de gammeldanske teksters skriftsprog. Paul Diderichsen opgav den traditionelle lydhistoriske karakteristik for en ortografisk beskrivelse af sproget i de religiøse fragmenter, og han behandlede i en principiel afhandling den gammeldanske ortografiske norm, set i forhold til fonemsystemet, på grundlag af Pragerskolens fonologi. Anders Bjerrum beskrev sproget i et håndskrift af Skaanske Lov uden at inddrage talesproget ud fra Hjelm-slevs sprogteori, og han gav en ny vurdering af det sjællandske skriftsprog (lovsproget). Poul Andersen og Karl Martin Nielsen påviste et jyskfarvet skriftsprog. Diskussionen om det sjællandske lovsprog, og nye bidrag til det jyske regionalsprog er fremkommet. Tekster, der har haft lydhistorikernes særlige interesse på grund af deres oplysninger om talesproget, er blevet behandlet ud fra et ortografisk synspunkt (Rydårbogen, dronning Elisabeths breve).

NIELS HAASTRUP (1974) har fremsat det synspunkt, at skriftformer, der har fået en lydhistorisk tolkning, kan forklares ud fra selve skriften, idet skrivemåden kan tjene til tydeliggørelse af, hvorledes en bogstavsekvens skal inddeles.

Studiet af teksterne har ikke været begrænset til sprogformen; interessen for den historiske baggrund har også gjort sig gældende. Tilblivelsessituationen og formålet har været genstand for drøftelsen af tekster som Kirkeloven og Vederloven. Dette svarer til historikernes måde at studere teksterne på og kan ses i sammenhæng med den interesse for tekst og samfund, som har været karakteristisk for tiden.

METTE NORDENTOFT (1974) har gjort et spændende forsøg på at anvende en procesbeskrivende kommunikationsmodel til en genrebestemmelse af *Lucidarius*, specielt med henblik på at indkredse ideologiens placering i forhold til de øvrige elementer i kommunikationssituationen.

I den periode, der her skal behandles, er de to hovedværker, BRØNDUM-NIELSENS *Gammeldansk Grammatik* og PETER SKAUTRUPS *Det danske Sprogs Historie*, blevet afsluttet, ligeledes AAGE HANSENS tobinds lydhistorie. De første bind af disse værker er behandlet i en tidligere oversigt,¹ og efter afslutningen er de anmeldt i *Danske Studier* af ALLAN KARKER (1977, 162–67), IHORKIL DAMSGAARD OLSEN (1974, 158–61) og KARL MARTIN NIELSEN (1975, 92–98). 4. bind af *Det danske Sprogs Historie* (1968) omhandler den nyeste tid (1870–1950). Det afsluttende registerbind (1970) indeholder forfatter- og kilderegister, sagregister, ordregister.

Der er udkommet tre festskrifter med afhandlinger om dansk sprog: *Danica. Studier i dansk Sprog*. Til Aage Hansen (1964), *Studier i dansk Dialektologi og Sproghistorie* tilegnede Poul Andersen (1971), *Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning, Dialektologi. Sproghistorie* (1974).

Sproghistorie

Da BRØNDUM-NIELSEN genoptog arbejdet med Gammeldansk Grammatik (o. 1955), var det hans tanke, at den kunde afsluttes med to bind: et om adjektiver og pronominer, et om verber; men det blev til fem bind. Bind IV: Adjektiver. Adverbier. Numeralier, der til dels byggede på hans forelæsningsmanuskript, udkom først i 1962, da det var blevet klart, at pronominerne måtte have et bind for sig (V, 1965). Bind VI–VII om verbal-klasserne udsendtes i 1972 (titelblad 1971), da Brøndum-Nielsen havde bestemt sig til en deling i tre bind. Bind VIII om konjugationen og med ordregister udkom i 1974 (titelbladet har 1973). Når stoffet fra bind V er svulmet i den grad op, skyldes det kun delvis, at nye kilder er inddraget (lovudgavens variantapparat, Uppsala-Postillen m.m.). Det er selve anlægget, der er ændret. De første bind var beregnet til også at anvendes som lærebøger, men de senere er udelukkende tænkt som en håndbog med en meget fyldig dokumentation, og der anvendes citater, som viser formerne i deres kontekst. Der gøres udførligt rede for formernes lydudvikling, under akk. *thik* anføres således former med lydåbning (*thek*), med *t* (*tik*, *tek*) og med *d* (*dig*, *deg*) samt dialektale former med tab af slutkonsonant (*de*) (V, 20–21). De forskellige former *thȳ*-, *thī*-, *thōliker* (§ 580) fylder 17 sider. I visse tilfælde behandles også formernes anvendelse (syntaks), f.eks. dat. sg. n. *thȳ* (*thī*) (V, 152–60), gen. *mīn* (V, 13), *wār* (V, 16–18), *thīn* (V, 22), *iθær* (V, 25), *sīn* (V, 31 f.), *them* : *sik* som refleksiv (V, 32–36). Også ved verberne findes fyldige lydhistoriske redegørelser, man kan sammenligne behandlingen af *-ia* i verber med *r* (§ 724 anm. 1) og *l* (§ 728 anm. 1) med den kortfattede § 213. Ved verberne er hovedsagen forholdet mellem verbalklasserne; Brøndum-Nielsen giver ikke nogen sammenfatning af de forskydninger, der finder sted, men materialet fremlægges. *ja*-verberne er karakteriseret ved kort stavelse, infinitiv på *-ia* og omlydsveksel; i dansk forlænges vokalen eller konsonanten (*dvæle*, *tælle*) og *-ia* bliver til *-æ*, *-e* (undtagen i visse verber med *r* og *l*), således at klassens kendemærke alene bliver omlydsvekslingen. Ved analogisk gennemførelse af omlydsvokalen slutter et verbum sig til de langstavede *-ia*-verber (f.eks. *wækte*). *-ia*-verberne er karakteriseret ved lang stavelse og gennemført omlyd; men idet *-o*-verber med analogisk endelse *-de*, *-te* (f.eks. *rosde*, *kaste*) henregnes til denne klasse, bliver dens eneste kendemærke bøjningsendelsen. Den dominerende stilling, *-o*-verberne har i nydansk, fandtes ikke i gammeldansk; mange låneord bøjedes som *-ia*-verber eller vekslede mellem denne bøjning og *-o*-verbernes (§ 721, § 761 med anm. 1). Af udførlige og vigtige afsnit kan fremhæves i-omlyd i præs. sg. af stærke verber (§ 806–811) og præter. part. (§ 880–910). Gammeldansk Grammatik giver en fyldig behandling af de enkelte bøjningsformer. Men der er en ting, brugerne vil savne: bøjningsmønstre, der viser bøjningssystemet i gammeldansk. Det må indrømmes, at det sparsomme kildemateriale til det ældste sprogtrin gør det vanskeligt at opstille paradigmer; men på en eller anden måde måtte denne opgave kunne løses. Det havde også været ønskeligt med et fælles register til hele værket, der samtidig vilde være en gammeldansk ordbog.

AAGE HANSEN: Den lydlige udvikling i dansk fra o. 1300 til nutiden II omhandler konsonantismen. Stoffet er inddelt efter de enkelte konsonanter, ikke efter lydovergangens art som i bind I og i Gammeldansk Grammatik II. Der findes således ikke en samlet behandling af f.eks. klusilsvækkelse eller spirantsvækkelse. Ved den valgte opstilling belyses andre sammenhænge, og de to fremstillinger af konsonantismen supplerer på den måde hinanden. Værket omhandler efter sin titel lydudvikling, men også konsonanters bevarelse behandles: forholdet mellem dansk o. 1300 og moderne dansk betragtes

som en korrespondens. Første kapitel i bogen er »Halvvokalen $\dot{\imath}$ + vokal« (p. 11–120). Aage Hansen finder det rimeligt at opfatte halvvokalen som konsonant i denne stilling; men de fleste af de behandlede lydudviklinger berører den følgende vokal. Som eksempel på Aage Hansens behandlingsmåde kan vælges spiranterne δ og q . Under δ inddeles efter konsonantens forskellige stillinger: 1. intervokalisk, 2. i postvokalisk udlyd, 3. antekonsonantisk, 4. postkonsonantisk. De vigtigste udviklinger af $\delta > j$ eller bortfald fandt sted i middeldansk, og der gøres rede for såvel de ældste eksempler på bortfald som ældre nydanske skrivemåder, der viser, at former, der nu har δ , tidligere kunde udtales uden δ . I de to første stillinger har rigsmålet kun bortfald i enkelte ord. Under intervokalisk stilling opstilles en ejendommelig formuleret regel for visse særtilfælde: »Hvor der efter *-de* fulgte en konsonant kunne mellemvokalen svinde og δ kom så i antekonsonantisk stilling og bliver mere udsat for eliminering. Vi ser på de vigtigste tilfælde. De må altså sammenholdes med de tilsvarende oprindelige forbindelser af δ + konsonant« (p. 285). I nogle af tilfældene er der imidlertid tale om støttevokal, d.v.s. oprindelig forbindelse δ + konsonant: [væ'r]. glða. *wæthær*, oldn. *veðr* skilles på den måde fra *blære*, glða. *blæðræ* (p. 299 f.). Der anføres også eksempler på bortfaldet foran morfemet *-(e)r* (p. 287), men tilsvarende former forekommer foran *-e*: *spreer* : *bortspre* (p. 284), *raaer* : *raa* (p. 285); *gløer*, *fraaer* anføres p. 284, men *gløende* under stillingen foran *-(e)n*; disse hører rettelig hjemme under intervokalisk stilling. I en sproghistorisk fremstilling havde det været hensigtsmæssigt at skelne mellem 1) oprindelig forbindelse af δ + konsonant (f.eks. *Hven*, glða. *Hwæthæn*, oldn. *Hveðn*), 2) sekundær forbindelse af δ + konsonant, opstået ved vokalbortfald (f.eks. *hen*, glða. *hæðhen*, oldn. *heðan*), 3) intervokalisk stilling (f.eks. *gløende*, glða. *glødende*, oldn. *-andi*); herhen hører oprindelige tostavelers præsensformer. Ved spiranten q er intervokalisk stilling og postvokalisk stilling i udlyd behandlet under et, inddelt efter de foregående vokaler. Efter langt *a* kan spiranten bevares (*drage* v.) eller repræsenteres af *v* (*have* s.); efter Aage hansens mening foreligger her ikke en lydudvikling til *v*, men en vokalforlængelse og en udskiftning af diftongkomponenten *w*, *u* med *v*. Det eneste ord, der har svind i trykstærk stilling, er *dag*. Aage Hansen forklarer dette ud fra stillingen som andet led i sammensætning (ugedagenes navne). Udviklingen af *øgh* er kompliceret i sjællandsk; Aage Hansen dokumenterer vekslingen mellem *øj* og *øw* i middelalderlig sjællandsk og endnu i reformationstiden; han antager, at *øj* og *øw* kan have været godtaget som varianter. Vibeke Christensen har undersøgt sjællandske stednavne med *høgh-* og kommer til det resultat, at den genuine sjællandske udvikling har været til *øw*. Den senere fremtrængen af *j* i navnene synes at udgå fra centraladministrationen (København), og hun peger på skånsk og Øresundsmålne som sandsynlige normgivere for skriftsproget (p. 73). Aage Hansen skildrer udviklingen fra 1300 til nutiden. De væsentlige lydudviklinger finder sted i middelalderen, nogle er gennemført i rigsmålet, andre i mindre grad eller slet ikke. For den enkelte konsonants udvikling eller bevarelse i de forskellige stillinger anføres udførlig dokumentation, såvel fra gammeldansk som fra ældre nydansk, der ikke tidligere har været behandlet lydhistorisk. Fremstillingen viser på den måde, hvorledes og hvor længe rigssprogsformerne konkurrerede med former, der lever videre i dialekterne eller gled ud af sproget.

PETER RASMUSSEN har udarbejdet en oversigt over det danske udtrykssystems udvikling til brug for danskstuderende i Reykjavík. Den indeholder en fyldig indledning om synkroni, dialektgeografi og diakroni. Sproget fra 800–1500 inddeles i oldnordisk 800–1000, olddansk 1000–1150, ældre middeldansk 1150–1350, yngre middeldansk

1350–1500. Inden for hver periode behandles de stedfundne lydudviklinger, og der gøres rede for, hvilke forandringer de medfører i fonemsystemet, endvidere for relationerne mellem fonemsystemerne og grafemsystemerne. En kortfattet oversigt over lydudviklingerne i gammeldansk har været savnet. Peter Rasmussens fremstilling har tillige interesse derved, at han anlægger fonematiske synspunkter.

EINAR HAUGEN: *The Scandinavian Languages* (anm. DSt. 1978) behandler de nordiske sprog i sammenhæng. Gammeldansk indgår i kap. 10: Old Scandinavian (1050–1350) og kap. 11: Middle Scandinavian (1350–1550). Hvert af kapitlerne indledes med en redegørelse for samfundsforholdene, og sociolingvistiske synspunkter anlægges på sprogudviklingen. Desuden behandles skriften og kilderne kortfattet, og hvert kapitel afsluttes med tekstprøver. I kapitlet Old Scandinavian (p. 180–244) behandles de forandringer, som adskiller de nordiske sprog. Efter Haugens opfattelse førte de ældste til en deling af sprogområdet i et vestligt område, hvor kontakten blev opretholdt langs med Vesterhavet og Atlantkysten, og et østligt ved Østersøen (p. 199; jf. p. 200). I slutningen af perioden medfører danske lydudviklinger (spirant- og klusilsvækkelse) en adskillelse inden for østnordisk af et sydsandinavisk og et nordsandinavisk område (p. 204, 208). I skemaer (p. 210–13) gives en fortegnelse over dialektale kriterier i håndskrifter fra perioden. I kap. 11 (p. 252–85) behandles novationer i dialekterne. Dette afsnit med angivelse af udbredelsen af dialektale forandringer kan ikke være let tilgængeligt for engelske og amerikanske brugere, og nordiske dialektologer vil kunne korrigere enkeltheder. Men fremstillingen får sin værdi ved at give hovedtrækkene i væsentlige nordiske dialektale udviklinger, f.eks. af de trykssvage vokaler (p. 260–65). I afsnittet »Grammar: From Synthesis to Analysis« (p. 285–313) gives en oversigt over forenklingen inden for de forskellige bøjningskategorier. For danskens vedkommende antages, at det nominale bøjningssystem allerede o. 1350 var ændret til en tilstand, der nogenlunde svarer til den nuværende (p. 208 f.); men et så væsentligt træk som gennemførelsen af -s i genitiv af substantiver strakte sig over hele middelalderen. Den kortfattede fremstilling fører til sådanne simplifikationer.² I begge kapitler findes afsnit om låneord, som ses i sammenhæng med samfundsudviklingen. I afsnittet om de middelnedertyske låneord (p. 313 ff.) drøftes spørgsmålet om bilingvisme. Haugens bog er beregnet for studiet af nordiske sprog ved engelske og amerikanske universiteter. Men ved at behandle de nordiske sprog under et er den også af interesse for skandinaviske filologer.

Tekstgrupper

ANDERS BJERRUM: *Grammatik over de sjællandske love* er udarbejdet efter samme mønster som *Grammatik over Skånske Lov* efter B 74.³ Men materialet er større og rummer flere variationer. Den indeholder tillige et tillæg om Jyske Lov efter Flensborghåndskriftet. Bogen er inddelt i to afsnit: en udtrykslære og en indholdslære. I det første afsnit behandles vokalsystemet og konsonantsystemet, og der opstilles ordpar, som gør det muligt at foretage kommutationsprøver. Der gøres rede for de enkelte fonemers manifestationer, for vokalerne vedkommende skelnes mellem rodstavelse og endelser, for konsonanternes vedkommende mellem initial og final stilling. I indholdslæren behandles de nominale og verbale morfemer. I afsnittet om de nominale morfemer opstilles bøjningsskemaer; der begyndes med adjektiver og pronominer, hvor kasusbøjningen fremtræder klarest; substantiverne inddeles efter, hvor mange kasusformer de har. Sammen

med de tilsvarende skemaer for Skånske Lov giver disse et godt overblik over bøjnings-systemet i ældre middeldansk. Afsnittet om kategorierne (kasus, genus, numerus og bestemthed) rummer såvel principielle synspunkter som fine analyser. Mangelen af nominativmærket i masculinum af adjektiver betragtes ikke som et bortfald, men bestemmes som vikariering af femininumsformen (p. 36 f.). I enkelte tilfælde viser et attributivt ord ikke kongruens med substantivet, dette forklares ved, at over- og underled forholder sig forskelligt til det styrende ord (en præposition) (p. 38 f.). Præt. part. af svage verber kan stå i femininum efter *hauæ, giæ, fa* og vise inkongruens efter *wææ, wærhæ*; det betegnes som femininumsvikariering for neutrum (p. 40 f.). På tilsvarende måde behandles de verbale kategorier. I indledningen til Grammatik over Skånske Lov (p. 11) skriver Bjerrum: »Grammatikken er skrevet for danskstuderende på et tidligt stadium og er tænkt som en indledning til studiet af gammeldanske tekster.« Med den nu gældende studieordning har de studerende ikke tilstrækkelige kundskaber i oldnordisk ved det begyndende studium af gammeldanske tekster, og det kræver desuden et betydeligt arbejde at gøre sig fortrolig med Bjerrums metode. Grammatikken over Skånske Lov kan betragtes som en prøve på beskrivelsen af en kort og ret homogen tekst med anvendelse af de hjelmslevske begreber eksklusivitet og participativt forhold, synkretisme og vikariering. De sjællandske love repræsenterer et sprogstadium med brydning mellem gammelt og nyt. Bjerrums grammatik er et væsentligt bidrag til beskrivelsen af denne sprogtilstand.

Anders Bjerrum kommer ikke nærmere ind på spørgsmålet om de sjællandske loves sprogform, men henviser til sin tidligere afhandling Johannes Jutæ og Valdemars Jordebog.⁴ Flere tidligere forskere har betragtet en række former som jyskheder, fordi de i sjællandsk kun forekommer i lovsproget, i jysk derimod også i andre kilder. Dette kalder Bjerrum »nyromantisk«. Han anser disse former for gamle, fælles for sjællandsk og jysk.⁵

GERD WELLEJUS har i bogen Jysk, sjællandsk eller skånsk? (afsluttet 1967, udkommet posthumt 1972) arbejdet ud fra dette synspunkt. Hun vil med overskrifterne til bogens tre afsnit forsøge »at erstatte en forældet og utilstrækkelig terminologi inden for den gammeldanske sproghistorie« (p. 138). De tre afsnit er: I. »Forsvindende arkaismer i sjællandsk lovsprog omkr. 1300« (p. 18–79). II. »Forsvindende novationer i sjællandsk lovsprog omkr. 1300« (p. 80–104). III. »Genetisk sidestillede sprogformer i sjællandsk lovsprog omkr. 1300« (p. 105–29). Hun har foretaget en undersøgelse af de former, der af forskellige forskere har været bestemt som jyske.⁶ Det første afsnit er det største og vigtigste. Hun registrerer de forekommende »jyske« former i de ældste håndskrifter og udvalgte yngre håndskrifter af de sjællandske love og Jyske Lov. Da de som jyske bestemte former forekommer i andre håndskrifter end AM 455 (Johannes Jutæ's håndskrift), forudsætter antagelsen af jyskheder, at der har været mange jyske skrivere virksomme, eller at de forskellige grupper grundhåndskrifter er skrevet af jyder. Dette er usandsynligt, og Gerd Wellejus opstiller den hypotese, at det drejer sig om ældre former, der afløses af yngre. Hypotesens bekræftelse forudsætter, 1. at de gamle former er hyppigere i gammel tekst end i ung tekst, 2. at de er hyppigere i gammel afskrift end i ung afskrift. Når dette er tilfældet, betragtes hypotesen som bekræftet. C 69 af VLÆR (ca. 1400) betragtes som gammel tekst, men resultatet passer ikke altid (se p. 38. 70 f.), og VLÿR viser i et enkelt tilfælde en højere procent end VLÆR (p. 63 f.). Hypotesens rigtighed synes indlysende i et tilfælde som *gørthæ* : *giorthæ* (p. 47 ff.), og det konstateres, at hypotesen er bekræftet (p. 51). Imidlertid bemærkes det, at formen *gørthæ* efter en oplysning i variantapparatet er hyppig i B⁸C af Eriks Lov (AM 26,8°, slutn. af 14. årh.,

og Stockh. C 75, 1456), men specialanalyser er ikke fundet påkrævet (p. 49, jf. p. 51). Men de viser dog gennemgående brug af gammel form i et yngre og ungt håndskrift af den yngste tekst (om AM 26,8° se APhS XXIX 50), og en sammenligning mellem disse to håndskrifter og de tre ældste håndskrifter vilde med den anvendte metode føre til den konklusion, at *giorthæ* var den gamle form, *gørthæ* den yngre. De omlydte former i præsesg. af de stærke verber i de sjællandske love har Gerd Wellejus behandlet i en tidligere afhandling. I bogen inddrager hun Jyske Lov (p. 26 ff.). Ved en sammenligning mellem to gamle og et yngre håndskrift kommer hun til det resultat, at procenten af omlydte former er faldende, men at de holder sig bedre i jysk end i sjællandsk. Men det fremgår af fremstillingen, at en række verber er næsten uden omlydsformer i de to gamle håndskrifter, medens de forekommer i andre gamle håndskrifter, til dels hyppigt, og også i unge håndskrifter (det unge I¹⁰ har *lætær* 6 gg., det gamle I¹ kun 3 gg.) (p. 27 f.). Statistikken på grundlag af de tre håndskrifter er således utilstrækkelig til at karakterisere omlyden i jysk. Forholdene i sjællandsk og jysk er mere forskellige, end Gerd Wellejus giver udtryk for. Hun karakteriserer omlyden som »en arkaisme i jysk-sjællandsk omkring år 1300«, men en »jyskhed« efter 1450 (p. 30 f.). De omlydte former er fælles for sjællandsk og jysk lovsprog o. 1300, men det er kun i sjællandsk, de er arkaismer. De omlydte former i jyske lovhåndskrifter kan ikke være uden sammenhæng med de bevarede dialektale former; men i lighed med Bjerrum inddrager Gerd Wellejus ikke talesproget (dog nævnes det under apokopen, p. 98). En faktor, der virker til opgivelsen af de omlydte former, er det sjællandske skriftsprogs fremtrængen, og hun anfører som et rigssprogspræget håndskrift AM 8,4° (o. 1450) uden omlydte former. I afsnittet »forsvindende novationer« behandles præet *kam*, der i tilslutning til Spickermann bestemmes som en analogisk nydannelse (p. 83 ff.), og Gerd Wellejus finder denne forklaring bekræftet ved forekomsten: den findes ikke i noget håndskrift af VLÆR og ikke i de ældste håndskrifter af Jyske Lov (tidligst i AM 453,12°, ca. 1325). Det er dog et spørgsmål, om dette udelukker, at der kan foreligge gamle sideformer.⁷ Det eneste kriterium for jyskhed, som Gerd Wellejus anerkender, er apokope i tostavelsesord (p. 90). Den er ikke ukendt i AM 455 og forekommer med vekslende hyppighed i håndskrifter af Jyske Lov. I NkS 295 finder hun syv sikre forekomster, i AM 455 af EL og VLYR kun fem; trods den ringe forskel mener hun dog at kunne bestemme NkS 295 som en jysk tekst (p. 90). I kap. 3 om sideformer registreres vekslen mellem former med og uden a-omlyd; materialet viser et langt mere broget billede end den modsætning mellem østdansk og vestdansk, der sædvanlig opstilles. Det vigtigste afsnit i bogen er det første, hvor Gerd Wellejus gennem den statistiske metode kommer til den konklusion, at de antagne jyskheder i de sjællandske love er arkaismer. Konklusionen er imidlertid betinget af hendes hypotese. Hvis man opstillede den hypotese, at der på lovens nedskrivningstid eksisterede et fælles sjællandsk-jysk lovsprog (skriftsprog), vilde man ved den anvendte metode kunne få hypotesen bekræftet: de jyske træk bliver mindre fremtrædende eller forsvinder i ung lov og ung afskrift, efterhånden som det sjællandske skriftsprog normaliseres. Og hypotesen modsiges ikke af forholdet mellem de sjællandske love og Jyske Lov eller mellem de forskellige håndskrifter af denne.

Der er een mulighed, som hverken Gerd Wellejus eller andre har drøftet, nemlig at jyder kan have været medvirkende ved redaktionen af de ældste dele af Valdemars Lov. Denne teori er fremsat af BRØNDUM-NIELSEN i afhandlingen Om Sprogformen i de sjællandske Love. Han stiller sig afvisende over for Gerd Wellejus's metode og resultater såvel i tidsskriftafhandlingen (p. 90), som i bogen (korrekturnote, p. 109). Medens Gerd

Wellejus's metode er statistisk, inddeler han verberne med omlyd i grupper, deriblandt to, hvor omlydsvokalen støttes af andre bøjningsformer (jf. GG VIII § 807). Hans konklusion er: »Disse omstridte Former kan theoretisk bestemmes enten som gamle genuint sjællandske eller som helt eller delvis jyske Former, optagne i det i væsentlig Grad fælles sjællandsk-jyske Lovsprog« (p. 93; jf. GG § 811). Antagelsen af sjællandsk omlyd kan dog ved visse verber støttes af andre kilder (p. 93 f.). Han gør opmærksom på, at C 69 af VLÆR har (næsten) gennemført omlyd ved visse verber, men totalt mangler den i andre (p. 94 f.), og han illustrerer forholdet mellem sjællandske love og Jyske Lov ud fra omlydsformerne i C 39 (p. 95). Det interessanteste afsnit i afhandlingen er det om bøjningsformerne (p. 82 ff.). Brøndum-Nielsen påviser her, at Eriks Lov har et ældre formsystem, der viser overensstemmelse med Trælle- og Tyvkapitlerne i Valdemars Lov, men står i tydelig modsætning til de ældre dele af Valdemars Lov og Sjællandske Kirkelov, der ofte viser samme forhold som Jyske Lov (p. 90). Med Bjerrums bestemmelse af Valdemars Lov som karakteriseret af visse gamle sjællandske former bliver der en modsætning mellem disse og bøjningsformerne, der viser et yngre sprogtrin end Eriks Lov (p. 99). Brøndum-Nielsen fremhæver, at den ældste del af Valdemars Lov, Arvebogen, viser overensstemmelse med vestnorsk lovsprog ved at anvende betingelseskonjunktionen *of*, medens inversionssætning ellers er karakteristisk for østnordisk lovsprog. Arvebogen viser her forholdet 2 : 1, medens forholdet i Orbodemaal er omvendt (p. 102 f.). Også formelen *sum æc haf fyr um mælt* olgn. har parallel i den norske Gulatingslov (p. 101 f.). Ud fra forenklingen i bøjningssystemet og bevarelsen af en særlig form for 1. pers. præs. sg. antager Brøndum-Nielsen, at den første bog er blevet til i Jylland, og henfører den til tiden før 1157, da Valdemar kun var konge i Jylland (p. 106 f.). Han anfører en slægtsberegning i SKAO, der stemmer med jysk ret, men som i VL er erstattet af den sjællandske regel (p. 104 f.). Strafferetten (Orbodemål), med overvejende inversionssætninger, antages at være kommet til på Sjælland, efter at Valdemar var blevet konge over hele riget, og inden for væsentlig samme stormandskreds (p. 107). At loven har været anvendt både på Sjælland og i Jylland, finder han et vidnesbyrd om deri, at et sted i Arvebogen har en håndskriftgruppe *syælanzfaræ logh*, en anden *iuzk logh* (p. 108; jf. Kroman p. 114 f.). Brøndum-Nielsens teori er skarpsindig og argumentationen præget af hans vanlige stringens. Den har fået tilslutning af Erik Kroman, men uden vanskeligheder er den ikke. Brøndum-Nielsen finder overensstemmelse mellem bøjningssystemet i de ældste dele af Valdemars Lov og Jyske Lov i håndskrifter fra o. 1300. Det rejser spørgsmålet, om denne forenkling i bøjningssystemet havde fundet sted i jysk allerede o. 1150. Det er også påfaldende, at ikke blot den på Sjælland tilkomne anden bog, men også den af Absalon i 1171 givne Sjællandske Kirkelov har denne sprogform.

ERIK KROMAN har i sin afhandling om landskabslovene undersøgt forholdet mellem de tre redaktioner af Valdemars Lov ud fra overensstemmelser, afvigelser og fejl. Han kommer til det resultat, at SKAO ikke kan repræsentere den ældste form af loven, men må være en bearbejdelse af et sjællandsk håndskrift af ÆR-typen. I Danmarks gamle Love på Nutidsdansk I xvi antog han, at ÆR går tilbage til et gammelt håndskrift af SKAO. Han fremhæver nu, at ÆR og YR »har en enklere og utvivlsomt mere oprindelig Form end« SKAO (p. 113). Paul Diderichsen har i Dansk Prosahistorie (p. 79) sluttet sig til Kromans tidligere opfattelse, at SKAO »med sit mere primitive Sprog og sin enkle Opbygning . . . (er) den ældste af alle Landskabslovene« (anf. st. p. VI).

GERD WELLEJUS har bestemt Ledreborg 12 af Skånske Lov som sjællandsk, fordi det har *gørthæ* v. s. a. *giorthæ*, og hun anfører til støtte herfor dets behandling af de tryksvage

vokaler og dets forenkledte kasusbøjning (p. 53). Hun har ikke været opmærksom på, at formen *gørthæ* også forekommer i AM 41,4° (jf. Såby p. 214) og B 69, eller at Brøndum-Nielsen i GG IV (1962) behandler det sammen med de sjællandske love (se § 515 anm. 1). I den ovennævnte afhandling sammenstiller han bøjningsformerne i Eriks Lov med Ledreborg 12 (p. 88–90).

BRITTA OLRIK FREDERIKSEN har i en prisopgave foretaget en systematisk undersøgelse af sprogformen i Ledreborg 12. Hendes konklusion er, at der er »forsvindende få træk ved hs.'s sprog, som ikke kan bestemmes som *muligt* skånske, samtidig med at der er adskillige træk ved hs.'s sprog, som med sikkerhed kan siges ikke at være sjællandske.« Særlig vægt lægger hun på, at håndskriftet har tre tryksvage vokaler *a/æ*, *i/e*, *u/o* med spor af vokalharmonisk vekslen, især i håndskriftets begyndelse. Den hyppige brug af *æ* for *a* sammenlignes med CodRun. og B76, *æ* for *i* ved analogisk omdannelse kendes også fra andre skånske lovhåndskrifter. Forenklingen af bøjningssystemet er dog videre fremskreden end i de øvrige gamle håndskrifter.

Et jyskpræget skriftsprog er påvist af POUL ANDERSEN i et Viborg-tryk fra 1531 (1952) og af KARL MARTIN NIELSEN i tre bønnebøger (1956).⁸ Han lægger vægt på, at de samme jyske former forekommer i alle tre tekster, og slutter heraf, at de ikke kan skyldes skriverens dialekt, men må tilhøre det skriftsprog, han er oplært i. En undersøgelse af en fjerde bønnebog viser en tilsvarende sprogform. Det behandlede afsnit er en afskrift efter Christiørn Pedersens Tidebog (1514). Undersøgelsen viser, at en del former er overtaget fra forlægget, men at sproget som helhed, både m.h.t. ortografi og lydforhold, er skriverens. Et jyskpræget sprog finder JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN i Randers bys vilkår og artikler 1609. BRITTA OLRIK FREDERIKSEN har undersøgt dialektpræget i komedien Samsons Fængsel i Randershåndskriftet (beg. af 17. årh.) og finder her en række jyske træk, der optræder med vekslende frekvens (p. 350). I et tillæg behandles to tingbogsuddrag fra Randers (16. og 17. årh.), de er fattigere på dialektejendommeligheder (p. 355). Der kan således påvises jyske træk i en del sen- og eftermiddelalderlige tekster, men der er forskelle både m.h.t. dialektformer og deres frekvens. Størst indbyrdes ligheder viser de senmiddelalderlige bønnebøger. Bjerrum fremhæver betydningen af en undersøgelse af sproget i bispesæders og klostres brevbøger og jordebøger.⁹

KAJ BOM har i en redegørelse for stofafgrænsningen i Gammeldansk Ordbog (1965) givet en udførlig begrundelse for, at folkeviserne ikke medtages. Den er gengivet med offset-reproduktion med indledende bemærkninger under titlen Danmarks norske Folkeviser (1973). I indledningen fremhæver han, at en række ord-gåder finder deres løsning ved hjælp af Aasen. Specielt behandles den sparsomme middelalderlige overlevering. Linköping-håndskriftet med Ridderen i Hjorteham har med samme hånd som visen en notits om håndskriftet: »Dedit Mathias Nicolay in Byørnætweh«. Stednavnet kan ikke som antaget af Grüner-Nielsen være Bjørnedeegaard ved Sorø, men er det norske Bjørntvedt ved Skien. Grundtvig oplyser, at første halvdel af håndskriftet er norsk, anden halvdel svensk. Efter en gennemgang af nogle sproglige enkeltheder henføres visen til »nordskand. kultur« (M57). Se i øvrigt ndf. p. 111. Grønlandsverset bestemmes som norsk ud fra diftongbetegnelsen.

AAGE JØRGENSEN vil karakterisere folkevisesproget ud fra en enkelt folkevis. Han inddeler ordforrådet i tre grupper: 1) arveord og gamle låneord, 2) låneord indkommet før eller lige i begyndelsen af viseperioden, 3) senere låneord.

Enkelte tekster

Den mest omdiskuterede tekst har været Skånske Kirkelov. PAUL DIDERICHSEN har i sin Dansk Prosahistorie udtalt, at »den danske tekst afviger i indhold og form så stærkt fra nordisk lovsprog, at man umiddelbart vil være tilbøjelig til at opfatte den som en oversættelse, og enkelte påfaldende afvigelser fra nordisk syntaks vil lettest kunne forklares som direkte kalkeret efter den bevarede latinske tekst« (p. 75). Dette spørgsmål er behandlet af Gordon Albøge og Bent Jørgensen i samme festskrift.

Iflg. GORDON ALBØGE er det karakteristisk for Kirkeloven, at den fastholder de hjemlige bevismidler (den er »først og fremmest en lov om retsplejen i sager mellem bønderne og kirken«, p. 4), og at en række straffebestemmelser svarer til landskabslovenes (p. 5 f.). Også de afsnit, der handler om specifikt kirkelige forhold, lader sig beskrive ud fra de hjemlige landskabsloves syntaks og fraseologi (p. 13. 20). Kirkelovens anvendelse af det indledende *æn um*, der efter Ståhles opfattelse er latinsk påvirket, kan forklares som en hjemlig udvikling (p. 11). Den konstruktion, der iflg. Diderichsen skulde være kalkeret efter den latinske tekst, har klare paralleller i de tre hovedlove (p. 12. 14 f.). Albøge opstiller den mulighed, »at de to tekster er uafhængige af hinanden, men begge afhængige af landskabslovene« (p. 15). Der er steder, hvor den latinske tekst især har kirkens mænd i tankerne, den danske især bøndernes. Den latinske tekst kan være mere præcis, hvor det drejer sig om kirkens økonomiske interesser (p. 15 f.) eller processuelle regler (p. 17). En række eksempler anføres, der viser de to teksters stilistiske uafhængighed af hinanden (p. 20). Albøge drøfter sluttelig de grunde, der kan have fået forskere til at betragte Kirkelovens sprog som stærkt afvigende fra dansk lovsprog.

BENT JØRGENSEN anser den latinske tekst for en oversættelse fra den danske. Han påpeger, at den kun forekommer i to sene håndskrifter, af hvilke det yngste indeholder indskud og tautologier, og at Andreas Sunesens latinske parafrase af Skånske Lov efterfølges af den danske tekst af Kirkeloven. Der anføres flere eksempler på, at den latinske tekst indeholder mere end den danske, men de viser kun, at den danske tekst ikke kan være en oversættelse, som Diderichsen mente. Det afgørende må være misforståelser og forvanskninger. Det latinske *multum* kunde formelt være en misforståelse af *stori* AM 37,4° (de øvrige håndskriftgrupper har *with kast*, *withstorth*). De andre afvigelser, der anføres, synes ikke med sandsynlighed at kunne forklares som opstået ved oversættelse.

THORKIL DAMSGAARD OLSEN har fremsat en helt afvigende opfattelse af Skånske Kirkelov. I efterskriften i AM 37,4° hedder det, at dette er den gamle skrå, som ligger i Lund med kong Valdemars, ærkebiskop Eskils og biskop Absalons segl. Denne efterskrift har Niels Erlandsen »ladet skrive« i forbindelse med kirkestriden med Jacob Erlandsen i 1250'erne. Thorkil Damsgaard Olsen gør gældende, at det i virkeligheden drejede sig om Sjællandske Kirkelov, i så fald er prolog og epilog i Skånske Kirkelov falskneri. Medens Albøge i lovens ord og i bøndernes kamp for dens bevarelse i striden med Jacob Erlandsen ser et vidnesbyrd om, at den har været til gunst for bønderne, lægger Damsgaard Olsen hovedvægten på bøndernes oprør mod Absalon, da han tiltrådte som ærkebiskop i 1178 og krævede loven overholdt, d.v.s. den sjællandske kirkelov indført. Oplysningen om, at skråen er besejlet af biskop Absalon og tekstens brug af ordet biskop taler for, at det er et sjællandsk dokument. Det er usandsynligt, at Absalon som sjællandsk biskop skulde medbesegle en overenskomst mellem ærkebiskoppen og de skånske bønder, hvorimod Eskil som ærkebiskop kunde medbesegle en kirkelov for Sjælland.

BRØNDUM-NIELSEN har behandlet dateringsproblemet. Han antager, at Absalon har

medvirket, fordi han havde givet den sjællandske kirkelov, og at han har beseglet i ærkebiskoppens fravær. Weibull har tidligere forkastet dateringen, fordi loven må være udstedt på et tidspunkt, da Eskil var i Lund. I øvrigt behandler Brøndum-Nielsen enkelte sproglige forhold i AM 37,4^o: relativpartiklen, infortisvokalerne og støttevokalen. Håndskriftet er udgivet i facsimile med en beskrivelse af BRITTA OLRİK FREDERIKSEN.

GORDON ALBØGE har behandlet Vederloven. Han foretager en sammenligning mellem den længere latinske tekst og den korte danske m.h.t. indhold og komposition. Endvidere drøfter han formålet med nedskrivningen.

BRØNDUM-NIELSEN har underkastet den delvis bortraderede skrivernotits i Codex Rantzovianus, E don. var. 136,4^o, en fornyet undersøgelse. Han fastholder over for Kroman sin tidligere opfattelse, at håndskriftet er skrevet i 1430 af Jepp Swale i Wæ. Han finder denne opfattelse bekræftet af et dokument fra 1417, som omtaler Jepp Swale og er skrevet af ham. Desuden gør han rede for en dokumentforfalskning, som Jepp Swale senere gjorde sig skyldig i, og han sætter udraderingen i forbindelse med denne affære.

På to seglremme fra et Romsdal-brev er der fundet fragmenter af en Alexius-legende, der af SEIP er bestemt som norsk fra det 15. årh. I 1961 har Seip yderligere fremdraget to seglremme med fragmenter af en Cecilia-legende. Iflg. BRØNDUM-NIELSEN må teksterne af palæografiske grunde henføres til det 14. årh., og han bestemmer sproget som dansk. Seip har sluttet sig til hans opfattelse.

HANS VEIRUP har udarbejdet en sprogbeskrivelse af Skråen for St. Knudsgildet i Flensborg med Bjerrums Grammatik over Skånske Lov som mønster. Beskrivelsen er fremkommet ved et seminar, hvor deltagerne fik opgaver i de enkelte afsnit.

ANDERS BJERRUM kommer i sin afhandling om hyldingsbrevene ind på sprogskiftet i diplomerne. Efter Skautrups opfattelse er brugen af dansk i de skånske provinser en efterligning af svensk skik, i kancelliet antagelsen af norsk og svensk brug. Efter Bjerrums mening er den afgørende forskel ikke den mellem fremmede sprog og modersmål, men den mellem latin og folkesprog (altså middelnedertysk eller dansk). »Følger vi denne tankegang, får vi lidt bedre orden i historiens forløb: Vi kan anskue overgangen til folkesproget i Danmark og Sverige som en udløber af en europæisk bevægelse, der begynder i Norditalien i slutningen af det 12. århundrede, fortsætter i Frankrig og Tyskland i det 13. århundrede, når til Østersøegnene ca. 1300, fortsætter i Danmark ca. 1325 og i Sverige ca. 1343 (Sverige får nedertyske diplomer samtidig med svenske). At det første dansksprogede diplom kommer så sent som 1364, må da bero på, at det nedertyske sprog har en stærkere stilling her end i Sverige blandt diplomudstedere og -modtagere, og dette passer godt med den tyske adels dominans i det 14. århundredes Danmark« (p. 256 f.). Det er muligt at se anvendelsen af svensk og nedertysk i Sverige som en udløber af bevægelsen fra syd; men ud fra de historiske forhold synes det dog rimeligt også at regne med en påvirkning fra Norge.¹⁰ Det ældste danske diplom fra 1364 er fra Halland, og de skånske og hallandske diplomer viser svensk påvirkning (p. 257). Ortografien i hyldingsbrevene stemmer i det væsentlige med Roskildebispens Jordebog, men viser en række middelnedertyske træk, og der forekommer mange nedertyske låneord, i alt 25; de hallandsk-skånske adelsbreve har kun få af disse låneord. I otte traktater fra 1376 i kongens arkiv, hvoraf tre måske er skrevet af en dansk kancelliskriver, har Bjerrum fundet hovedkilden til de nedertyske bestanddele i hyldingsbrevene¹¹ (m.h.t. det diakritiske tegn over *u* er der dog ikke overensstemmelse). Af de 25 låneord findes de 17 der (4 forekommer i andre dokumenter), og det fremhæves, at disse låneord findes i yngre kilder, men ikke i samtidige eller ældre (dette kan dog til dels bero på

kildeforholdene). Der er endvidere overensstemmelse i formelstof og opbygning. Også den karakteristiske vending *meth henne di oc forderue* genfindes i traktaterne. Bjerrums afhandling er et vigtigt bidrag til dansk diplomsprogs historie, og fra formens side er den mønstergyldig.

MARIUS KRISTENSEN har i en kendt afhandling om Rydårbogen ment at kunne bestemme skriverens dialekt: han er fra Djursland, men under opholdet i Sønderjylland er hans talesprog blevet farvet af den lokale dialekt.¹² Rydårbogen findes i E don. var. 3,8°. THORKIL DAMSGAARD OLSEN har foretaget en sammenligning mellem dets forskellige tekster og er kommet til det resultat, at der er et skarpt skel mellem dets første del, der indeholder Jyske Lov og Erik Klippings forordning 1284, og dets anden del, der indeholder Erik Klippings håndfæstning 1282, kongeløfterne i Kristoffers håndfæstning 1320 samt Rydårbogen. Skriftnormen i den første del stemmer med de gamle håndskrifter af Jyske Lov, medens den i anden del svarer til håndskriftets tilblivelsestid o. 1400. Afskriften af Jyske Lov er overordentlig fejlfuld. Overspringelser og dittografier synes at vise, at forlæggene har haft forskelligt format (forskellig linjelængde). Sprogformen er næsten helt bestemt af forlæggene, og det er mest sandsynligt, at skriveren har været en udenlandsk professional, som ikke har forstået teksterne (p. 270): »munken fra Djurslands Nørre herred og hans nordvestslesvigske omgangsvenner erstattes af en fremmedarbejder, der i eet håndskrift har afskrevet teksten fra et gammelt duodezhåndskrift af Jyske Lov og fra et ungt oktavhåndskrift med oversættelser af håndfæstningerne 1282 og 1320 samt af Rydårbogen« (p. 272 f.).

Bidrag til Peder Laales ordsprog er givet af udgiverne af Danmarks gamle Ordsprog (Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Peder Laale udkommer i 1979). IVER KJÆR har for første gang påvist en forbindelse mellem Peder Laale og en udenlandsk middelalderlig ordsprogssamling i et håndskrift i Basel. På grundlag af dets benyttelse i en ordsprogsudgave har han konstateret, at 59 af Peder Laales latinske ordsprog genfindes i dette håndskrift. Han har endvidere givet et tolkningsforslag til ordsproget *Møø ær blij som brwdh hwn sprangh i sæng Tijl drængth meth baade skoo* (nr. 21). JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN har behandlet det middelalderlige fragment, det er bl.a. af interesse for spørgsmålet om ordsprogssamlingens ordning, og han har givet et tolkningsforslag til ordsproget *Man scal ej alle ordh ædæ giffue* (nr. 355).

POUL LINDEGÅRD HJORTH har i sin disputats om Karl Magnus' Krønike behandlet dels forholdet til den norske Karl Magnús Saga, dels forholdet mellem de danske tekster. En meget omfattende undersøgelse drejer sig om muligheden for et ukendt svensk mellemed, forskelligt fra den bevarede svenske tekst. Visse sprogformer kunde tale for, at den danske tekst har indeholdt svenske træk, men det er vanskeligt at adskille disse fra skånske former, og de berettiger ikke til at antage et svensk mellemed (p. 181). Det andet led i undersøgelsen er de udførlige ordforrådsstudier (p. 182–305). Poul Lindegård Hjorth er af den opfattelse, at der kan påvises svecismer i den danske tekst (p. 309 f.). Iblandt dem er der ord, der vanskeligt kan betragtes som fristående svecismer, og hans konklusion er: »Det kan ikke bevises, at der har været et svensk mellemed mellem N og D; men visse konstituerende elementer i D's ordforråd lader sig lettest forstå, hvis man antager et sådant« (p. 314). Ved den mundtlige handling stillede Brøndum-Nielsen og Bjerrum sig afvisende hertil.

I udgaven af Ghemen-trykket af Sjælens og Kroppens Trætte giver POUL LINDEGÅRD HJORTH en udførlig redegørelse for den latinske kilde, forholdet mellem de nordiske tekster (foruden trykket kendes teksten i to svenske håndskrifter og et lille fragment i

lovhåndskriftet AM 41,4^o, o. 1350), og sluttelig behandles spørgsmålet om digtets proveniens og alder. Poul Lindegård Hjorth anser det for sandsynligst, at digtet går tilbage på en svensk oversættelse fra latin, tilhørende begyndelsen af det 14. årh. (p. 173). Han anfører til støtte herfor dels rimbrugen, dels anvendelsen af relativet *sum* samt rimet *komber* 'kommer' ~ *domber* 'dom' i den svenske tekst.

Ridderen i Hjorteham i Linköping-håndskriftet, som Kaj Bom har anset for at være en ikke dansk tekst (ovf. p. 108), er senere undersøgt af POUL LINDEGÅRD HJORTH. Han kan henvise til Bertil Ejders beskrivelse af håndskriftet i udgaven af postillen (1974). Han bringer et fotografi af siden og giver en læsning med enkelte rettelser til Svend Grundtvigs læsning. At håndskriftet har været i Norge, fremgår af en ejernotits, det har tilhørt Solum kirke, og givener er norsk. Postillen er ikke norsk, som angivet i notitsen og anført af Grundtvig, selv om den del, der er skrevet af hånd 1, indeholder norvagismer og et norsk palæografisk træk; samlingshåndskriftets tredje del er en svensk postille. M.h.t. de træk, der iflg. Bom skulde vise, at visen er af »(svensk eller) norsk proveniens«, afviser han Boms opfattelse. Der forekommer to former, der peger bort fra dansk, snarest mod svensk (*stolz*, *talen*), men dens sprog er efter sit helhedspræg dansk.

Dronning Elisabeths breve har tiltrukket sig opmærksomhed på grund af deres utraditionelle ortografi. VILH. THOMSEN har i 1892 påvist, at skrivemåderne viser palatalisering af l og n, og Skautrup (DSH II 192) har samlet former, der er udtryk for tidens talesprog. POUL LINDEGÅRD HJORTH har behandlet brevene ud fra et ortografisk synspunkt.¹³ De karakteriseres ved en »i samtidens privatortografi usædvanlig principfasthed« (p. 412), og et fremtrædende træk er den gennemførte økonomi: hun anvender kun 6 vokaltegn (ikke i og æ), og hun bruger ikke dobbeltskrivning af konsonant. Ortografien viser konsekvens, men alligevel en fluktuation, fordi hun har arbejdet med sin ortografi. Enkelte spor af fransk ortografi findes, således *qu* for *k*, men han finder det tvivlsomt, om *oy* i *soyr* står for *wa* som i fransk. Han tager afstand fra Skautrups opfattelse, at hun har lært sig »dansk gennem øret«, og argumenterer for, at hun har modtaget undervisning i skriftlig dansk. Men hun har udformet sine egne notationsprincipper, og visse træk kan være bestemt af talesproget.

BRØNDUM-NIELSEN¹⁴ har underbygget dateringen af Kölnverset med palæografiske kriterier; han bringer et facsimile af siden og et af verset. BIRGITTE HOLT LARSEN har opstillet den hypotese, at Stenbogen i K 4 ligesom Hellige Kvinder i samme håndskrift har stået i Harpestreng-håndskriftet K 48, og hun finder i de to teksters blanding af gamle og nye former en støtte for denne antagelse. HANNE REGNAR har sammenlignet første side af NKS 70r,8° (køgebogen) med Stockh. C 41 af Jyske Lov og fået bekræftet Marius Kristensens antagelse, at siden indeholder slutningen af Abels forordning, som ender defekt i C 41 (de to håndskrifter har tidligere udgjort eet). Hun aftrykker slutningen efter håndskriftet, som ikke er benyttet i Kromans udgave. KAREN THUESEN har beskrevet sprogformen i Jens Billes visebog, der bestemmes som østdansk (»et let nordøstjællandsk præget rigssprog« p. 65).

Ortografi og lydforhold

NIELS HAASTRUP har i en afhandling med titlen *The Minim-Confusion* stillet det spørgsmål, om visse skrivemåder, der forklæres lydhistorisk, kunde være valgt af skriveren for at sikre den rette identificering af enkeltbogstaver i en sekvens af bogstaver bestående af

normalbaculi (baculi er den latinske, minimis den engelske betegnelse for skriftens stave). »Hvis det kan lade sig gøre at finde forklaringsmuligheder ved en analyse af selve skriften, er det klart, at sådanne forklaringsmuligheder i en kildekritisk procedure må have prioritet over de forklaringsmuligheder, som lydhistorikeren finder i det talesprog, som korresponderer med skriftsproget, men som han kun kender gennem skriftlige kilder« (p. 380). De bogstaver, der er mest udsatte for forveksling, er *i* : *n* : *u* : *m*. Brugen af *y* for *i* i forbindelse med nasal er velkendt; Haastруп nævner også en anden mulighed: *i* kunne erstattes af *e* efter nasal (p. 384); men da det kun sker, når *i* står for kort vokal, og *e* for *i* findes i andre forbindelser, må det være rimeligst at antage lydåbning. Efter en vokal med nasalstreg kunde skriveren tilføje *d* for at vise, at nasalstregen står for *n*, men løber den risiko, at *nd* af en læser kunne opfattes som vidnesbyrd om mouillering (p. 383). Men man må stille det spørgsmål om *nd* forekommer ikke blot for *nn*, men også for *n*. Derimod kan indskud af *p* mellem *m* og *n* og andre af hans eksempler tilfredsstillende forklares som palæografisk bestemte. Haastrups afhandling er en skitse, der opřidser de teoretiske muligheder. Det vil kræve analyse af håndskrifter at vise, i hvilken grad disse muligheder udnyttes.

I afhandlingen om Christiørn Pedersens reform sammenligner NIELS HAASTRUP en række punkter med de regler, der formuleredes i traktater om latinsk ortografi, først og fremmest de regler, der blev udsendt af Jodocus Badius Ascensius, mesteren for Saxo-udgaven.

Brugen af *-æ* for *-a* i CodRun. og B 76 af Skånske Lov har været forklaret som sjællandsk påvirkning. Men i første del af B 74, som Kroman daterer til snarere før end efter 1250, er *-æ*-formerne dominerende, og Bjerrum og Hald har vist, at sjællandsk i første halvdel af det 13. årh. i adskillige tilfælde har *-a* bevaret. BRØNDUM-NIELSEN mener derfor ikke, at den sjællandske hypotese kan opretholdes. Han antager, at grundhåndskriftet *A snarest repræsenterer en nordskånsk dialekt, og sammenstiller med brugen af *-æ* i Smålandslagen og Äldre Västgötalag. Den geografiske sammenhæng er dog tvivlsom; lokaliseringen af *A-teksten til Nordskåne er hypotetisk, og den mest udstrakte brug af *-æ* i fornsvensk viser Upplandslagen (»det öppna a-ljud«, som anføres efter Wessén, er fra Upplandsmål, ikke fra Västgötamål). Forholdene er, som Brøndum-Nielsen nævner, ikke ensartede: Äldre Västgötalag viser vokalharmonı, medens den udbredte brug af *-æ* i A-teksterne forklares som analogi efter langstavede ord med vokalbalance, hvor *-æ* senere fortrænges af *-a* ved den modsatte tendens. Ligheden med svensk består i, at *-æ* viger for *-a* i yngre håndskrifter.

KRISTIAN HALD har forklaret navneformerne *Eglef*, *Ægglef* (Valdemars Jordebog) og *Skodburgheret* (smst.), *Skoddburg hæreth* (ca. 1325) som vidnesbyrd om en assimilation af ustemt klusil og stemt konsonant, hvor klusilen bliver stemt og i denne stilling realiseres som lang. Hvis denne opfattelse er rigtig, »betyder det, at man må være varsom med at betragte løsrevne Skrivemaader med g og d som Udtryk for normal Svækkelse af henholdsvis k og t« (p. 299). Halds forklaring kan anvendes på flere af Skautrups tidlige eksempler. I et foredrag i Selskab for nordisk filologi (13/5 1975) har Hald drøftet de ældste eksempler på klusil- og spirantsvækkelse. KRISTIAN HALD har forklaret tilnavnet *Kylnæscugh* i Ribe Oldemoder som opstået ved lydlukning af *skōgh*. Som appellativ forekommer *schugh* i St. Knudsgildes skrå i Flensborg, og i ældre kilder findes en række stednavne med *-skugh*, *Skug*-. Han slutter heraf, at ordet skov har været udtalt med *u* i Sønderjylland i ældre middeldansk. Lydlukningen sammenstilles med *hōgh* > *hygh*; nogle marknavne i Svans viser, at spiranten i *hygh* har været bevaret, så længe der har været talt dansk.

Formen *koma* (:kuma) forklares i almindelighed som a-omlydt. KARL MARTIN NIELSEN har vist, at de ældste danske håndskrifter overvejende har *kum(m)æ*, yngre tekster *kom-mæ*; forholdet er det samme ved *sumar*, *thumælfingær* og, som Harry Andersen har påvist, ved *summi*. Han slutter sig til Hesselmans opfattelse, at a-omlyd ikke er indtrådt foran *m*, og regner med lydåbning i formerne med *o*. Vestnordisk har *u* foran *m* undtagen i *koma*, hvor forklaringen er tvivlsom.

Enkelte lyd- og bøjningsformer

HARRY ANDERSEN har i sin afhandling om *füiri* og *fyrítiughu* sluttet sig til Valter Janssons opfattelse, at *iü*, vn. *iö* går tilbage til *eu* og ikke kan være en brydningsdiftong, som almindelig antaget; *y* i *fyrítiughu* viser i-omlyd af *eu*. Endvidere afviser han, at *füiri* kan gå tilbage til **fiuðrir* med svind af *ð*. Han antager, at *füiri* i lighed med de vestgermanske former går tilbage til en form med *q*, der kan svinde foran *w* som i ordene *hjul* og *syn*. Formen *füiri*, vn. *fiörir* over for neutr. *fiughur*, vn. *fiqgur* viser svind af *q* og sekundær diftong *eu* over for bevaret *q* og brydning af *e* (< **fegur*-). Forholdet kan sammenlignes med *biür* : *biavær* (< **bebura*-), *iür* : vn. *iqfurr* (< **ebura*-). De vanskelige former får hermed en tilfredsstillende forklaring.

Det bevarede *r* i *lördag* (vn. *laugardagr*) har været forklaret på forskellig måde. HARRY ANDERSEN har foreslået at antage overgangen $R > r$ foran dental inden bortfald af *r*. Af Harry Andersens fem eksempler med bevaret *r* foran dental kan *syntær dagh* være påvirket af *siunættær* (*syntær* behandles i en ekskurs), to er senmiddelalderlige (*natteriid* forekommer kun i enkelte unge håndskrifter af Jyske Lov, de gamle har alle tre steder *nattæ tiith(æ)*), et er fra Moth, og regelen passer ikke på de gamle eksempler fra lovsproget (GG II 358 f. 362). KRISTIAN HALD har påvist, at nordjysk (Vendsyssel og Thy) bevarer *r* længe i stednavne, det forekommer også i navne, der ikke er særlig gamle.

I Jyske Lov er akkusativformer på *-æn* sjældne og forekommer kun i en bestemt konstruktion; denne brug betegner ANDERS BJERRUM som en arkaisme. Akk. fem. sg. på *-æ* er noget hyppigere; den karakteriserer han som gammeldags. Denne form kan vikariere for akk. m. sg. I de sjællandske love er der lidt flere eksempler på femininum for masculinum. »Disse genusvikarieringer i det sjællandske skriftsprog vil senere blive behandlet i en større sammenhæng; her skal blot foregribes, at det er dem, der resulterer i, at nominativendelsen *-ær* forsvinder. Også i nom. sg. vikarierer fem. for masc.« (p. 4). Jf. ovf. p. 109. BJERRUM har endvidere forklaret formerne *loghtæ* og *soghtæ* som analogidannelser efter præt. part. *loght* og *soght* eller participialadjektiverne *logh*, *sogh* med u-omlyd i fem. sg. Herimod har BRØNDUM-NIELSEN i afhandlingen om analogi og frekvens hævdet, at femininum ikke har haft en sådan frekvens, at mask. sg. af adjektiverne eller de nævnte præt.-former kan være bestemt af fem. sg. som virkende faktor. Den af Bjerrum hævdede femininum-dominans modsiges af de adjektiviske pronominers former *den*, *denne*, *nogen* osv. og af de østdanske dialekters *-or* i adjektivernes maskulinum, i det skånske hovedområde overført til femininum. Han anlægger det syn på adjektivernes bøjning, at forenklingen førte til, at der over for de frekvensstærke endelser *-t* (neutrum) og *-e* (best. f. og pl.) kom til at stå en singularisform uden endelse.

BRØNDUM-NIELSEN har givet en udførlig redegørelse for enstavelsesparticipierne i stærke verber. Formerne forekommer tidligst i jyske håndskrifter o. 1300 i verber med *-t*. Udviklingen består i synkope og kan sammenstilles med den jyske apokope (p. 33). Da den finder sted ved vokal + *t*it, må den være ældre end klusilsvækkelsen, og den forud-

sætter et sprogtrin, hvor neutrumformen er i usvækket brug. I det 15. århundrede optræder formerne nu og da i østdanske håndskrifter, men bibelen 1550 har kun usynkoperede former af simpleksverber, i senere bibler findes en del enstavelsesformer. Forholdet i dialekterne og rigssproget behandles i særlige afsnit.

Præt. *giorthæ* blev af Kock forklaret som en form med brydningsdifftong; men denne opfattelse må vist siges at være forladt til fordel for den forklaring, som OTTO VON FRIESEN fremsatte i 1934. Han betragter *giorthæ* som en omdannelse efter præt. part. neutr. med analogisk palatalisering: *gqrt* > *giqrt* > *giōrt*. HARRY ANDERSEN har i ANF 1945 sluttet sig til denne forklaring med den modifikation, at *giorthæ* kan være udviklet af *giqrði*, omdannet af *giærði* ved analogisk overførelse af vokalen i part. *gqrr*, og han læser *kiaurþu* Valleberga som *giqrðu* (von Friesen læste *g(i)örþu*, fordi han anså *giorpe* for en langt yngre form). I sin senere afhandling fastholder han denne opfattelse og afviser Karl Martin Nielsens forslag, at *kiaurþu* kunde være en form med yngre u-omlyd, uden forbindelse med *giorthæ* i Skånske Lov (ANF 1960). KARL MARTIN NIELSEN har fremlagt materialet fra de danske lovhåndskrifter: formen med *io* er ældst i skånsk, sjællandsk har *io* og ø, jysk har udelukkende ø i de ældre håndskrifter. Ud fra forekomsten af *giørði* i de sjællandske love slutter han, at formen ikke er en jyskhed. M.h.t. *io*-formens alder fremhæver han, at B 74 af Skånske Lov er det ældste håndskrift, hvor *giorthæ* er gennemført, ældre end de svenske lovhåndskrifter. Iflg. BRØNDUM-NIELSEN kan præt. part. ikke alene være udgangspunkt for formen *giorthæ*, idet præt. har større frekvens end part. Ved udviklingen *gørwa* > *gøra* med kort vokal skiller verbet sig ud fra 3. svage klasse og får mulighed for tilslutning til 2. svage klasse og verbet *thora*. Denne tilknytning giver sig udslag i omdannelsen af præs. sg. *gørr* (over for vn. *gerir*). Ved bøjningen *gørr* – *gørði* – *giqrt* med en vekslen mellem omlydt og ikke omlydt vokal sker der en yderligere tilknytning til 2. svage klasse ved dannelsen af præt. *giqrði* (>*giorthi*), støttet af præt. *thorthi*. Formens udbredelsescentrum antages at være Skåne (Valleberga og B 74). Brøndum-Nielsen anser således omdannelsen for at være ældre end von Friesen (før overgangen *q* > *ō* foran *rð*, *rt*), og tager sit udgangspunkt i inf. *gøra*; men inf. har *w* på Valleberga-stenens tid (*kirua* Lund-st.), og 2. klasse har *-ia* i infinitiv.

Præt. *sættæ* betragtes i almindelighed som en gammel sjællandsk form svarende til vn. *setta*. Den kendes i Eriks Lov og sjællandsk dialekt. KARL MARTIN NIELSEN har påvist, at den også forekommer i gamle håndskrifter af Jyske Lov, og at den anvendes hyppigere i yngre håndskrifter, såvel sjællandske som jyske. Han anser formen for en analogisk nydannelse, der ikke er specielt sjællandsk.

Verberne *sælia*, *kwælia*, *tælia*, *wælia* har i glde. i præt. og præt. part. sideformer med *o*: *soldæ*, *sold* osv. Men rigssproget har *solgte* : *kvalte*, *talte*, *valgte*. Aage Hansen synes at betragte dette som en tilfældighed. KARL MARTIN NIELSEN har påpeget, at dette stemmer med forholdet i østdanske dialekter og svensk. I *saldæ* er vokalen behandlet på samme måde som foran urnordisk *ld* (f.eks. *halda*); dette er af Kock sammenstillet med, at vn. har *selda* over for *valda* (med synkoperet *i*).

Syntaks

PAUL DIDERICHSEN: Dansk Prosahistorie I:1 indeholder kapitler om lovsproget, bibeloversættelser og prædiken. Bogen er indrettet til undervisningsbrug med tekstprøver og dertil knyttede opgaver. Under lovsproget gøres rede for retsregelens to dele: retstilfæl-

det (betingelsen) og retsresolutionen. I de ældste love, Kirkeloven, Arvebogen og Verderloven, indledes betingelsen hyppigt med en konjunktion (evt. + overgangspartikel *æn*), og Diderichsen ser heri (i tilslutning til Ståhle) påvirkning fra latinsk syntaks (p. 75 f.). I Skånske Lov anvendes spørgeformet konditionalsætning, således overvejende også i Eriks Lov og Jyske Lov; det er den nordiske type (p. 87). Retsresolutionen kan have verbet i konjunktiv eller have modalkonstruktion; sætningen kan indledes med et genoptagende *tha*, dette sker hyppigst i sætninger med modalkonstruktion og er muligvis bestemt af rytmiske hensyn (p. 87). Sætningskæder med mange ledsætninger betragter Diderichsen som efterligning af latinsk syntaks (p. 81. 97), og han polemiserer mod Skautrups opfattelse af lovsproget som udtryk for »folkets tale« (p. 93 ff).

Af specialstudier er fremkommet NIELS HAASTRUP: Infinitiv + skulende (disputats), BENITE LIEBST HANSEN: Konditionalsætningen i gammeldansk, ALLAN KARKER: Infinitiv-neksus i »Sjælens Trøst«.

Ordforråd

JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN har samlet en del ordstof fra latinske diplomer. Dette ordstof er af betydelig interesse for leksikografien; det kan dreje sig om ord, der kun kendes fra diplomer, eller som tidligst forekommer der, eller som har en ellers ukendt betydning. I en del tilfælde kan Kousgård Sørensen give en tolkning af ord, som tidligere har været misforstået (f.eks. *sylækrængæræ*, p. 543). Han påpeger også, at det er vigtigt at være opmærksom på, hvorledes det danske ord står i konteksten. Den latinske glose kan være et overbegreb, hvortil den danske glose må henføres, eller den kan være synonym med den danske. Ordet *maning* er således med urette blevet forstået som synonymt med de latinske ord (p. 549).

VIBEKE KELSTRUP NIELSEN har registreret betegnelserne for legemsdelene i Harpestrengs Urtebog og sammenlignet dem med de nu brugelige. Det påpeges, at over halvdelen af de ord, der er tabt, associeres med kønslivet eller fordøjelsen. I Harpestreng forekommer adskillige ord for de mandlige genitalia, men ingen for de kvindelige.

KARL MARTIN NIELSEN har samlet betegnelserne for ypperstepræsten. Såvel Vulgata som andre latinske tekster anvender vekslende betegnelser, og denne brug afspejles i de middelalderlige religiøse skrifter. Ordet *biskop*, der har samme anvendelse i oldengelsk, oldhøjtysk og oldsaksisk, og som er det almindeligste, bruges specielt som oversættelse af pontifex. Ordet *præstehøffding*, der svarer til Vulgatas princeps sacerdotum, forekommer kun i tekster, der er oversat fra svensk, og i reformationstidens oversættelser af Ny Testamente; derimod er *høffding* ret almindeligt. Afhængigheden af Vulgata fortsætter i reformationstidens oversættelser af Ny Testamente trods benyttelsen af Luther, der anvender *der hohe priester*. Først i Christian III's Bibel skabes en fast terminus, *den Ypperste Prest*, der kun forekommer enkelte gange i reformationstiden. I det svenske Nyia Testamentit 1526 blev *then öffuerste presten* gennemført.

I afsnittet Ordforrådsstudier (p. 182–314) behandler POUL LINDEGÅRD HJORTH de ord i Karl Magnus' Krønike, som Christiern Pedersen udskifter med andre. Specielt redegøres for forekomsten af de ord i gammeldansk, som kan tænkes at være svecismer (jf. ovf.).

Enkelte ord

MARIE BJERRUM har identificeret ordet *oggen* 'fremmed' hos Suso med et jysk dialektord, der findes i forskellige former (i ældre kilder *aaginde*, *oginde* o.fl.), og som hun forklarer af *ukunn* eller *ukænd* (i Skautrups Jysk Ordbog er ordet behandlet under II *agende*).

Ordet *glugmaaned*, januar, forklares af BRØNDUM-NIELSEN ud fra verbet *glugge* 'hugge hul i isen for at fange fisk'.

I diskussionen om *lykill* : *nykill* har BRØNDUM-NIELSEN inddraget lovsprogets *nokka kona* 'en kvinde, der bor for sig selv (og har særlige arverettigheder)'. Første led forklares som en m. an. stamme *nokki* »om Redskab med (bøjet) Krog, in casu: Nøgle til Dørlaas, idet disse Fruer med egne Opholdsrum har været forsynede med dertil hørende Nøgler«, altså med samme betydning som *nykill* < **hnukila*-. En afledning til **hnuk*- finder han endvidere i *nøglingh* 'nøgledreng' (Peder Laale 232).

Udtrykket *then smwskenne so* i et ordsprog i Dyrerimene er af BRØNDUM-NIELSEN forklaret som 'den smudske so' (med *-en* for *-et* og tilknytning til præs. part.) (GG IV 38. 107). KRISTIAN HALD tolker det som præs. part. til et verbum *smuske* 'rage til sig på en lumsk Maade', der forekommer i smålandsk dialekt.

ALLAN KARKER har givet en omfattende behandling af ordet *myndrik*, der anvendtes om prammænd i København og andre sundbyer, tidligst i nedertysk form *mundrick*, *munderk*. Ordet forekommer ældst i Gutalag, anvendt om et fartøj. Karker antager, at tyskerne i Visby har lånt det gutniske ord og udvidet det til at omfatte bådføreren. Herfra er det lånt til Reval, hvor det forekommer i nedertysk, højtysk eller estnisk form, og herfra eller fra Visby er det kommet til Øresundsbyerne. I Tyskland kendes det ikke. Karker drøfter de forskellige forslag til en etymologi.

ALLAN KARKER har ved en prøveredaktion af bogstav D til Gammeldansk Ordbog søgt at bestemme betydningen af Rimkrønikens *dwss*, som Molbech tillægger betydningen 'skjul', og som Brøndum-Nielsen sætter i forbindelse med det nyno. verbum *dusa*, 'dække for øjnene'. Karker tager sit udgangspunkt i Saxos stramentum, 'halm, strøelse' og sammenstiller med jysk *dus*, 'gammel taghalm', i bornholmsk og lollandsk om rivelse. Ordet findes også i svenske dialekter og nynorsk. I Rimkrøniken er ordet anvendt 'om halm eller strå som underlag for sovende'.

Over for vn. *njóta* og *nyta* har gammeldansk *nyta*, og det har været omstridt, hvilket af de to vn. ord det svarer til. KARL MARTIN NIELSEN har forsøgt at adskille de to verber ud fra bøjning, konstruktion og betydning, især i lovsproget. Der er i lovsproget kun en enkelt bøjningsform, der viser noget. *njóta* konstrueres oprindeligt med genitiv, bevaret i nogle få tilfælde; *nyta* kan forbindes med *af*. Bestemmelsen må hovedsagelig foretages ud fra betydningen, og her kan varianter i nogle tilfælde være vejledende. *njóta* antages at have grundbetydningen 'besidde (få, beholde)', *nyta* har betydningen 'bruge'; men der kan indgå et fælles betydningsmoment 'have gavn, nytte af'. Væsentlig samme betydning som *nyta* har de sjældnere forekommende *nøta* og *nytia*.

Ud fra en sammenligning mellem de anvendte verber i hæværkskapitlet i Valdemars Lov og Eriks Lov har KARL MARTIN NIELSEN foreslået at tolke dette som kun omhandlende ejendomsforbrydelser. Der er dog en sproglig vanskelighed: *takær* og *huggær* har som objekt *nokær*, ikke *nokæt*. Verbet *scenæ* (uden objekt) gengives i oversættelsen ved 'saare', men han vil tillægge det en lignende betydning som kapitlets *brytær* (uden objekt) og mener at finde en støtte i svensk lovsprog, hvor *skena* sandsynligvis forekommer sideordnet med *bryta* med *hus* som objekt. Endvidere antager han, at verbet kan forekomme i Christina-legenden, hvor præst. *skændæ* og *brøt* er oversættelser af latinens *confringere*.

Udtrykket *skænde og brænde* har KARL MARTIN NIELSEN forklaret som en omtydning af *skindæ ok brænnæ*. Rimkrøniken har såvel *skenne oc brende* som *skinde och brende* (præt.). *skindæ* er et låneord fra mnt. *schinden* 'plyndre', der hyppigt forekommer i forbindelse med *bernen* 'brænde'.

NIELS ÅGE NIELSEN har foreslået at *wisnæ* i HarpS kan være forvansket af *wicnæ* (jf. vn. *vikna*), svarende til *wegnæ* 'blive blød, slap' i Harp K. Om en palæografisk forveksling, svarende til dem, der anføres i note 4, synes der dog ikke at kunne være tale.

PETER SKAUTRUP har fra Øm klostres krønike fremdraget et *harughe*, som kan identificeres med *harg, hørg* i stednavne. I teksten er det betegnelse for en indhegning af sten (i oversættelsen af teksten er det gengivet ved 'stod').

Udgaver

I serien Corpus Codicorum Danicorum Medii Aevi er udgivet håndskrifter af Skånske Lov i vol. III (1961), VI (1964) med indledninger af BRØNDUM-NIELSEN og VII (1965) med indledning af KARL MARTIN NIELSEN, af Jyske Lov i vol. IX–X (1972–73) med indledning af PETER SKAUTRUP, endvidere »Gammeldanske Krøniker« i vol. V (1965) med indledning af ERIK KROMAN. Med benyttelse af Gammeldansk Ordbogs dupliserede seddelsamlinger har Det danske Sprog- og Litteraturselskab fremstillet udgaver af en del hidtil uudgivne tekster: Gammeldanske Diplomer. Gruppe A. 1. række I–IV. 1364–1410 (1959–61), 2. række I–IV. 1411–1435 (1968–69), Gammeldansk Passions-traktat (1968), Bonaventura. Tre skrifter i gammeldansk oversættelse (1968), Gammeldansk Bibeloversættelse. Den utrykte del. I–IV (1968–69), Lægebøger. Bondepraktika. Griseldis (1970). Danmarks gamle Folkeviser I–X er af Universitets-Jubilæets danske Samfund genudgivet i fotografisk optryk (1966–67) og afsluttet med bind XI. Melodier (1976), XII. Registerbind (1976). I bind I er genoptrykt Svend Grundtvigs Prøve fra 1847.

Enkeltudgaver: Den danske Rigslovgivning indtil 1400, ved ERIK KROMAN (1971), Sjælens og Kroppens Trætte og Ars Moriendi. Med facsimileudgave af Ghemen-trykket, ved POUL LINDEGÅRD HJORTH (1971).

Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog I–V er genudgivet i fotografisk optryk ved Universitets-Jubilæets danske Samfund med tilføjelse af bind VI (ved JØRGEN LARSEN), indeholdende MARIE BJERRUM: Otto Kalkar og hans Ordbog samt Kalkars kilder og hjælpemidler (1976).

Universitets-Jubilæets danske Samfund har endvidere udgivet facsimileudgaver af Det 16. århundredes danske vokabularier: I. Christiørn Pedersen: Vocabularium ad usum dacorum 1510 ved INGER BOM og NIELS HAASTRUP (1973), II. Henrik Smith: Hortulus synonymorum 1520 ved INGER BOM (1974), III. Jon Tursen: Vocabularius rerum 1561 ved JØRGEN LARSEN (1975).

Bibliografi

Forkortelser: *APhS* Acta Philologica Scandinavica. *Danica* Danica. Studier i dansk sprog. Til Aage Hansen. 1964. *DSt.* Danske Studier. *FestskrHald* Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning. Dialektforskning. Sproghistorie. 1974. *StudierPoulAndersen* Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie tilegnede Poul Andersen. 1971.

- Albøge, Gordon: Kirkeloven og landskabslovene. Studier Poul Andersen (1971) 1–22.
- Albøge, Gordon: Til Vederloven. FestskrHald (1974) 293–318.
- Andersen, Harry: Lørdag. Danica (1964) 181–88.
- Andersen, Harry: Formerne gjorde og gjort. Arkiv för nordisk filologi LXXX (1965) 209–16.
- Andersen, Harry: Pronomenet jeg. Kopenhagener germanistische Studien I (1969) 244–55.
- Andersen, Harry: Talordene tredive og fyrretyve. FestskrHald (1974) 319–29.
- Bjerrum, Anders: Adjektivernes accusativendelse *-æn* i Jyske Lov. Danica (1964) 1–5.
- Bjerrum, Anders: Grammatik over Skånske Lov efter B 74. 1966. (Multigraferet udg. 1954).
- Bjerrum, Anders: Grammatik over de sjællandske love efter AM 455,12°. Med tillæg om Jyske Lov efter Flensborghåndskriftet. 1967.
- Bjerrum, Anders: Sproget i hyldingsbrevene fra 1387. Et bidrag til det danske skriftsprogshistorie. Kopenhagener germanistische Studien I (1969) 256–74.
- Bjerrum, Anders: Glda. loghthæ og soghthæ. StudierPoulAndersen (1971) 51–59.
- Bjerrum, Marie: Fra Henrik Susos *oggen* til vestslesvigsk *ogend*. Opuscula Septentrionalia. Festskrift til Ole Widding (1977) 287–93.
- Bom, Kaj: Danmarks norske Folkeviser. DSt. 1973, 185–90, M 44–74, 159–60.
- Brøndum-Nielsen, Johs: Det gamle danske Maanedsnavn »Glugmaaned«, Januar. APhS XXVI, 1–2 (1963) 67–73.
- Brøndum-Nielsen, Johs: E Don. Var. 136,4° og Jepp Swale i Wæ. APhS XXVI, 1–2 (1963) 74–87.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Legendc-Fragmenter paa Seglremme fra Romsdal-Breve. APhS XXVI, 1–2 (1963) 88–99.
- Brøndum-Nielsen, Johs: Additamenta. 7. Om substantivisk Genusvexel og Genusskifte. APhS XXVII, 1–2 (1965) 118–20.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling. V. Pronominer. 1965. VI. De stærke Verber. 1971 [1972]. VII. De svage Verber. De præteritopræsentiske Verber. 1971 [1972]. VIII. Konjugationsformernes Udvikling. 1973 [1974].
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Om Udviklingen af Enstavelses-Præt. Ptc. i stærke Verber. APhS XXVIII, 1–2 (1966) 1–43.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Om middelalderlig Nedskrivning efter Diktat. APhS XXIX, 1 (1971) [1972] 78–80. Supplerende Bemærkning. Smst. XXIX, 2 (1971–73) [1974] 171–73.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Om Sprogformen i de sjællandske Love. APhS XXIX, 2 (1971–73) [1974] 81–110.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Problemet *lykill*~ *nykill*. APhS XXIX, 2 (1971–73) [1974] 164–67.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Problemet *giorthē*. APhS XXIX, 2 (1971–73) [1974] 168–70.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Om Analogi og Frekvens. APhS XXIX, 2 (1971–73) [1974] 174–76.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Skaanske Kirkelov og AM 37,4°. APhS XXX, 1 (1975) 33–42.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: En Notits om Kölner-Verset. Med Facsimiler. APhS XXX, 1 (1975) 43–47.
- Brøndum-Nielsen, Johs.: Infortisvokalerne *a/æ* i skaanske Lovhaandskrifter, spec. i A-Gruppen. APhS XXXI, 1 (1976) 40–43.

- Christensen, Vibeke: Udviklingen af *høgh*(-) i østdanske stednavne. *StudierPoulAndersen* (1971) 65–74.
- Diderichsen, Paul: Dansk Prosahistorie I, 1. (Udgivet af Else Dalhoff) 1968.
- Frederiksen, Britta Olrik: Om dialektpræget i »Samsons Fængsel«. Med et tillæg om dialektpræget i to tingbøger fra Randers. *FestskrHald* (1974) 331–62.
- Frederiksen, Britta Olrik: Sproget i Ledreborg 12 af Skaanske Lov og Skaanske Kirkelov. (Prisopgave) 1975.
- Frederiksen, Britta Olrik: Skånske Kirkelov efter AM 37,4°. Med facsimiler. *APhS XXX*, 1 (1975) 22–31.
- Geist, Uwe: En stilistisk undersøgelse af jernbyrds kapitlerne i Skånske Lov. *FestskrHald* (1974) 363–77.
- Hald, Kristian: Egelev og Skodborg. *Opuscula Septentrionalia*. Festskrift til Ole Widding
- Hald, Kristian: De nordjyske Dialekters Stilling i ældre Middelalder. *Dialektstudier* I, 1 (Tillægshäfte til *Danske Folkemål XIX*) (1965) 209–19.
- Hald, Kristian: Et Par sydslesvigske Reliktformer. *Kopenhagener germanistische Studien* I (1969) 278–87.
- Hald, Kristian: Egelev og Skodborg. *Opuscula Septentrionalia*. Festskrift til Ole Widding (1977) 294–99.
- Hald, Kristian: Klusiler og spiranter. *Selskab for nordisk filologi. Årsberetning for 1974–76*. (1978) 21–24.
- Hansen, Bente Liebst: Konditionalsætninger i gammeldansk. Forsøg på en bestemmelse af sprogbrugen i kirkelovene. *DSt*. 1974, 55–89.
- Hansen, Aage: Den lydlige udvikling i dansk fra ca. 1300 til nutiden. II. Konsonantismen. 1971.
- Haugen, Einar: *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. (The Great Languages) London 1976.
- Hjorth, Poul Lindegård: Filologiske studier over Karl Magnus' Krønike. 1965.
- Hjorth, Poul Lindegård: Sjælens og Kroppens Trætte og *Ars Moriendi*. (Udgave) 1971.
- Hjorth, Poul Lindegård: Til dronning Elisabeths breve. *FestskrHald* (1974) 405–20.
- Hjorth, Poul Lindegård: Linköping-håndskriftet og »Ridderen i hjorteham«. *DSt*. 1976, 5–35.
- Haastруп, Niels: Omkring den ældste danske Bibeloversættelse. *Selskab for nordisk Filologi. Årsberetning for 1963–1964* (1965) 5–7.
- Haastруп, Niels: Rytinsk prosa i gammeldansk. *Selskab for nordisk Filologi. Årsberetning for 1965–1966* (1968) 10–13.
- Haastруп, Niels: Infinitiv + skullende. *Skolegrammatiske studier i den ældste danske bibeloversættelse*. 1968.
- Haastруп, Niels: Christiern Pedersens reform – en latinsk reform? Nogle bemærkninger om bogtrykkerortografien. *StudierPoulAndersen* (1971) 129–37.
- Haastруп, Niels: The Minim-Confusion. Et kritisk skrålys fra palæografisk hold på mulighederne for at dokumentere lydhistorien ud fra middelalderlige mss. *FestskrHald* (1974) 379–89.
- Jørgensen, Bent: Til Skånske kirkelovs latinitet. *StudierPoulAndersen* (1971) 147–50.
- Jørgensen, Aage: Folkevisesproget. Med særligt henblik på DgF 239 Møens Morgen-drømme. *DSt*. 1964, 5–23.
- Karker, Allan: Myndrik – båd og mand. *Sprog og Kultur XXV*, 1–2 (1966) 15–39.
- Karker, Allan: Infinitivnexus i »Sjælens Trøst«. *StudierPoulAndersen* (1971) 157–67.

- Karker, Allan: Mellem ordbog og tekst. Omkring Rimkrøniken vers 540 og 552. Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen (1975) 147–54.
- Kjær, Iver: Peder Låle og Cod. Basil. A. XI. 67. Bidrag til Peder Låle-samlingens kilder og tilblivelsesform. Arv. Journal of Scandinavian Folklore XVIII–XIX (1962–63) 93–112.
- Kjær, Iver: Forsøg til en tolkning af Peder Låle D21. Danica (1964) 21–31.
- Kroman, Erik: Danmarks gamle Love. Deres Alder og indbyrdes Slægtskab. APhS XXIX, 2 (1971–73) [1974] 111–26.
- Larsen, Birgitte Holt: Om Stenbogen i Stockh. K 4. FestskrHald (1974) 443–60.
- Nielsen, Karl Martin: Gammeldansk *kuma*, nydansk *komme*. Danica (1964) 7–13.
- Nielsen, Karl Martin: Skænde og brænde. Kopenhagener germanistische Studien I (1969) 274–78.
- Nielsen, Karl Martin: Grammatiske bidrag. II. 5. Præt. glda. *sættæ*, dial. *sætte*. 6. Præt. glda. *soldæ*, nyda. *solgte*. 7. Præt. glda. *giorthæ*, nyda. *gjorde*. 8. Glda. *niuta*, *nyta*, *nytia*, *nytta*, *nøta*. APhS XXIX, 1 (1971) [1972] 17–77.
- Nielsen, Karl Martin: Christiørn Pedersens Tidebog i Gl. kgl. Sml. 1613,4°. FestskrHald (1974) 473–84.
- Nielsen, Karl Martin: Til hærværkskapitlet i Eriks Lov. Glda. *scenæ*. APhS XXX, 1 (1975) 52–59.
- Nielsen, Karl Martin: Ældre nordiske benævnelser paa ypperstepræsten. Opuscula Septentrionalia. Festskrift til Ole Widding (1977) 179–94.
- Nielsen, Niels Åge: Ordstudier. 2. Glda. *wicnæ, wegnæ 'blive blød, slap'. StudierPoulAndersen (1971) 251–54.
- Nielsen, Vibeke Kelstrup: Legemsdelsbetegnelser før og nu. FestskrHald (1974) 485–93.
- Nordentoft, Mette: Landet som icke är. Et forsøg på en genrebestemmelse af Lucidarius. FestskrHald (1974) 495–513.
- Olsen, Thorkil Damsgaard: »Rydårbogens skriver« og hans forlæg. StudierPoulAndersen (1971) 263–75.
- Olsen, Thorkil Damsgaard: Omkring Kirkelovens tilblivelse. FestskrHald (1974) 515–22.
- Rasmussen, Peter: Oversigt over det danske udtrykssystems historie. Fremstillet som manuskript. 2. udg. Reykjavík 1972.
- Regnar, Hanne: Slutningen af kong Abels forordning i Ny kgl. sml. 70 r, 8°. DSt. 1974, 135–39.
- Skautrup, Peter: Ældre middeljysk *harughe*. Sprog og Kultur XXVI, 2–4 (1970) 73–96.
- Sørensen, John Kousgård: Et ordsprog om rygter. Danica (1964) 15–19.
- Sørensen, John Kousgård: Randers bys vilkår og artikler 1609. (Udgave) 1965.
- Sørensen, John Kousgård: Det middelalderlige Peder Låle-fragment. StudierPoulAndersen (1971) 321–30.
- Sørensen, John Kousgård: Latinske diplomer og dansk leksikografi. FestskrHald (1974) 541–52.
- Thuesen, Karen: Til Jens Billes Visebog. APhS XXXI, 1 (1976) 58–69.
- Veirup, Hans: Skræen for St. Knudsgildet i Flensborg. En sproglig beskrivelse med ordsamling. (Duplikeret) 1964.
- Wellejus, Gerd: Jysk, sjællandsk eller skånsk? En undersøgelse af kriterierne for jysk dialekt, baseret på det gammeldanske lovsprog. (Udgivet af Nelly Uldaler) 1972.

Noter

1. Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede (1965) 33–38.
2. Tilsvarende skriver Haugen (smst.), at masc. og fem. var faldet sammen i et fælles-køn med *den* som anaforisk pronomen undtagen for levende væsener, vel på grundlag af citatet fra Flensborghåndskriftet af Jyske Lov, som anføres p. 289, med *thæn* for *hænnæ* (om *iorth*). Forskellen mellem hankøn og hunkøn er bevaret i en række dialekter. I skriften har brugen af *han* og *hun* som anaforisk pronomen holdt sig middelalderen igennem, se Brøndum-Nielsen GG III § 505, V 175 f., og endnu i det 16. årh.: bibelen 1550 (Molbech: De danske Bibeloversættelser, 1840, 79), En Ræffuc Bog (se II, 2, 77. 86), Hans Mogensens oversættelse af Philippe de Commynes Memoires (se III 201. 208). I bibelen 1607 anvendes de endnu, men ændres i 1647 til *den*, se Lars Kruse-Blinkenberg: Dansk Bibelsprog 1716–1740 (1978) 27. Jf. Haugen p. 371.
3. Se om denne Det danske sprogs udforskning (1965) 44–46.
4. Om denne se smst. 46 f.
5. Ti Afhandlinger (1960) 211–14. Om den tidligere forskning p. 166–70.
6. Enkelte af de former, som Brøndum-Nielsen GG § 17 anfører som jyske, har han behandlet udførligere i senere dele af grammatikken. Om *sint* (§ 17, 8) hedder det GG V (1965) 82: »især i jydskprægede Kilder«, om *kam* (§ 17, 7): »a-Formen er nu spec. jydsk« VI (1971) 113. Formen *fial* (§ 17, 3), som Gerd Wellejus behandler p. 40 ff., er et mindre heldigt valgt eksempel på bevaret *ia* i jysk; der henvises til § 177 med anm. 1, men her anføres *ll* ikke blandt de forbindelser, foran hvilke *ia* bevares i jysk, og *fial* behandles VI 270 uden dialektal bestemmelse.
7. Gerd Wellejus skriver, at Brøndum-Nielsen anfører denne form i GG § 17, 7 »uden dog nærmere at kommentere denne forms opkomst i dansk.« Men § 384, 3 er den forklaret som opkommet af *kwam* ved w-svind (GG VI 112 anføres runesvensk *kuam* og *kam* (1 g.; jf. Noreen ASG § 536, 2)); muligheden for analogisk omdannelse nævnes med henvisning til Spickermann.
8. Se Anders Bjerrum i Det danske sprogs udforskning (1965) 64.
9. Anf. st. I bedømmelsen af Lis Weises prisopgave nævnes, at de dialektale træk i de undersøgte diplomer fra Hanherred gennemgående er almindelig nørrejske ligesom i bønnebøgerne. Se Festskrift udg. af Københavns Universitet (november 1958) 216.
10. Jf. Jan Liedgren i Archivistica et Mediævistica Ernesto Nygren oblata (1956) 270. De tidligste bevarede originalbreve på svensk er fra 1330 og 1334 (p. 268); kong Magnus brugte norsk i breve angående Jämtland (1326) og Norge, og i de ældste breve anvendes den norske form for salutatio, der er sjældnen efter 1347 (p. 269). Magnus Erikssons Landslag og Stadslag giver det svenske sprog eneret i flere vigtige arter af dokumenter (p. 267).
11. Bjerrum skriver: »Der er nu ingen anden udvej end at søge kilden til de middelnedertyske træk i *middelnederty.* breve, der har været tilgængelige for skriveren« (p. 266). Formodentlig vilde dog en undersøgelse af middelnedertyske diplomer, udstedt af kancelliet, også være af interesse.
12. Se herom Anders Bjerrum i Det danske sprogs udforskning (1965) 52 f.
13. Ud over de 13 breve, som Thomsen har benyttet, har han fremdraget 3 egenhændige breve (fuldstændig fortegnelse p. 411). 2 breve, som af Sick er tillagt dronning Elisabeth, henføres til kongens søster Elisabeth.

Mindre bidrag

Stødet i rigsdansk morfologi

Min fremstilling af det rigsdanske stød er først og fremmest et forsøg på at beskrive de alternationer af stød og ikke-stød, som forekommer inden for visse morfologiske paradigmer og om hvilke der i forvejen udsiges den hypotese, at de ikke skyldes et suppletivt forhold mellem formerne med stød og formerne uden stød. Beskrivelsen bygger på materiale i Aage Hansen 1943 og på angivelser fra et par rigsmålstalende informanter. Af anden litteratur om stødet er Basbøll 1972 (med litteraturhenvisninger), Basbøll 1975, Brink & Lund 1975 og Erik Hansen 1977 særlig relevante.¹

Mit hovedformål er at præsentere en beskrivelse, der ikke indeholder underliggende strukturer der er mere abstrakte end absolut nødvendigt. I dette øjemed opstiller jeg en kompliceret stødregel, som genererer en del af samtlige forekommende stød. De resterende stød er efter min opfattelse leksikaliserede.

STØDREGLEN. Nogle stød veksler med ikke-stød i morfologiske paradigmer. Fx udtaler man *hus* med stød, ft. *huse* uden stød. Begge former tilhører samme morfologiske paradigme. Stødreglen tager sig af denne slags veksler af stød og ikke-stød. Som bekendt udtrykker enhver regel en forandring og de betingelser, under hvilke forandringen finder sted. Den forandring, stødreglen volder, består i, at reglen indsætter stødet. Betingelserne, under hvilke forandringen sker, er for stødreglens vedkommende af to slags, én fonologisk og flere morfologiske.

Den fonologiske betingelse lyder: stavelsen, som af stødreglen forsynes med stød, må indeholde stødbasis og være enten ordrodens eneste stavelse eller ordrodens sidste stavelse eller – i sjældnere tilfælde – ordrodens penultima. I det sidste tilfælde indeholder ultima *el* eller *er*, måske også *en*. Formelt:

$$\emptyset \rightarrow [+ \text{stød}] / [+S] \text{ } C_o \left(\left\{ \begin{array}{c} \text{cl} \\ \text{cr} \\ \text{cn} \end{array} \right\} \right) C_o]$$

[+ S] = et segment eller en segmentforbindelse, der er stødmottagelig. (Forbindelserne kortvokal + *r* + *f*, *s(j)*, *p*, *t*, *k* er i princippet stødmottagelige, jf. *far's*, *ar't*, *par't* *ær't*, se Aage Hansen 1943:39).

C_o = et vilkårligt antal konsonanter

$] =$ rodgrænsen. (Roden er her defineret som ordet minus den endelse, som volder stødtilkomst i stødmottagelige rødder. Således analyseres *gjordet* »gjorde det« som *gjorde-t*, hvor *gjorde-* er roden i overensstemmelse med denne definition.)

Et par eksempler med $\{er, el\}$: *fin'ger* – *fingre*, *svim'mel* – *svimle* (også *svim'le*). Eksempler på *-en* med uleksikaliseret stød kender jeg ikke; Aage Hansen 1943 nævner ingen. Muligvis skal derfor *en* udelades fra reglen.

Formen *vikin'gen* med stød, ft. *slægtnin'ge*, når det udtales med stød (som det somme-

tider gør ifølge Aage Hansen 1943), og en del andre eksempler viser, at ubetonede stavelser kan være stødmotagelige. Årsagen til, at man har postuleret trykforøgelsen fx i *ing* af *vikin'gen* (kontra *viking* uden tryk og stød i *ing*), er den, at der findes tydelige tilfælde af stødsvind i syntaktisk ubetonede ord, fx *kan'* : *kan gå'*. Man har derfor ment, at stødbasisen kun er mulig i stavelser med en vis grad af tryk. Dog kan man beskrive forholdene i de syntaktiske tilfælde som en proces og dermed frakoble forbindelsen mellem dem og trykket i stødbasis. En tentativ formulering ville være: hver stødbasis (eller: hvert stød) i ordet svinder, hvis ordet mister sit »medfødte« stærktryk i overensstemmelse med reglerne om syntaktisk bestemt tryk.

Stødreglens resterende betingelser er morfologiske. De morfologiske betingelser behandler stødet som en slags endelse, der enten alene eller samtidig med andre endelser markerer visse grammatiske former. Behandlingen af de morfologiske betingelser vil ske efter ordklasse: først navneord, så tillægsord, til sidst verber.

NAVNEORD. De følgende navneords endelser ledsages altid af stød, hvis roden foran dem opfylder den fonologiske betingelse for stødets forekomst: de efterhængte artikler *-en(s)*, *-et(s)*, *-ene(s)*. Fx *ven* – *ven'neu(s)*, *kar* – *kar'ret(s)*, *bud* – *bud'dene(s)*. Undtagelser: alle navneord, der indeholder kortvokal + *r* + *f*, *s(j)*, *p*, *t*, *k*, fx *spark(s)* – *sparket(s)* – *spark(ene)(s)*, *værft(s)* – *værftet(s)*. – Man må skelne mellem artiklen *-ene* og flertalsendelsen *-e* + artiklen *-ne*. *-e-ne* volder ikke stødtilkomst, jf. *hus-e-ne* kontra *bud'd-ene*.

Betingelsen om de efterhængte artikler skal formuleres således, at den også gælder for disse størrelser, når de fungerer som efterhængte demonstrative pronomina, for der findes ordpar som *gør* og *gør'en* »gør den«, *ved* og *ve'et* »ved det«. Naturligvis tilkommer stødet kun, hvis ordelen foran det efterhængte demonstrative pronomen opfylder stødreglens fonologiske betingelse. Der er derfor intet stød fx i *gjorde-t* »gjorde det«.

I navneordenes øvrige former er der mindre orden i brugen af stødet. Man kan dele samtlige navneord, der får stød af stødreglen i en eller anden form uden for de allerede nævnte, i to bøjningsklasser. Den ene klasse er uden stød i ubestemt ental og har stød i flertal. Fx *øl(s)* uden stød, ft. *øl'ler(ne)(s)* med stød. Jeg vil kalde klassen *øl*-klassen. I Aage Hansen 1943 fandt jeg omtrent femten hidhørende eksempler, nogle af dem fakultative.

Den anden klasse har stød i ubestemt ental og er uden stød i flertal. Fx *møn't(s)* med stød, *mønter(ne)(s)* uden stød. Denne klasse vil jeg kalde *mønt*-klassen. Eksempler er *hu's* – *huse*, *fin'ger* – *fingre*, *dag* – *dage* [da' – da-]. *Mønt*-klassen er stor. Aage Hansen 1943 optæller over 100 eksempler med stødtab foran flertalsendelsen *-er* (som *møn't* – *mønter*), hvoraf nogle er fakultative. Dertil kommer flere hundreder af navneord, der mister stødet foran flertalsendelsen *-e* (som *hu's* – *huse*).

Stødreglens morfologiske betingelser, der angår navneord, lyder altså:

- 1° foran artiklen *-en*
- 2° foran artiklen *-et*
- 3° foran artiklen *-ene*
- 4° i flertal af navneord af *øl*-klassen
- 5° i ental af navneord af *mønt*-klassen.

Nogle særtilfælde. Ord som *tempo*, *nu*, *menu*, *nabo* udtales med stød uden for ubestemt ental. Der er fx *tempo(s)* uden stød, men *tempo'et(s)*, *tempo'er(ne)(s)* med stød. Det manglende stød i det ubestemte ental skyldes manglende stødbasis (kortvokal) i sidste

rodstavelse. Beskrivelsen af stødforhold i *tempo* og lignende ord afhænger af beskrivelsen af slutvokalvekslen i par som *tempo* – *tempo'et*. Den naturligste løsning er nok den, at stødet i roden *tempo-* er leksikaliseret og slettes i ubestemt ental, efter at vokalen *o* har tabt stødbasis.

Ord som *Hed'vig*, ft. *Hed'vig'er*, og typen på *-ing*, fx *viking*, ft. *vikin'ger*, tilhører navneordenes *øl*-klasse. Det samme gælder for *slægning*, *hedning*, når de i flertal udtales med stød, *slægnin'ge*, *hednin'ge*, og ord på *-dom*, når de en sjælden gang får stød i flertal, fx *ejendom'me*.

I uregelmæssige navneord som *fo'd* – *fød'der*, *bonde* – *bøn'der* osv. har vi at gøre med suppletivisme. Fx *fod* har to suppletive rødder, *fo'd-*, som bruges i ental, og *fød'd-*, som bruges i flertal. Stødet er altså her leksikaliseret.

Aage Hansen 1943 nævner også paradigmet et. *finne*, ft. *fin'ner*. Paradigmet er uregelmæssigt: stødreglen kræver en analyse af flertal som *finn + er*, mens et. *finne* dikterer ft. *finne + r*, hvilken form ikke opfylder stødreglens fonologiske betingelse. Eftersom forholdet er ganske isoleret, regner jeg her med suppletivisme: roden er *finne-* i ental, *fin'n-* eller *fin'ne-* i flertal.

Ordet *skil'ling*, med ft. *skillinger*, er usædvanligt i to henseender, idet det taber entallets stød i flertal og ikke får stød i *-ing-* i flertal, jf. *viking* – *vikin'ger* og andre ord på *-ing*. Jeg beskriver *skil'ling* som en suppletiv dannelse. Ordets leksikalske repræsentation indeholder to rødder, *skil'ling-*, som bruges i ental, og *skilling-*, som bruges i flertal og ikke tilhører *øl*-klassen.

TILLÆGSORD. De fleste tillægsords paradigmer er enten stødløse eller opviser stød i paradigmerkens samtlige former. Sådanne tillægsord undergår ikke stødreglen. Det gør derimod adjektiva med paradigmer som det følgende: positiv fk. *fi'n*, ik. *fi'nt*, ft. og bestemt et. *fine*, komp. *finere*, superl. *finest(e)*. Vi vil sige, at de tillægsord, der opviser stød kun i ubestemt ental af deres positiv, tilhører adjektivernes *fin*-klasse. *Hvid'* og *ra'r* tilhører *fin*-klassen, mens *glad*, *vor* ikke gør det.

Stødreglens morfologiske kontekst nr. 6 lyder altså:

6° i ubestemt positiv ental af tillægsord af *fin*-klassen.

Nogle særtilfælde. Tillægsordet *blå* har stød i samtlige former, også i de sjældne komp. *blå'ere* og superl. *blå'est(e)*, undtagen i ik. et. *blåt*, som mangler stødbasis. Hvordan dette skal beskrives, afhænger af, hvordan grammatikken genererer ik. *blåt*. Min foreløbige beskrivelse af stødforhold i *blå's* paradigme er: i leksikon er roden *blå'-*, med stød; stødet svinder i formen *blåt*, efter at formen har tabt sin stødbasis.

Ord som *træsk* har fakultativt stød i formen på *-e*, altså to paradigmer: a) *træ'sk* – *træ'ske*, b) *træ'sk* – *træske*. I paradigmet a) er stødet leksikaliseret. I paradigmet b) genereres stødet af stødreglen, fordi paradigmet tilhører tillægsordenes *fin*-klasse.

Komparativendelsen *-ere* og superlativendelsen *-est(e)* volder normalt ikke stødtilkomst, jf. *slan'k* – *slankere* – *slankest(e)*. Når vi alligevel har *høj'* – *højere* – *høj'est(e)*, med uforventet stød i superlativen, er dette en synkron uregelmæssighed, som ikke kan overraske ved et så meget brugt adjektiv som *høj* og som der skal redeføres for i leksikon.

På samme måde – nemlig som uregelmæssig – vurderer jeg situationen i *lan'g* – *længere* – *læn'gst(e)*, hvor *længst* volder problemer, fordi dets stød også udtales i den bøjede form *læn'gste*. Dette stød skal efter min mening noteres i leksikon. Derimod skal stødet i positiv *lang* ikke anføres i leksikon, da stødet ikke udtales i den bøjede form *lange*.

Formen *lang* får som et adjektiv af *fin*-klassen stødet tildelt af stødreglen, ligesådan *langt* og gen. *langs*. Jeg forestiller mig den leksikalske repræsentation af tillægsordet *lang* således: der er tre suppletive rødder, *lang*- uden stød, som bruges i positiv, betegnet [+*fin*-klassen], *læng*- uden stød, som bruges i komparativ på *-ere*, *læn'g*- med stød, som bruges i superlativ. – Der er også komparativformen *læn'ger*, med stød. Man kan diskutere, om den overhovedet er et medlem af adjektivet *lang*'s morfologiske paradigme. Hvis dette er tilfældet, må man indlemme formen *lang*'s paradigme. Teoretisk kunne det antages, at stødreglen indsætter stødet også i de rødder, som står foran komparativendelsen *-er*. Dog forekommer en tilsvarende morfologisk betingelse mig unødvendig, fordi komparativer på *-er* synes at være uregelmæssige dannelser fra et synkront synspunkt og der er mulighed for at opføre sådanne stød i leksikon. Jeg foreslår, at den leksikalske repræsentation af *lang* udvides sådan, at roden *læn'g*-, med stød, bruges i komparativ på *-er* og i superlativ.

I *sa'rt* – *sa'rtiere* – *sa'rtest*, *nervø's(e)*, *elementær'r(e)* osv. hvor stødet forekommer i samtlige former, er det leksikaliseret.

Modsætningen mellem *dan'sk* – *danske* og *fin'sk* – *fin'ske* beskrives således: *dan'sk* er et tillægsord af *fin*-klassen, uden stød i den leksikalske repræsentation af dets rod: *dansk*-. *Fin'sk* derimod har leksikaliseret stød.

VERBER. Stødet udtales i følgende verbalformer, dersom deres rødder tilfredsstiller stødreglens fonologiske betingelse: imperativ ental, perfektum participium af *t*-bøjningen, enstavelses infinitiv, enstavelses præsens og enstavelses præteritum. Den forældede imperativ flertal på *-(e)r* har altid samme stødforhold som den tilsvarende aktive præsens.

Eksempler: imperativ *tvin'g*, *spar'()**k*; undtagelser: *kom*, *gør* og de fleste verbalrødder, der indeholder kortvokal + *r* + *f*, *s(j)*, *p*, *t*, *k*, (fx *skærf*, *dirk*, *terp*, *hers*). Perfektum participium af *t*-bøjningen: *læ'st(e)*, *se't(e)*, (*de har*) *skæn'dis*; undtagelser: se bemærkningen om pp. *skændies* længere nedenfor under PROBLEMER. Enstavelses infinitiv: *gå's* (samme rod i pp. *gået* uden stød, roden har altså ikke leksikaliseret stød); ingen undtagelser. Enstavelses præsens: *gå'r*, *gå's*, *skæn'ds*; undtagelser: *er*, *gør*, *bør*, *tør*, *vil'*), *skal'*) (de sidste to fakultative undtagelser) og *siger*, *sluger*, *bruger*, når de udtales som enstavelses ord. Enstavelses præteritum: *fan'di* (kontra *fandtes* uden stød); undtagelser: *var*, *lagde*, *sagde*. (Verbalformer som *ville*, *kunne*, *skulle* består i den her behandlede udtale hver af to stavelser.)

Stødreglen kan nu udvides med følgende tilfælde:

- 7° i imperativ ental
- 8° i enstavelses infinitiv
- 9° i enstavelses præsens (og enstavelses imperativ flertal på *-r*)
- 10° i enstavelses præteritum
- 11° i præteritum participium af *t*-bøjningen.

Videre udtales stødet i nogle aktive præsensformer på *-er*, fx *tvinge* – *tvin'ger*; således i de fleste stærke verber, men ikke i alle; der er fx *bære* – *bærer* uden stød. I den aktive præsens af de fleste svage verber på mere end én stavelse udtales stødet ikke, fx *følge* – *følger*; dog udtales stødet i *kvæ'ler* af *kvæle* og i mindst 40 andre svage verber. For at beskrive stødforholdene i præsens på *-er* er det nødvendigt at opstille en særlig bøjningsklasse med stød i aktiv præsens. Jeg vil kalde klassen *kvæle*-klassen. Nu kan stødreglens morfologiske kontekst udvides med

12° i aktiv præsens (og imperativ flertal på *-er*) af verber af *kvæle*-klassen.

Nogle særtilfælde. Aage Hansen 1943 nævner verbet *fejle*, som i én af sine betydninger har stød i sin aktive præsens og er stødløst i sin anden betydning. Aage Hansens eksempleringer er *Hvad fejler du?* kontra *Du fejler, min ven*. Dette forhold beskrives således: verbet *fejle* i betydningen »lide af (om sygdom)« tilhører *kvæle*-klassen; i betydningen »ikke have ret« tilhører det ikke *kvæle*-klassen.

Svage verber, hvis aktive infinitiver ender på betonet vokal, fx *nå'* – *nåede* – *nå'et* (det *nå'ede resultat*), har stød i samtlige former, undtagen i præteritum *nåede* (kontra det bøjede pp. *nå'ede*). Stødet er her leksikaliseret og slettes i præteritum af en særlig morfologisk regel, som kan formuleres således:

[+stød] → Ø / # # C₀ ____ +ede i præteritum

Reglen siger: stødet svinder fra rodfinal vokal i et usammensat verbum, hvis roden følges af præteritumsendelsen *-ede*. To undtagelser fra reglen: præt. *spyede* af *spy* og *skoede* af *sko* har fakultativt stød. – Reglens virkning skal begrænses til usammensatte verber, for i tilsvarende sammensatte verber slettes stødet ikke i præteritum, sml. præt. *op-nå'ede*.

Det kan tænkes, at sletningsreglen virker også i nogle andre tilfælde, fx i flertal af navneord af *mønt*-klassen (for hvilke det alternativt er blevet foreslået ovenfor under NAVNEORD, at de får stødtilkomst i ubestemt ental) og i tillægsord af *fin*-klassen uden for det ubestemte ental (for disse tillægsords vedkommende er det alternativt blevet foreslået ovenfor under TILLÆGSORD, at de får stødtilkomst i ubestemt ental).

LEKSIKALISERINGER. Bortset fra nogle ord på *-er*, *-el*, eventuelt *-en* (fx *fin'ger*, *svim'mel*) er stødforholdene i ikke-sidste stavelser stabile: i ord, der indeholder stød i en ikke-sidste stavelse, svinder stødet ikke under bøjningen. Stødet er i den slags tilfælde leksikaliseret. Jf. *ham'ster* – *ham'stere*, *po'e'tisk* – *po'e'tiske*, *salthol'dig* – *salthol'dige*, *opfø're* – *opfø'rie* – *opfø'rt*. Sådanne eksempler forekommer i tusindvis. Ligesom danskerne skal huske, at fx ordet *hamster* begynder med *h*, skal de også vide, at det indeholder stød. Og ligesom det er usandsynligt, at de glemmer, at *hamster* begynder med *h*, er det usandsynligt, at de glemmer, at ordet udtales med stød. Der foreligger dog den mulighed, at særlige regler beskriver de regelmæssigheder, som er karakteristiske for nogle af de leksikaliserede stødtilfælde. Sådanne leksikalske redundansregler ligger udenfor denne artikels rammer.

PROBLEMER. Det mediale pp. *skændtes*, som i *de har skændtes*, udtales af og til med stød ifølge Aage Hansen 1943. Dette forhold kan ikke beskrives således, at der i den leksikalske repræsentation af verbet *skændes* nævnes trækket [+stødreglen, punkt (11)] i rund parentes, altså som fakultativt, for dette ville have til følge, at også stødet i pp. *skændis* ville blive fakultativt – hvilket ville være galt. Jeg ved ikke, hvordan dette problem skal løses.

Det er uklart, om verbalsubstantivet på *-en* og præsens participiet tilhører verbernes morfologiske paradigmer. Ved præsens participierne må man skelne mellem deres verbale og ikke-verbale anvendelser. Det forekommer mig sandsynligt, at præsens participier er medlemmer af verbernes morfologiske paradigmer, hvis de bruges verbalt, ellers ikke. Verbalsubstantivet og de nominale anvendelser af præsens participier er måske afledninger af verber, altså leksikalske enheder for sig. Jeg begrænser mig i det følgende til præsens participiets verbale anvendelser. Participialendelsen *-ende* synes ikke at volde stødtilkomst i roden. Heraf følger, at præsens participiet kun har stød, hvis dette optræ-

der som leksikaliseret i det pågældende verbuds præsensstamme. Fx er stødet leksikaliseret i typen *nå*, derfor (den teoretisk mulige) *nå'ende* med stød; det samme selvfølgelig i *opnå'* – *opnå'ende* (det sidste en teoretisk mulig form). Derimod er stødet ikke leksikaliseret i roden *stå-* (jf. pp. *stået* uden stød), derfor *stående* uden stød. Dette billede er blevet erkendt af Aage Hansen (1943). Han nævner dog også nogle forstyrrende momenter, men de er de verbale anvendelser af præsens participiet uvedkommende. Mine informanter angiver uforventet stød mangler i de verbale anvendelser af visse præsens participier af *nå*-verberne, dog giver ikke alle informanter de samme eksempler. (Desuden findes de verbale anvendelser af visse *nå*-verbers præsens participier ikke i normal brug.) Der foreligger således en uklar situation. På denne baggrund vover jeg ikke at sige noget som helst definitivt om stødforholdene i *nå*-verbernes præsens participier. Problematikken burde behandles af en dansker.

Stødmødtagelige præpositioner har enten leksikaliseret stød eller er stødløse, fx *mod'* : *ad*, *ind'til* : *inden*, *før'* : *for*. De leksikaliserede stød realiseres under stærktryk, ellers ikke. Jf. *Tænk Ole 'på' at rejse?* kontra *Tænk Ole på at rejse?* Det er som det skulle være. Der er dog forstyrrende momenter, påpegede af Erik Hansen 1977: præpositionen med leksikaliseret stød udtales uden stød i emfase i eksempler som *Sad du 'på eller 'ved bordet?* Videre er en sådan præposition, hvis dens styrelse er trykssvag, til trods for sit stærktryk uden stød, fx. *Tænk du 'på ham?* Dog er præpositionen *om* stødholdig i den slags tilfælde: *Har du aldrig hørt 'om' hende?* (Samtlige eksempelsætninger i dette afsnit fra Erik Hansen ibidem.) Jeg ved ikke, hvordan dette skal beskrives.

Min interesse for stødet stammer fra den tid, da jeg underviste mine landsmænd i dansk. Derfor ville jeg nu gerne tilføje nogle bemærkninger om hvordan stødet burde behandles i håndbøger om det danske sprog for ikke-danskere. På dette område trænges til forbedring, for i samtlige mig bekendte lærebøger i dansk, danske grammatikker og ordbøger for fremmede er behandlingen af stødet langt fra tilfredsstillende. Forfatterne skyr omtalen af stødet. Jeg vil begrænse fremstillingen til et par ord om, hvordan man efter min mening burde behandle stødet i en praktisk dansk ordbog for fremmede. Fremstillingen bygger, med nogle få afvigelser, på artiklens teoretiske del.

I indledningen til ordbogen burde der være et kapitel med oplysninger om stødets fonetiske natur, om begrebet stødbasis og om stødreglens fonologiske betingelse (dvs. at vekslens mellem stød og ikke-stød forekommer kun i rodens sidste stavelse eller i rodens næstsiste stavelse, dersom den sidste indeholder *er*, *el*, eventuelt *en*). Videre ville det være nyttigt at indføre et særligt tegn for det stød, som udtales i ordets samtlige former (måske en lodret streg, fx *træ|*) og et andet tegn for det stød, som ikke udtales i ordets samtlige former (måske apostrof, fx *fi'n*). Apostrof-stødet udtales ikke, 1° hvis dets udtale forbydes af en regel, nævnt i ordbogens indledning (fx typen præ. *nåede*), 2° hvis dets udtale forbydes af en oplysning, tilføjet selve stikordet. Både streg- og apostrofstødet slettes, hvis stødbasis svinder i overensstemmelse med reglerne om syntaktisk bestemt tryk, jf. gå, i *gå'af*.

I indledningen burde endvidere a) nævnes de morfologiske betingelser 1°–3° og 7°–11° samt sletningsreglen for typen præ. *nåede*; b) fortælles, hvordan oplysningerne om stødet ved de enkelte stikord skal fortolkes; c) optælles de forudsigelige tilfælde af leksikaliseret stød, såsom det stød, som udtales i/foran suffikserne *-(e)ri*, *-holdig*, *-(i)sk*, i typen *opføre* osv.

De følgende kategorier af stikord skulle have særlige oplysninger om stødet: navneord

af *øl-* og *mønt-*klassen, typen *tempo*, tillægsord af *fin-*klassen, typen *skærfe* (med stødmangel i imperativ ental) og verber af *kvæle-*klassen. Eksempler:

øl, ft. *øl'ler*. ELLER: *øl*, stødtilkomst i ft. (NB. Stødtilkomst i bestemt ental reguleres af den morfologiske betingelse nr. 2, som nævnes i indledningen til ordbogen.)

møn't, ft. *møn'ter*. ELLER: *møn't*, stødtab i ft.

tempo, *tempo'et*, *tempo'er*. ELLER: *tempo*, udlydsvokalen forlænges og får stød udenfor ubestemt ental.

fi'n, *fine*. ELLER: *fi'n*, stødtab udenfor ubestemt et.

skærfe, imp. *skærf*. ELLER: *skærfe*, + stød i imp.

kvæle, *kvæ'ler*. ELLER: *kvæle*, stødtilkomst i aktiv præsens.

Stød i suppletive dannelser og i øvrige undtagelser skulle også betegnes eksplicit i de pågældende stikord, fx. *lan'g*, *længere*, *læn'ger*, *længst*.

Noter

1. Professorerne Henning Andersen, Erik Hansen og Karl Martin Nielsen skylder jeg tak for vigtige bemærkninger.

Litteraturhenvisninger

Basbøll, Hans. »Some remarks concerning the stød in a generative grammar of Danish.« *Derivational Processes*, udg. af F. Kiefer, Stockholm, 1972, Pp. 5–30.

– »Det rigsdanske stød i generativ belysning.« *Selskab for nordisk filologi. Årsberetning for 1971–1973*. 1975. Pp. 17–22.

Brink, Lars, og Jørn Lund. *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København*. 2 bd. København 1975.

Hansen, Aage. *Stødet i dansk*. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske meddelelser, bd. XXIX, nr. 5. København, 1943.

Hansen, Erik. »Infinitiv og bisætning som styrelse for præpositionen.« *Danske Studier* 1977:158–61.

Janez Orešnik

Problemet *Blanke Hans* i sønderjysk

I Sønderjylland og i Slesvig-Holsten kan udtrykket *Blanke Hans* anvendes som navn på Vesterhavet, fortrinsvis i forbindelse med storm, højvande, stormflod, uden at brugen nærmere er udforsket.

Denne opsats er et forsøg på at finde frem til anvendelsen heraf med hovedvægten lagt på sønderjysk.

Undersøgelsen af dette ret komplicerede problem måtte begynde på bar bund, da hverken Institut for jysk sprog- og kulturforskning ved Århus universitet eller Københavns universitets institut for navneforskning eller samme universitets institut for dansk dialektforskning var i besiddelse af primære optegnelser.

I første række gjaldt det derfor om at tilvejebringe en materialesamling. Denne blev etableret dels ved udspørgning, dels gennem en anmodning om oplysninger om udtrykket, trykt i *Jydske Tidende* den 19. marts 1977.¹

Materiale:

A. Dansk:

- Belæg 1: *nu er Blanke Hans vild igen*, sagde en anonym 76-årig sønderjysk meddeler ved den sidste stormflod. Hun stammer fra egnen omkring Slien. Også hendes 43-årige datter anvender udtrykket, »men vi er den sidste generation, der bruger det.«
- Belæg 2: *ja, nu er der Blanke Hans gal*, anonym ældre meddeler, født i Tyskland, boet i Danmark siden 1918. Sætningen er hybrid, men meddeleren anvender altid formen *der Blanke Hans* på dansk.
- Belæg 3: *ə'blɑŋ'g hɑn's*, anonym ældre meddeler fra Ballum, der ikke selv bruger udtrykket, men kender det.²
- Belæg 4: *Vesterhavet, i folkemunde kaldet »den blanke Hans«*, Sønderjydsk Maanedsskrift, Årg. 29, s. 132 (Om Hooge).³
- Belæg 5: *Den »Blanke Hans«, som hver Dag kunde komme og sætte hans Bo under Vand, tænkte han ikke paa*, Dr. Hansen, Stormflodsminder, Sønderjydsk Maanedsskrift, Årg. 11, s. 96. (Fra Forballum i 1800-tallet).³
- Belæg 6: *Vi der lever ved havet og kender vor nabo »Blanke Hans«, og hans luner, vi vidste også, at Hans denne dag var i dårligt humør*, Kaj Pedersen, Vester Vedsted, Morgenavisen Jyllands-Posten den 14.1.1976.

B. Frisisk:

- Belæg 1: *Blanke Hans: Vesterhavet. Bruges kun i kystområderne*, F. Dinsen Hansen, Nordfrisland – digernes land, 1976, s. 70.
- Belæg 2: *di blanke Hans die Flut, welke die Watten unter Wasser setzt*, P. Jensen, Vidingherred-frisisk.⁴
- Belæg 3: -- *wie der Deichgraf in Risummohr, nach fertigtem Deiche den Spaten auf den Deich gesetzt, und vermessenlich gesaget: Trotz nun blanke Hans!* M. Anton Heimreichs nordfresische Chronik, 3. udg. 2. del, s. 134. (Udtrykket forekommer ikke i 1. udg. 1666 (s. 474 i genoptrykket 1926), men må findes i den stærkt omarbejdede 2. udg. fra 1668, jvf. Falcks indledning til 3. udg. s. XI.).⁵

C. Tysk:

- Belæg 1: *de blanke Hans er kendt fra Husum og omegn*, ældre meddeler fra Bov.
- Belæg 2: *de blang hans*, anonym meddeler fra Vodder, der har hørt udtrykket på Föhr.⁶
- Belæg 3: *Wat de Blanke Hans givt, nimmt he och wedder* (Hvad Blanke Hans giver, tager han igen), Dithmarschen.⁷
- Belæg 4: *de Blanke Hans vist de Teen* (Blanke Hans viser tænder), Dithmarschen.⁷
- Belæg 5: *He gefft un neemt de blanke Hans* (Blanke Hans giver og tager). Hooge.⁸
- Belæg 6: *Heute ist der Hans blank* (siger søfolkene sjældent, når havet er spejlblankt), meddeler fra Løgumkloster i Jyske Tidende den 24.3.1977.
- Belæg 7: *de blanke Hans*, meddeler: fru Helene Nørgaard, Gram, der i sin ungdom ofte har hørt dette udtryk på Sylt, anvendt om Vesterhavet i almindelighed, ikke

specielt i forbindelse med stormflod.⁹ Engang ville ejeren kalde en café *Blanke Hans*, men dette blev ikke accepteret, fordi navnet kun måtte anvendes om Vesterhavet, se nedenfor. (Uofficielt anvendtes *Blanke Hans* på Sylt dog også om en bestemt stærk snaps.)

Belæg 8: *de blanke Hans Bezeichn. für »Hochwasser«, »Sturmflut« an der Nordseeküste; wohl nicht volkstümlich*, Otto Mensing, Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch: *Hans*.¹⁰

Belæg 9: *Personifiziert wird vor allem die See. Die Nordsee heißt der Blanke Hans*, Adolf Bach, Deutsche Namenkunde, II 2, s. 559.¹¹

Belæg 8: *de blanke Hans Bezeichn. für »Hochwasser«, »Sturmflut« an der Nordseeküste; Na, dann mag der blanke Hans kommen* (1904).

draußen aber liegt der blanke Hans, die Nordsee, und brüllt (1906).

Der blanke Hans liegt in seiner Wiege, hat seine blauen Augen aufgeschlagen und lächelt wie ein unschuldiges Kind (1906).

Wahret Eure Deiche, Ihr Friesen, und überseht nicht den tückischen Genossen des blanken Hans, die säkuläre Senkung (1908).

Alle eksempler stammer fra Friedrich Kluge, Seemannssprache, 1911, s. 354.¹²

(Konteksten viser, bortset fra første eksempel, at udtrykket er af mere eller mindre tydeligt patetisk-litterært tilsnit, jvf. senere).

Materialesamlingen dokumenterer, at *Blanke Hans*¹³ forekommer i dansk, d.v.s. *sønderjysk*, i *frisisk* og i *tysk*, d.v.s. *plattysk* (nedertysk).

Der hersker dog ingen tvivl om, at udtrykket er uoprindeligt i sønderjysk. Det må være opstået enten i det frisiske eller i det nedertyske sprogområde og senere overført herfra til Sønderjylland.

Flere iagttagelser i det danske materiale bekræfter denne antagelse:

1. I adjektivet *blank* i *Blanke Hans* skulle det udlydende *e* være apokopet, da en vokal i udlyd bortfalder i sønderjysk såvel som i andre jyske dialekter. Dette er kun tilfældet i det tredje belæg.
2. Vaklen i materialet mellem formerne *Blanke Hans*, *e blank Hans*, *den blanke Hans*, *der blanke Hans*. Udtrykket har ingen fast sproglig struktur.
3. Hovedparten af meddelelserne – også de ældre – oplyser samstemmende, at de kender betydningen af udtrykket, men at de aldrig bruger og aldrig har brugt det selv.

På denne baggrund må det være berettiget at spørge: Er *Blanke Hans* et ægte sønderjysk udtryk?

Tilsyneladende, men også kun tilsyneladende, kan punkt 3 tolkes således, at der er tale om et gammelt dialektalt udtryk, som nu ikke mere bruges aktivt, men som stadig huskes passivt, i hvert fald af gamle og midaldrende. Flere oplyser, at de unge ikke kender det.

Den rigtige forklaring herpå er imidlertid en ganske anden. Overordentligt mange meddelere gør opmærksom på, at *Blanke Hans* har litterære aner.

Et bestemt episk digt har spillet en helt afgørende rolle for, at udtrykket er blevet bevaret i Sønderjylland, nemlig Detlev von Liliencrons »Trutz, Blanke Hans« (som både er digtets titel og omkvæd). Det handler om det sunkne Rungholt. Herfra citeres de centrale vers:

»Auf allen Märkten, auf allen Gassen
lärmende Leute, betrunkenen Massen.
Sie ziehn am Abend hinaus auf den Deich:
»Wir trutzen dir, Blanker Hans, Nordsee-Deich!««

Dette populære digt indgik nemlig i det faste skolebogs-læsestof i denne landsdel før 1920. Det står f.eks. i Schleswig-Holsteinischer Jugendfreund. Lesebuch für Volksschulen von Georg Möhlenbrink und Heinrich Röhr, II. Teil, Mittel- und Oberstufe, s. 360 f.¹⁴

(Digtet blev undertiden lært udenad, hvad der har bevirket, at nogle ældre meddelere stadig kan citere større eller mindre dele heraf).

Også i landsdelens gamle dansksprogede læsebøger forekommer beretninger om *Blanke Hans*. Som eksempel anføres Læsebog for Over- og Mellemlasser i Slesvigs danske Skoler af B. N. Juhl og D. A. Noiesen. 2. oplag. Flensburg og Haderslev 1875,¹⁵ hvor der side 157 gives en skildring af stormfloden i 1634, hvorfra der citeres følgende:

»man var just bleven færdig med de nye Diger, som man ansaa for saa forsvarlige,
at Digefogden ved det sidste Spadekast stak sin Spade i Volden, idet han raabte:
»Kom nu, om du tør, Blanke Hans!««

Denne udbredte tysk-danske læsebogsanvendelse af *Blanke Hans* i stærkt dramatiske tekster om stormflod i en landsdel, hvor noget sådant er en realitet, anser jeg for at være hovedårsagen til, at mange ældre sønderjyder kender, men ikke bruger udtrykket, og dermed overhovedet den væsentligste forudsætning for eksistensen af *Blanke Hans* i sønderjysk.

Desuden forekommer *Blanke Hans* i andre litterære sammenhænge, som også kan have bidraget til at fæstne udtrykket, eksempelvis i den populære samling *Sagen Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Herausgegeben von Karl Müllenhoff (1. udg. 1845). I nummer 192 i Otto Mensings udgave fra 1921, sagnet om Rungholts undergang, anføres det i indledningen: »In Rungholt auf Nordstrand wohnten weiland reiche Leute; sie bauten große Deiche und wenn sie einmal darauf standen, sprachen sie: »Trotz nu, blanke Hans!««

Sammenlign denne version med gengivelsen i *Friesische Sagen von Texel bis Sylt*. Gesammelt und herausgegeben von Hermann Lübbling, 1928, s. 8 (i kapitlet »Was der blanke Hans angerichtet hat«!):

»Rungholt war eine reiche Stadt auf der nordfriesischen Insel Nordstrand, und vom Wohlstand ihrer Bewohner werden noch heute Wunderdinge berichtet. Sie bauten große Deiche gegen die salzige See, und wenn sie einmal darauf standen, sprachen sie: »Trotz nu, blanke Hans!««

Hertil kommer, at tysksprogede slesvig-holstenske hjemstavnsdigtere, der arbejder med vestkyst-motiver i deres værker, tit bruger *Blanke Hans*.

Som eksempel anføres her Johannes Dose, *Der blanke Hans* (Verlag von E. Ungleich, Leipzig. Uden år,¹⁶) der – i hvert fald i begyndelsen – har en for mig at se helt umådelig anvendelse af dette udtryk. To citater til illustration:

»Schweige still, du Gotteslästerer, du rufst den blanken Hans!« (s. 7). »Wahr di, du

blanker Hans! - - - Aber hüte dich, Hans! Ich warte und werde Deichgraf, ich bändige und binde dich.« (s. 26).

På grundlag af denne materialesamling mener jeg at kunne skimte omridsene af følgende udvikling med hensyn til brugen af *Blanke Hans*.

Udtrykket må være opstået enten i det nedertyske eller i det frisiske sprogområde.

Det må være temmelig gammelt, når det er afhjemlet skriftligt så tidligt som midten af 1600-tallet.

Konteksten i den første kilde taler så afgjort for, at der oprindeligt er tale om et folkeligt-dialektalt udtryk, delvis mod Mensings opfattelse, se citat ovenfor.

Det må være fra denne folkelige anvendelse, således som den skriftligt har fundet sit nedslag i forskellige stormflodsberetninger af historisk eller sagnagtig karakter, at digtere med lokal tilknytning har optaget *Blanke Hans* i litteraturen. Sådan *litterariseres* udtrykket; og det er denne sekundære litterarisering af et oprindeligt folkeligt udtryk, der trænger ud til den sønderjyske befolkning ved hjælp af skolebogslæsestoffet, hvoraf beretninger om *Blanke Hans*, først og fremmest »Trutz, Blanke Hans«, har været en fast bestanddel. Personligt tror jeg nok, det må erkendes, at *Blanke Hans*, når det i dag anvendes både nord og syd for grænsen, ofte har undertoner i retning af det poetiske og måske ikke helt folkelige. Dette er f.eks. tilfældet med avissprog. Til illustration anføres følgende: »Der »blanke Hans« wird gezähmt«, »Der »blanke Hans«, die zerstörerische Flut der Nordsee, wird endgültig ausgesperrt«. ¹⁷

Blanke Hans kan sammenstilles med en lille gruppe folkelige danske betegnelser for Vesterhavet, der også har karakter af personifikation (havet opfattes som et menneskeligt væsen og får derfor et personnavn).

Feilberg anfører i sin jyske ordbog – under: *hav*, med henvisninger – følgende eksempler: *Rasmus* (Darum), ¹⁸ *Store Maren* (Agger), *Kræn Vestergård* (Lønborg og Vendsyssel), *Kræn Vester* (Holstebroegnen), jvf. *Hvad siger Kræn?* (brugt af nordvestjyske fiskere), *Jydske Tidende* den 24.3.1977, og *Havet, Kræn Wester, er der endnu i al sin magt og væld*, *Politiken* den 31.8.1977.

Feilberg rubricerer disse navne som »øge- og kælenavne«, der anvendes om havet.

Blanke Hans må vel også siges tit at have karakter af en art kælenavn, i hvert fald nu, – et øgenavn vil man vel næppe kunne kalde det. Personligt vil jeg dog ikke ganske udelukke muligheden af, at der oprindeligt kan have ligget en dybere betydning heri. Fra gamle tiders folketrosforestillinger ved vi nemlig, at såkaldt *navnetabu* ofte er knyttet til fiskeri og jagt. Se herom f.eks. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: *tabu*. For ikke at forstyrre fiske- og jagtlykken afstod man ofte fra at kalde tingene ved deres rette navn. I stedet anvendtes forskellige »erstatningsord«. I forskningen kaldes disse *noaord*.

Om noaord, specielt ved fiskeri, se Svale Solheim, *Nemningsfordomar ved fiske*, Oslo, 1940, navnlig s. 116 ff. (havets noanavne).

Anføres i denne sammenhæng bør også Jakob Jakobsens klassiske fremstilling *Det norrøne sprog på Shetland*, 1897, specielt kapitel 5: »Fiskernes navne-tabu; sønavne«, s. 82 ff.

En god indføring i navnetabu giver ligeledes Kristoffer Nyrops afhandling »Navnets magt« i *Opuscula philologica* udgivne af Det philologisk-historiske Samfund, 1887, specielt s. 128 ff.

S. 206 f. står, at navnetabu bl.a. ofte bringes i anvendelse over for »steder, bjerge,

floder, øer og lign. der vel oprindeligt formentes at stå under dæmoniske væseners særlige beskyttelse.» *Blanke Hans* kan antages at tilhøre denne kategori.

Måske kan *Blanke Hans* oprindeligt have været et sådant gammelt fiske-noaord, som senere er blevet knyttet specielt til storm og højvande. Også i denne anvendelse kan det helt eller delvis have bevaret denne karakter, thi i situationer, hvor havet truer menneskene langs den tysk-danske Vesterhavskyst, er det tænkeligt, at man i tidligere tiders folketro mente, man kunne undgå yderligere at påkalde havets vrede – og dermed afværge en katastrofe – ved at bruge et noaord om det oprørte hav. Et litterært eksempel er tidligere anført under omtalen af Johannes Dose.

Kerstin Richert, som jeg havde bedt undersøge brugen af *Blanke Hans* på Husumegnen, har – uden at kende min teori om navnet som et oprindeligt noaord – bestyrket min opfattelse heraf.¹⁹

Hun gør opmærksom på, at alle plattysktalende beboere her passivt kender udtrykket, men der findes en vis skyhed for at anvende det aktivt – om det stormoprørte hav bruges normalt *he / hem »han / ham«* –.

I samme retning peger følgende, som hun, med en tidligere lærer på Hooge som kilde, beretter:

Engang ville man kalde skolen der *Blanke-Hans-School*. Dette forslag blev imidlertid ikke accepteret, man mener af angst for at bruge dette navn for ikke derved at påkalde *Blanke Hans*.

Sammenfattende kan det siges, at flere af hinanden uafhængige faktorer peger i retning af, at min teori om, at *Blanke Hans* er et oprindeligt noanavn, som nu er sunket ned til fortrinvis at være et kælenavn, kan være rigtig. Materialet er imidlertid for spinkelt til at bevise den. Dette vil kræve en langt mere omfattende dokumentation, hvorfor teorien her nødvendigvis må fremtræde som en *hypotese*.

Noter

1. Hermed takker jeg de mange mennesker, som besvarede denne henvendelse, eller som på anden måde har givet mig oplysninger. Ingen nævnt, ingen glemt. – 2. Optegnelsen er foretaget af lektor Magda Nyberg. – 3. Henvisningen er givet af lektor Ove Rasmussen. – 4. Optegnelsen er meddelt af cand.mag. V. Tams Jørgensen. – 5. Således også formodet af cand.mag. V. Tams Jørgensen, som har givet henvisningen, i brev af 17.3.1977. – 6. Oplysningen skyldes lektor Magda Nyberg. – 7. Optegnelsen er foretaget af lærer Rose-Marie Buchenau. – 8. Således (citeret efter hukommelsen) lyder indskriften på et stormflodbillede i skolen på Hooge. Oplysningen, der er givet af lærer Kerstin Richert, stammer fra en mangeårig lærer på halligen. – 9. Til problemet om hvorvidt *Blanke Hans* på tysk betegner Nordsøen i almindelighed eller specielt den truende Nordsø, se Karl Lüders, *Kleines Küstenlexikon*. 2. Aufl. S. 24 f. (Henvisningen er givet af faglærer Marie Gebhardt.) – 10. Oplysningerne om *Blanke Hans* i en række tyske standardordbøger, Wahrig, Duden, Klappenbach, Trübner, synes at være afhængige af Mensing. – 11. Henvisningen er givet af professor, dr.phil. John Kousgård Sørensen. – 12. Henvisningen skyldes cand.mag. V. Tams Jørgensen. – 13. Om en norsk sproglig parallel *blånke-Mari*, anvendt om solen, se Svale Solheim, *Nemningsfordomar ved fiske*, Oslo, 1940, s. 100. – 14. Fhv. gårdejer Jørgen Bromand har givet denne henvisning. – 15. Henvisningen er givet af fru Grethe Holt. – 16. Lærer Rose-Marie Buchenau har givet denne henvisning. – 17. Eksemplerne, der er givet af redaktør Bjørn

Svensson, stammer fra Der Nordschleswiger, Jahrgang 1972. Datoen er mig ikke bekendt. — 18. Om en norsk parallel: *Rasmus (Rasmus va stygg ida)*, spøgende, se Solheim, a.a.s. 114 f. Mærk også hans tolkning heraf: »Opphavleg må eit slikt personnamn ha vori tenkt som ei godtaling av sjøen«. — 19. Brev af 29.3.1977.

Bent Søndergaard

Jens Baggesen und Karl August Böttiger

In »Danske Studier« 1977 veröffentlichte Bernd Maurach Aufzeichnungen des Weimarer Gymnasialdirektors Karl August Böttiger über Gespräche mit Jens Baggesen.¹ Mag dieser Beitrag auch nicht wesentliche neue Erkenntnisse vermitteln, so ist er für die Baggesen-Forschung dennoch von Nutzen, insofern er das Verhältnis dieser beiden Männer, über das nur wenig bekannt ist, ein wenig beleuchtet und zudem unser Wissen über Baggesens Einstellung zu gewissen Personen und zu politischen und philosophischen Phänomenen teils bekräftigt, teils auch erweitert. Es ist jedoch notwendig, einige Ergänzungen und Berichtigungen anzubringen, da Maurach die biographischen Zusammenhänge nicht erkannt hat und ihm auch eine Reihe von Fehlern unterlaufen sind.

Schon die Überschrift seines Beitrags entspricht nicht den Tatsachen, wenn nämlich von *einem* Besuch Baggesens in Weimar *im Jahre 1795* die Rede ist. In Wahrheit handelt es sich um mehrere Besuche, und nicht nur im Jahre 1795, wie aus dem Text auch deutlich hervorgeht.

Aus Maurachs Wiedergabe von Böttigers Notizen ist leider nicht zu ersehen, wie die Papiere beschaffen oder angeordnet sind. Eines aber ist sicher: die Anordnung, die Maurach ihnen gibt, ist chronologisch falsch. Er spricht von »Ungenauigkeiten und Schiefheiten« in Böttigers Aufzeichnungen, die er damit zu erklären sucht, daß sie in der auf den Besuch oder die Unterredung folgenden Nacht schnell niedergeschrieben worden seien. Als Beispiel verweist er auf die Datumsangabe in der zweiten Zeile des Textes, den 21. Juli 1802, die nicht erklärlich sei, da die des weiteren geschilderten Ereignisse die des Jahres 1795 seien.

Aber hier irrt Maurach. Der erste Absatz beschreibt keineswegs Ereignisse des Jahres 1795. Die in ihm erwähnte Rückreise Baggesens von Kopenhagen nach Paris mit dem Grafen Moltke hat nicht 1795 stattgefunden, sondern im Sommer 1802, wie Böttiger völlig richtig angibt. 1795 war auch nicht die »Tochter des berühmten Kanzelredners Reybaz« Baggesens Frau, sondern damals lebte noch seine erste Frau Sophie, die Enkelin Albrecht von Hallers. Im Jahre 1795 konnte Baggesen dem Kronprinzen auch noch nicht seine Ode auf Bonaparte überreichen und sie in deutscher Übersetzung Böttiger vorlesen, denn sie wurde erst im Mai 1798 in dänischer Sprache geschrieben und einige Jahre später ins Deutsche übersetzt.² 1795 hatte Baggesen auch noch nicht damit begonnen, Homer in dänische Hexameter zu übersetzen. Das geschah erst während der schweren Erkrankung seiner Frau im Herbst 1796. Daß er auch noch im Jahre 1802 an der Übersetzung Homers arbeitete, geht auch aus einem Brief H. C. Ørstedes hervor, den er im Dezember 1802 in Paris schrieb.³

Im März 1802 hatte Baggesen, der sich im Dezember 1800 in Paris niedergelassen hatte, eine Reise angetreten, die ihn zunächst nach London führte und von dort über Hamburg nach Kopenhagen, wo er im Juni eintraf, aber nur eine Woche blieb. Zweck dieser Reise war es, seine Zukunft ökonomisch abzusichern. Dieser Zweck wurde schon vor seiner Ankunft in Kopenhagen erreicht, da Baggesen in seinem Geburtsort Korsør

dem Kronprinzen begegnete, den er sogleich für sich einzunehmen vermochte und der ihm die Zahlung einer Pension über den ursprünglich nur auf zwei Jahre befristeten Zeitraum hinaus zusicherte. In Hamburg und Altona führte er Verhandlungen mit den Verlegern Perthes und Vollmer über die Herausgabe seiner deutschen Gedichte und des idyllischen Epos »Parthenais«. Die Rückreise nach Paris, wo er erst am 10. August wieder eintraf, führte – auf Umwegen – auch über Weimar. Von Lüneburg ab reiste er gemeinsam mit dem Grafen Adam Moltke, dem Freund, der ihn auch schon 1789 auf seiner ersten großen Auslandsreise begleitet hatte, und dessen Familie. Von Weimar aus begab er sich auch nach Erfurt, wo seine »Parthenais« gedruckt wurde, um Einfluß auf die typographische Gestaltung des Werkes zu nehmen.

Auf diese Reise und nicht auf die Aufenthalte in Weimar im Jahre 1795 bezieht sich der erste Abschnitt in den Notizen Böttigers, der folglich am Schluß der Aufzeichnungen stehen mußte.

Maurach schreibt in seinem Vorbericht: »Wie Böttiger und Baggesen miteinander bekannt wurden, können wir nur vermuten.« Wahrscheinlich hätten sie sich kennengelernt, weil sie beide Freimaurer waren und in der Person des Hamburger Theaterdirektors Schröder einen gemeinsamen Bekannten besaßen. Eine weitere Möglichkeit der Bekanntschaft Böttigers mit Baggesen sieht Maurach auch darin gegeben, »daß Baggesen im Jahre 1795 mit Heinrich Gessner nach Paris gereist war und auf der Rückreise mit Gessner in Weimar Station machte, da Gessner der Schwiegersohn Wielands war«. Hätte er aber die Notizen Böttigers genauer gelesen, würde er bemerkt haben, daß die erste Begegnung nicht nach, sondern vor der Reise nach Paris stattgefunden hat.

Durch Baggesens Tagebuch werden wir darüber belehrt, wann und auf welche Weise die beiden Männer einander kennengelernt haben. Es ist am 15. März 1795 geschehen. Unter diesem Datum notierte Baggesen: »Wieland hatte den Consistorialrath Böttiger heute, der mich so sehr zu kennen wünschte, eingeladen – ein artiger und kernfester, junger überaus gelehrter Mann, der mir viel schönes über meine Bruchstücke im Mercur sagte«.⁴

Wieland war also der Vermittler, und in seinem Hause hat auch schon die erste Begegnung stattgefunden. Wie man aus Baggesens Tagebucheintragung ersieht, waren es offenbar nicht freimaurerische Beziehungen, sondern Baggesens Veröffentlichungen in der von Wieland herausgegebenen Zeitschrift »Der Neue Teutsche Merkur«, die bei Böttiger den Wunsch aufkommen ließen, diesen Schriftsteller kennenzulernen. Bei Baggesens Beiträgen in Wielands Zeitschrift, deren Redaktion übrigens Böttiger 1796 übernahm, handelt es sich um »Fragmente« aus seinem Reisetagebuch, d.h. um Übersetzungen von Partien seines ersten bedeutenden Prosawerks »Labyrinth«, die dort in den Jahrgängen 1794 und 1795 erschienen.

Die von Maurach mitgeteilte Datumsangabe »1. März 1795« ist also falsch. Entweder hat er die Zahl nicht richtig gelesen, oder Böttiger hat sich geirrt, was kaum anzunehmen ist. Am 1. März 1795 befand Baggesen sich noch nicht in Weimar, sondern traf dort erst am 11. März ein. Er hatte sich seit Mai 1793 außerhalb Dänemarks und die meiste Zeit mit Frau und Kind in der Schweiz aufgehalten. Am 28. Januar 1795 trat er endlich die Rückreise an, die über Weimar führen sollte, weil er Wielands Tochter Charlotte, die mit ihm in die Schweiz geistert war, zu ihren Eltern zurückbegleiten wollte. Am 31. Januar oder 1. Februar erreichte ihn jedoch in Zürich ein Brief des Herzogs von Augustenburg »mit der Erlaubniß und dem Auftrag nach Paris zu gehen«, wie es in seinem Tagebuch heißt. »Dies«, so fügt er hinzu, »erschütterte mich so, daß ich das Fieber bekam«.⁵ Es

war nämlich durchaus gegen seine Pläne, jetzt diese Reise zu unternehmen, wie gern er sie zu einem früheren Zeitpunkt auch gemacht hätte. Doch bisher hatten Bedenken des Kronprinzen und des Grafen Bernstorff es dem Herzog nicht erlaubt, die Reise Baggesens zu genehmigen.⁶

Baggesen befand sich also jetzt in einer ziemlich prekären Lage, was er auf vorsichtige Weise seinem herzoglichen Gönner auch zu verstehen gibt.⁷ Es wurde der Plan erwogen und schließlich verworfen, bis zu seiner Rückkehr aus Paris die Familie in Zürich zu lassen. Statt dessen begleitete Baggesen seine Familie und Lotte Wieland zunächst nach Weimar, wo man am 11. März eintraf. Während dieses Aufenthalts in Weimar hat er also die Bekanntschaft Böttigers gemacht, worüber er auch dem Herzog in einem Brief vom 22. März berichtet: »die angenehmste neue Bekanntschaft hier war mir die des Herrn Oberconsistorialrath und Direktor Böttichers – ein Mann, der mit einer ungeheuren Gelehrsamkeit einen überaus hellen Kopf und zweckmässige Thätigkeit verbindet, ein trefflicher Phönix unter den Phönixen«.⁸

Am 24. März trat er dann von Weimar aus seine Reise nach Paris an, begleitet von einem Baron von Bielfeld und ab Zürich auch von dem Buchhändler und Verleger Heinrich Geßner, einem Sohn des bekannten Idyllendichters. In Paris wurde er in der Zeit vom 22. April bis zum 23. Mai Zeuge wichtiger Begebenheiten, vor allem der Hungerrevolte des Prairial. Über seine Beobachtungen und Eindrücke hat er dem Herzog von Augustenburg ausführlich berichtet in Briefen, mit denen der Herzog sehr zufrieden war, die er kälter fand, als er erwartet hatte, so daß er bei dem Auszug, den er daraus für Bernstorff machte, nur wenige Phrasen auszulassen brauchte, »von denen er fürchtete, daß sie seinem Schützling schaden könnten«.⁹ Über den Inhalt dieser und anderer Briefe Baggesens an den Herzog muß auch Böttiger Näheres erfahren haben, wahrscheinlich durch Baggesen selbst, denn in seinem Nekrolog auf den Dichter schreibt er: »Könnten je die ausführlichen Berichte, die damals (1790–1798) Baggesen an seinen großherzigen Schutzherrn aus Paris und Italien schrieb, zur öffentlichen Kenntniß kommen, so würde dies ein unberechenbarer Schatz von ganz neuen Ansichten und Anekdoten über die ersten (und fortgesetzten) blutigen Anwandlungen der französischen Revolution sein«.¹⁰

Am 23. Mai 1795 trat Baggesen die Rückreise nach Weimar an, und diesmal begleitete ihn Heinrich Geßner dorthin, nicht, weil er, wie Maurach schreibt, Wielands Schwiegersohn war, sondern um Wielands Tochter Charlotte (nicht, wie Maurach angibt, Sophie, die ja mit dem Philosophen Karl Leonhard Reinhold verheiratet war) »als Braut heimzuführen«.¹¹ Am 4. Juni trafen Baggesen und Geßner in Weimar ein, und noch im Juni fand die Hochzeit statt, durch die Geßner Wielands Schwiegersohn wurde.

Wenn Maurach erklärt, Baggesen sei 1793 »im Dienste des Prinzen von Augustenburg, freimaurerische Angelegenheiten betreffend«, in die Schweiz, nach Italien und Frankreich gereist und habe »in den folgenden Jahren« »in diesem Aufgabenbereich immer wieder in Paris zu tun« gehabt, so bedarf dies einer Berichtigung. Baggesen war in dieser Zeit nicht »immer wieder« in Paris, sondern eben nur in diesem Frühjahr 1795. Die wichtige Reise nach Wien von Dezember 1793 bis Anfang Februar 1794 wird von Maurach nicht erwähnt. Bei ihr spielten ganz offensichtlich »freimaurerische Angelegenheiten« eine besondere Rolle, aber auch hier wie bei den übrigen Reisen keineswegs ausschließlich, wie auch aus dem ausführlichen Fragenkatalog hervorgeht, den der Herzog von Augustenburg Baggesen vor der Reise nach Paris zukommen ließ.¹²

Von »Ungenauigkeiten und Schiefheiten« kann bei den Aufzeichnungen Böttigers

eigentlich keine Rede sein, es ist vielmehr erstaunlich, wie präzise er Baggesens Berichte und Urteile wiedergibt. Was er etwa über seine Beurteilung Lavaters oder Fichtes ausgezeichnet hat, entspricht vollkommen dem, was aus schriftlichen Äußerungen Baggesens bereits bekannt ist. Dabei ist es ihm keineswegs entgangen, daß dieser sich in hohem Maße von seiner stark ausgeprägten Phantasie leicht zu Übertreibungen verleiten ließ und zuweilen sogar zur Unwahrheit. Als Beispiel hierfür erwähnt er Baggesens Behauptung, er sei am 1. Prairial im Konvent gegenwärtig gewesen, als der Abgeordnete Féraud (hier wie in jener Zeit des öfteren fälschlich Ferrand geschrieben) ermordet wurde, was Geßner jedoch bestritten habe. Ähnlich hat Baggesen dies auch in Briefen an Reinhold und an seine Frau geschildert,¹³ nicht jedoch in dem Brief, in dem er dem Herzog hierüber berichtet.¹⁴ Hier verhält er sich weit sachlicher und gibt offenbar die Tatsachen durchaus wahrheitsgetreu wieder, wie man erkennt, wenn man diesen Bericht mit den Tagebuchaufzeichnungen Baggesens vergleicht.¹⁵

Böttger berührt hier ein Problem, das für die Baggesen-Forschung immerhin von einiger Bedeutung ist, nämlich die Frage nach der Glaubwürdigkeit Baggesens. Seine Wahrheitsliebe ist in der Tat immer wieder in Zweifel gezogen worden, auch von Menschen, die ihm mehr oder weniger freundschaftlich verbunden waren. Auch Leif Ludwig Albertsen, der durch zahlreiche Veröffentlichungen der neueren Baggesen-Forschung ganz entscheidende Impulse gegeben hat, hat mehrfach auf die Tatsache hingewiesen, daß, Baggesen es mit der Wahrheit nicht immer sehr genau genommen habe, ja, geradezu formuliert, er habe »sein Leben lang hemmungslos gelogen«, was er damit erklärt, daß Baggesen »im bürgerlichen Sinne des Wortes keine Moral« besaß, da er »als geborener Proletarier völlig aus jeder Solidarität herausgetreten« war.¹⁶ Damit ist zweifellos eine – wenigstens zum Teil – richtige Erkenntnis ausgesprochen, doch gilt mit gleichem Recht auch der Satz, mit dem einst Otto Ernst Hesse Baggesen gegen Varnhagen von Ense in Schutz genommen hat: »Mag Baggesen in seiner Jugend immerhin etwas 'Windbeuteliges' gehabt haben, so geht nicht an, ihn mit solchen Worten oder gar mit dem Wort 'Lügner' abzutun.«¹⁷ Sicherlich wird auch Albertsen diesem Satz zustimmen, der ja nicht in diametralem Gegensatz zu seiner eigenen Feststellung steht, diese aber korrigierend einschränkt und ergänzt. Die Notwendigkeit einer solchen Einschränkung und Ergänzung muß sich jedem aufdrängen, der sich näher mit dem Werk und der Entwicklung Baggesens befaßt, etwa mit seinen Stellungnahmen zur Französischen Revolution, und zwar in ihren verschiedenen Phasen, ein Thema, über das ich demnächst eine größere Untersuchung vorlegen möchte. Wenn Albertsen erklärt, Baggesens Begeisterung für die Französische Revolution sei »allbekannt«, er wolle sie aber »nicht im Detail verfolgen, da sie wie bei manchen seiner Zeitgenossen oft spontan und inkonsequent, daneben aber auch seine Schilderungen der Geschehnisse z.T. so sehr arrangiert sind, daß heute schwer zu sagen ist, was Wahrheit ist und was Dichtung«,¹⁸ so vermag ich dem nicht zuzustimmen. Sobald man das Verhältnis Baggesens zur Revolution »im Detail« verfolgt, wird man zu einer anderen Auffassung gelangen, wird man auch erkennen, wie konsequent Baggesen in seinem politischen Denken war. Es wird sich auch zeigen, daß es nicht, wie Albertsen meint und in einem leicht daniisierten Deutsch formuliert, bei der Betrachtung von Baggesens Werken unbedingt eine »Fehldeutung« ist, »von einem Engagement Baggesens in die Wirklichkeit auszugehen«.¹⁹

Anmerkungen

1. Bernd Maurach, Karl August Böttigers Notizen über einen Besuch von Jens Immanuel Baggesen in Weimar im Jahre 1795, in: *Danske Studier* 1777, S. 139–149. – 2. Vgl. Jens Baggesens's poetische Werke in deutscher Sprache, Leipzig 1836, Bd. II, S. 371 f., 375. – 3. Breve fra og til Hans Christian Ørsted, Bd. 2, Kjöbenhavn 1870, S. 90. – 4. Kgl. Bibliothek Kopenhagen: Ny Kongelig Samling 504, 28. – 5. Ny Kongelig Samling 504, 28. Vgl. Timoleon und Immanuel. Dokumente einer Freundschaft. Briefwechsel zwischen Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein und Jens Baggesen. Hrsg. von Hans Schulz. Leipzig 1910, S. 227 f. (Brief des Herzogs an Baggesen Ende 1794). – 6. Vgl. Briefe des Herzogs an Baggesen vom 24.9.1793 und Januar 1794, in: Timoleon und Immanuel (s. o.), S. 193, u. 214. Vgl. ferner Brief der Gräfin Schimmelmann an den Herzog von Augustenburg vom 2. Dezember 1794, in: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, udg. ved Louis Bobé, Bd. 8, Kjöbenhavn 1917, S. 185 f. – 7. Timoleon und Immanuel, S. 234. – 8. *ibid.* S. 236. – 9. Hans Schulz, Friedrich Christian Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf. Stuttgart u. Leipzig 1910, S. 200. Die Briefe Baggesens sind abgedruckt in: Timoleon und Immanuel, S. 239–285. – 10. zitiert nach August Baggesen, Jens Baggesens Biographie, Kjöbenhavn 1843–1856, Bd. 2, S. 139. – 11. Timoleon und Immanuel, S. 242. 'A' »?. *IBID.* S. 228–233. – 13. Aus Jens Baggesens Briefwechsel mit Karl Leonhard Reinhold und Friedrich Heinrich Jacobi, Leipzig 1831, Bd. 2, S. 30, 405. Nicht wahrheitsgemäß ist auch, was ein Berichterstatter in *Usteris Zeitschrift Klio* (2. Bd., 1795, S. 32) schreibt: »Baggesen grüßt Sie, er war im Konvent während der ganzen insurrectionellen Sitzung, ich habe ihm alles vorgelesen, und er bekräftigt es so gesehen zu haben wie ich's erzähle.« – 14. Timoleon und Immanuel, S. 267, 271. – 15. Ny Kongelig Samling 504, 28. – 16. L. L. Albertsen, Jens Baggesen und die Juden, in: *Text & Kontext Jg. I* (1973), Heft 1, S. 74 f. – 17. Otto Ernst Hesse, Jens Baggesen und die deutsche Philosophie. Diss. Leipzig 1914, S. 18 f. – 18. L. L. Albertsen in *Text & Kontext I*, 1, S. 76. – 19. L. L. Albertsen, Das vorgeformte Wort. Baggesen als Übersetzer und Parodist, in: *Nerthus, nordisch-deutsche Beiträge II* (1969), S. 151.

Heinrich Fauteck

Tom Kristensens »Vuggeviser«

I 1973 udkom Tom Kristensens digtsamling »Med disse Øjne-«. Udvalget er foretaget af Carl Bergstrøm-Nielsen i samråd med Tom Kristensen. Det rummer digte som ikke tidligere har været trykt i bogform.

Fra 1941 er »Vuggeviser« (p. 34 f.). Digtet er ikke typisk for Tom Kristensen. Det har en inderlighed og følelse som er meget sjælden hos digteren – der som ingen frygtede for at havne i det sentimentale.

Digtet har en meget stor affinitet til to af Johannes V. Jensens digte – ja affiniteten er så stor at man fristes til at tale om direkte lån. Man kan ikke lade være med at spørge om disse lån har været digteren bevidst. Det tror jeg ikke, for så havde han sikkert ændret sin oprindelige version. Der kan ikke være tvivl om at hans store kendskab til Johannes V. Jensens forfatterskab,¹ og ikke mindst lyrikken, har nedfældet ord og udtryk i hans digtersind.

Johannes V. Jensen har skrevet et digt i 1918 »Børnenes Træ« (til gruppe af Kai Nielsen).² Jeg citerer disse vers:

Med Skælven slipper hun sin Frugt.
Der bliver Frugt deraf paany.

Knop skyder Knop, og Frugters Frugt
fra Træet kom, til Træet gaar.
I Evighed staar Træet smukt
med trinde Børn og Pigers Vaar.

Her er vi ikke så langt borte fra den første strofe i Tom Kristensens digt. Den sjette strofe i »Vuggevisen« ligger meget nær ved næstsiste strofe i Johannes V. Jensens kendte digt »Moderens Sang« (i romanen »Madame D'Ora«, 1904)³:

Jeg vil dø, jeg vil svinde ind i dit Smil,
forgaa som et udslettet Spor.
Jeg giver dig fri, jeg græder mig ned
i den sorte velsignede Jord.

Det skal ikke bebrejdes Tom Kristensen at hans strofe ikke kan tåle sammenligning med Johannes V. Jensens uforlignelige strofe.

Fjerde strofe i Tom Kristensens digt er den som ligger nærmest ved Johannes V. Jensen. I romanen »Cimbrernes Tog« (1922) synger Vedis en sang for sit nyfødte barn (p. 342 f.). Sangen, der blev optrykt med titlen »Vuggesang«,⁴ begynder med denne strofe:

Mit Løv, mit lille Træ,
grøn dig, gro i mit Læ!
Gynger ham, I Grene,
synger ham i Søvn
alle smaa Fugle!

De tre sidste vers er digtets omkvæd. Jeg citerer videre anden strofe:

Kilderne, Jordens Blod,
og Mulden nærer din Rod.

Her er man fristet til at tale om direkte lån. Udtrykkene »mit lille Træ«, og »gro i Læ« svarer helt til Johannes V. Jensens. Til *Moderblod*⁵ svarer *Jordens Blod*. Vi har samme rim og det centrale ord *Rod*. Tom Kristensens vers kunne være skrevet af Johannes V. Jensen – og det er de på en måde også. Et udtryk som *Livets Rod* er helt i Johannes V. Jensens ånd.

Der er flere litterære mindelser i Tom Kristensens digt. I første strofe er vi ikke ret langt borte fra Grundtvigs kendte salme »Sov sødt, Barnlille!«:

Sov sødt, Barnlille!
Lig rolig og stille!
Saa sødelig sov.

Udtrykket »put dig smukt« svarer nøje til første vers i Plougs »Vuggesang«:

Nu skal du kønt dig putte ned
og lukke Øjnenes Laage.

Tom Kristensen yndede den rent trokæiske rytme. Han har valgt samme rytme som han anvendte i »Vuggesang til en gal« i »En Kavalier i Spanien« (1926), et digt på to strofer (der er trykt efter kapitlet »Den gale i San Antonio«).⁵ Jeg citerer første strofe:

Lula, lula, lulalej
er en Vuggesang for dig.
Galskabs bløde Barnehaand
stryger blidt din brystne Aand,
visser dig og vugger dig,
lula, lula, lulalej.

Tom Kristensens »Vuggevis« er gennem-litterær. Det skulle være fremgået med al ønskelig tydelighed af min gennemgang. Jeg skulle tro at det er det digt af Tom Kristensen der har de fleste ligheder og lån med og fra danske digtere. Her drejer det sig om digterne Johannes V. Jensen, Grundtvig og Ploug. Det må ikke glemmes at Tom Kristensen var cand.mag. med dansk som hovedfag og engelsk og tysk som bifag. Han har – ligesom den der skriver dette – haft Vilhelm Andersen som lærer.

Noter

1. I min bog »Studier i Johannes V. Jensens forfatterskab« (1972) – »Festskrift udgivet af Københavns universitet til minde om Kong Frederik IX 11. marts 1972« p. 10 f – har jeg fremhævet Tom Kristensens store artikel om Johannes V. Jensen i »Danske Digtere i det 20. Aarhundrede« (1951) p. 33 ff. (ny, revideret udgave 1965 p. 53 ff.).
2. Se »Digte«. 3. Udgave (1921) p. 90 og »Digte« (1954) p. 62. Johannes V. Jensens ejendommelige digt »Vor Frue« i romanen »Christofer Columbus« (1921) har: »Dette er din Hævn du Rene:/Frugter to hvor før den ene/rødmed værgeløs blandt Grene« (p. 116). Se tillige »Digte«. 3. Udgave p. 114, »Udvalgte Digte« (1929) p. 54 og »Digte« 1954 p. 76. *Frugt* svarer i sin betydning til *Livsfrugt*.
3. Optrykt i »Digte« 1906.
4. Se »Verdens Lys« (1926) p. 16 ff., »Udvalgte Digte« p. 122 ff. og »Digte« 1954 p. 151 ff. Digtet slutter med samme strofe som det begynder.
5. Til *Moderblod* svarer *Modersaft*. Tom Kristensen har tre sammensætninger med *Moder-*. »Ordbog over det danske Sprog« kender ikke *Moderblod* og *Modersaft*. De synes dannet af digteren selv.

Harry Andersen

Flagreild

I Tom Kristensens »En Kavalier i Spanien« (1926) følger efter kapitlet »Dage i Madrid« det fremragende digt »Hymne til Sønnen« (p. 163 f.).¹ Jeg citerer anden strofe:

I Tom Kristensens »En Kavalier i Spanien« (1926) følger efter kapitlet »Dage i Madrid« det fremragende digt »Hymne til Søvnene« (p. 163 f.).¹ Jeg citerer anden strofe:

O, mine Øjenlaage!
 Naar jeg af Smerte brændt
 har følt Jer lydløst flyve
 som Vingepar udspændt,
 da bragte I mig Skyggen
 af Natten, mørk og mild,
 og værnede mig bag Vingen
 mod Smertens Flagreild.

I første strofe hedder det: »Mit Øjenlaag er Vingen, og Søvn er i dens Skjul«.

Udtrykket »Smertens Flagreild« er originalt. Jeg tror det vil være vanskeligt at finde tilsvarende udtryk i den danske lyrik. Ordet *flagreild* kommer igen i kapitlet »Toledo«, som følger lige efter digtet. Digteren er inde i El Grecos museum. Han skriver: ». . . men kun det sindssyge Metafor vil kunne drive Ordene op til de flammende Højder, hvor El Grecos Farver danser som en Flagreild, og hvor Renhed parrer sig med Renhed« (p. 169).

»Ordbog over det danske Sprog« XV (1922) var afskåret fra at citere Tom Kristensens *flagreild*; men selv om Tom Kristensen havde skrevet sit digt tidligere (altså før 1922), var det sammensatte *flagreild* ikke blevet citeret.²

Under *flagre* har ordbogen om flamme (subst.): flakke; blaffe (sp. 1141). Fra Blicher citeres: Nordlyset flagrer frit nu her, nu der.³ Under *flakke* (1145) hedder det om flamme (subst.): bevæge sig uroligt for vinden eller af mangel på næring; blaffe.⁴ Under *blaffe* anføres om flamme (subst.): bevæge sig uroligt; flakke (II (1920), 767).

Det sammensatte *flagreild* fører usøgt tanken hen på det oldnordiske *vafrlögi*, der er anvendt i Vølsungernes saga og i to eddadigte. Johan Fritzner har i »Ordbog over det gamle norske Sprog« (fotografisk optryk 1954): flagrende, flammende lue. Han har citat fra Vølsungernes saga og henvisning til »Skírnismál« og »Fjölsvinnsmál« (uden oversættelse).

»Lexicon poeticum« (fotografisk optryk 1966) oversætter: flakkende lue, lue som bevæger sig idelig op og ned, til siderne, især om den lue man tænkte sig omgav fruerstuer i sagntiden og som tænkte sig uigennemtrængelig. »Skírnismál« har: of *myrkvan vísan vafrlöga* (8, 9), »Fjölsvinnsmál« *salr slunginn vísum vafrlöga* (31). »Lexicon poeticum« skriver: »når 'vaverlue' kaldes 'mørk' må dermed menes 'uigennemtrængelig for øjet', når den kaldes *víss* må dermed menes at den er 'uundgåelig på vejen' for enhver, der vil trænge ind i hallen, den omgiver«.

Thøger Larsen oversætter »Skírnirs Færd« strofe 8 og 9 med: den mørke/falske Flagrelue (se »Edda-Myterne. I. Nordens Gudekvad« (1926) p. 92 f.). Falsk står for hans egen regning! »Fjölsvinnsmál« oversættes: hvad hedder den Sal hvorom slynget er/Blændværks Blafrelue: (smst. p. 133).

Martin Larsen har i sin oversættelse »Den ældre Edda og Eddica minora«. I (1943) »mægtig Mulmlue« i begge tilfælde (p. 113 og 175). I kommentaren til »Skírnismál« skriver han: »*Mulmlue*, en saadan Lue, der skaber Mørke, omtales ogsaa i Vølsungesagen i Forbindelse med Sigurds Ridt gennem Flammemuren om Brynhilds Sal: »Luen naaede Himlen . . . og det var, som han red i Mørke« (p. 228). En lue der skaber mørke –

det virker jo såre ejendommeligt. Oversættelsen *mulmlue* forekommer mig ikke at være træffende.⁵ Både Thøger Larsen og Martin Larsen er gået uden om adjektivet *viss*.

Det må ikke glemmes – som jeg har skrevet i min afhandling om Tom Kristensens »Vuggevise« (p. 00) – at Tom Kristensen blev cand.mag. med dansk som hovedfag (og engelsk og tysk som bifag). Det er højst sandsynligt at han har kendt det oldnordiske *vafrogi*. Om det nu er tilfældet eller ikke – så kan vi slå fast at Tom Kristensens originale *flagreild* svarer nøje til oldnordisk *vafrogi*. Valget af *flagreild* – og ikke *flagrelue* – er betinget af rim (~ mild) og metrum.

I min bog »Studier i Sophus Claussens lyrik« (1967)⁶ har jeg anført ordet *vafrogi* i tilknytning til min analyse af digtet »Pastorale« (i »Pilefløjter« 1899).⁷ Dette såre ejendommelige og underfundige digt slutter med disse vers:

se, Vejen til Bjærgpigens Kammer
er ikke Lærdom, men Flamme,
den gridske Bejler skal intet naa,
men den, som har Bryllupskædningen paa.

Det minder stærkt om fortællingen om Sigurd og Brynhild i Vølsungernes saga (jf. Martin Larsen).⁸

Noter

1. Desværre er dette digt ikke taget med i Tom Kristensen »Udvalgte Digte« (1963). Udvalget er foretaget af Carl Bergstrøm-Nielsen i samråd med forfatteren. Grunden til udeladelsen kan være den, at digtet »Sønnen« (i »Påfuglefljeren« 1922) er taget med i udvalget. Men det er en meget dårlig grund. Det gælder om dette store udvalg (220 sider) at det – ligesom mange andre udvalg af lyrik – er utilstrækkeligt. »Fribytterdrømme« (1920) er med urette ganske stedmoderligt behandlet. Blot et enkelt punkt. Det centrale og storartede indledningsdigt »Fribytter« (jf. digtsamlingens titel) er ikke taget med. Det er helt uforståeligt (efter min opfattelse – der sikkert deles af mange af Tom Kristensens læsere og beundrere).
2. »Ordbog over det danske Sprog« har ikke benyttet »En Kavalier i Spanien« – vel Tom Kristensens ypperste prosabog med nogle af hans allerbedste digte. Digtsamlingerne »Mirakler« (1922), »Verdslige Sange« (1927) og »Digte i døgnnet« (1940) er heller ikke benyttet. Se »Ordbog over det danske Sprog. 28. Bind. Liste over Forkortelser m.m.« (1956) p. 81. Det står jeg helt uforstående overfor.
3. Se »Digte« I (1870) p. 96.
4. Fra Henrik Hertz »Tyrting« (1849) citeres: Flakkende Luer Slaae op mod Himlen! (p. 80).
5. I kommentaren til »Fjølsvinnsmál« (p. 247 ff.) mangler der en henvisning til *Mulmlue* i »Skírnismál«.
6. I »Festskrift udgivet af Københavns universitet i anledning af universitetets årsfest november 1967«.
7. Se p. 76–89. Det må beklages at dette digt og en række andre (behandlet i min bog »Studier i Sophus Claussens lyrik«) ikke er taget med i »Udvalgte Digte« (1952). Udvalget – der altså må karakteriseres som utilstrækkeligt – er foretaget af Inger Claussen og Carl Bergstrøm-Nielsen.
8. Se min bog p. 84 og 89 samt note 11 p. 163. – Det er dog en trøst at »Pilefløjter« kom som spættebog 1964.

Harry Andersen

Anmeldelser

Niels Barfoed: Don Juan. En studie i dansk litteratur. Gyldendal 1978, 359 s., kr. 185.-

Studiet af Litteraturen er en fin Ting, som ufortjent er kommet i Vanry, skriver Paul V. Rubow i indledningen til »Litterære Studier« (1928) og fortsætter: »En af Aarsagerne til at den litterære Videnskab ikke nyder saa stor en Anseelse som den fortjener, er sikkert en vis uhygiejnisk Omgang med de Begreber den arbejder med«. Som middel herimod anbefaler Rubow videre en »forstandig Diæt«, hvorunder hører forsigtighed i omgang med nabovidenskaberne – og en efterligning af naturvidenskaberne. Ikke med henblik på at overtage den eksakte videnskabs redskaber, men på at søge forbillede i »Den høje Standard, der efter lange Tiders Forløb er opnaaet inden for dens Dyrkeres Kreds, først og fremmest i den gennemgaaende Respekt for den virkelige Forklaring af Fænomenerne«.

Ingensinde tidligere i dansk humanismes historie har vi vel været de rubowske anvisninger så lydige som i de herrens 70'ere – og dog stået dem så fjernt.

Bevægelsen fra den sene nykritik over strukturalisme, ideologikritik og forskellige marxistiske skoler har været lige meget henvendt på den begrebshygiejniske proces og på forsøg på at etablere den virkelige forklaring af fænomenerne. Hvad derimod forholdet til nabovidenskaber angår, så er den litterære videnskab på nippet til at blive lutter nabovidenskab. Det hænger sammen med en større historisk bestemt bølge, men også med det gigantiske ambitionsniveau, som traditionelt karakteriserer denne videnskab – og muligvis ligeledes med, at de begrebshygiejniske forhold alligevel ikke i kampens hede har været plejet med tilstrækkelig omhu. Her indvirker atter institutionelle forhold.

På adskillige måder er Niels Barfoeds disputats om Don Juan-stoffet repræsentativ for dette forløb og denne historiske situation. På andre måder er den absolut ikke repræsentativ.

Højest urepræsentativ er den ved sit sproglige niveau, sin *stil*. Med denne bog er det danske sprog atter ved at erhverve sine borgerrettigheder i moderne dansk litteraturforskning. Omend Barfoed nok »investerer« og »tematiserer«, så får man på intet tidspunkt den fornemmelse af at træde ind i en forretning, der handler med hårde hvidevarer eller finere elektronik, som man ofte får under læsningen af netop den sociologisk orienterede forskning, der paradoksalt ser det som sin opgave at gøre op med den systemiske forudsætning for de hårde hvidevarer og den højere elektronik. Findes der et anskueligt dansk ord, så finder det også vej til Barfoeds pen, og findes det ikke, så opfindes det.

Ligeså urepræsentativ er bogen ved sin opbyggelige mangel på skråsikkerhed. Barfoed er den vedholdende spørger, der nødtigt slipper sin tekst, og han er kompositør par la grâce de Dieu.

Repræsentativ er bogen derimod på nogle fundamentale områder, der vedrører dens videnskabelige anlæg.

Lars Peter Rømhild har i en kronik i Politiken (8.11.1978) lanceret udtrykket »sagfø-

rerkunst« vendt mod den ideologikritik, der primært opfatter digtningen som transport af ideologi. Heroverfor vil Rømhild hævde, at digtning ikke i første række er sagførerkunst, men fantasi og følelse. Kronikken var et indlæg i efterårets debat om Thorkild Hansens »Processen mod Hamsun«.

Efter sin hovedtese kunne Niels Barfoed meget vel have kaldt sin bog *Processen mod Don Juan*. For at der i *Don Juan*-digtningen fra Tirso de Molinas »El Burlador . . .« (ca. 1620) til Søren Kierkegaards Mozart-afhandling i »Enten-Eller« (1843) føres en proces iværksat af Loven og rettet mod Don Juan, er han ikke i tvivl om. Og det argumenteres der grundigt og modsigelsesfrit for. Digtningen er sagførerkunst på højeste plan. Spørgsmål om digtningens væsensform, forholdet mellem digt og læserbevidsthed, mellem digt og digterbevidsthed, mellem digt og andre ideologitransporterende institutioner, tages ikke op til selvstændig, grundig overvejelse. Det har denne bog til fælles med mange andre i disse år, som er ude i lignende store ærinder. Toget bruser forbi. Digt er overtaelse.

Bogen om Don Juan er et modsigelsesfyldt værk. Der er således en modsætning mellem den tekstfortolker, der rører en reflekteret vedholdenhed og begavelse i behandlingen af den enkelte tekst, og den ideologihistoriker eller måske åndshistoriker, der omgås de omfattende kategorier: ideologibegrebet, driftsstrukturen, den socialhistoriske dynamik, med en bekymret, men essentielt ureflekteret frimodighed. Der er en modsigelse mellem den aktualitetssøgende humanist, der i sin tretrinstese lægger op til en 250 år omspændende tydning af forholdet mellem de litterære tekster og magten, og den almodisch disciplinerede og lærde doktorand, der i næste moment indskrænker sit inciterende forehavende til ugenkendelig beskedenhed gennem sin stofselektion, i hvis kriterier der er indbygget garanti for, at spillet vil gå op, at tesis bekræfter sig.

Det fører for vidt at gå ind på de enkelte tekstlæsninger. Jeg skal blot pege på ét blandt flere højdepunkter af kvalificeret og elegant teksttolkning.

Det vedrører Carsten Hauch, der skriver sig ind i den litterære verdenshistorie ved at omstøbe Don Juan-stoffet i tragediens form. Med Hauchs sørgespil »Don Juan« (1829) får dansk litteratur sin første egentlige Don Juan-version under indflydelse af E. T. A. Hoffmann, der i sin novelle »Don Juan« (1814) tidligst gør stoffet til genstand for en stor sammenhængende refleksion i fiktionens form. Barfoed: »Det var stoffets opgave gennem dets første lange levetid at opretholde og bekræfte de hellige institutioner og kærlighedens institution. Med Hoffmanns novelle indføres om ikke et åbenlyst forsvar for Don Juan, så en forståelse eller forklaring . . .« (155). Hvis spørgsmålet hidtil har været: hvad uret gør Don Juan, og hvilke sanktioner er nødvendige, så er det hos Hoffmann: hvorfor gør han som han gør? (ibid.). Her griber Hauch fat, idet han giver Don Juan en individuel historie, en psykologisk forklaring, hvormed han bidrager til bekræftelse af, hvad Barfoed med en *contradictio in adjecto* kalder den »metafysiske idealisme«, som iflg. Barfoed med romantikken erstatter den klassiske metafysik. Man kan her parentetisk nævne, at disputatsen ikke indlader sig på en mere indgående udredning af, hvad der forstås ved den klassiske metafysik, men den synes nærmest at kunne beskrives ved begreber som *politia divina* og *jus talionis divino*, hvilke dogmer som magtens redskaber sættes ind mod de tidlige Don Juan'er til opretholdelse af den patriarkalsk funderede, eksogamiske orden. Ejendommeligt er det, at denne klassiske metafysik efter Barfoeds *implicitte* opfattelse har dannet tronhimlen over den menneskelige scene lige siden den urtid, hvor iflg. Freuds »Totem og Tabu« sønnerne gjorde oprør mod faderen og bragte ødipuskonflikten med fadermordet ind i verden. Jeg kan – i lyset af det 18. århundredes teodicédis-

Dr.phil. Niels Barfoed forsvarede sin disputats »Don Juan. En studie i dansk Litteratur« ved Københavns Universitet. Tegning Mette Vallentin.

kussion – finde det vanskeligt forskelsløst at operere med en klassisk metafysik omspændende adskillige århundreder. Men, vel, når vi ser fænomenerne fra den rene ånds syvende himmelsfære – og det gør vi jo faktisk med den ideologikritik, der er adskilt fra sit materialistisk-dialektiske grundlag – betyder filosofiske og idéhistoriske nuancer ikke stort.

Det er nu Barfoeds store fortjeneste at lade den biografiske Hauch og den digtende sætte hinanden i belysning. Barfoeds korte, myndige skitse af den unge Hauchs lidelser og sluttelige indlemmelse i det gode selskab er en fryd for øje og tanke. Og for så vidt man overhovedet vil anerkende den freudianske systematik som et adækvat beskrivelsesredskab, mener jeg, at Barfoeds Hauch-behandling står sig ud i mindste detalje. Meningen af Hauchs »Don Juan« er, siger Barfoed, »at Don Juan straffes, fordi han ikke forvaltede sin tabte kærlighed på en sand måde ved at gøre den til livsledsagende og livsførende ideal i stedet for at prøve at genfinde den og realisere den. Ligesom den åbenbare mening er, at kommandantens og Olympias kontrakt er den rette, idealforbindelsen, som Don Juan griber destruktivt ind i« (146). Hauchs Don Juan-digtning under ét er, slutter Barfoed, idet han også inddrager den sene bearbejdelse (1859), »en dom på det højere idélivs vegne over forbryderen mod ideen« (177). Hauch bekræfter den »metafysiske idealisme« ved gennem sin hovedfigur og dens skæbne at vise, »hvorledes et forsøg på at gå imod denne idealismes krav nødvendigvis må kuldsejle« (163), idet »gå imod« betyder en tro på »at idealet kan nås på sanselighedens betingelser – uden at gå tabt« (ibid.). Det er en træffende udredning, Barfoed her giver, og man kunne tilføje, at Hauch i romanen »Vilhelm Zabern« (1834) netop præsenterer det positive modstykke til sin Don Juan. Her kommer helten til en forståelse af ungdomskærlighedens betydning som ledestjerne, der fører ham frem til en forsoning mellem virkelighed og ideal i det kødeligt frugtbringende ægteskab med den *adelige* Coccilia. Zabern er en helbredt Don Juan, omend en noget blegnæbbet sådan, og den sanselige tilbøjelighed i ham elimineres ved en dobbeltbevægelse i den romantekniske økonomi: dels inderliggøres den og integreres efter dansk-goethisk mønster, dels projiceres den ud på øjeblikkets barn, den dæmoniserede Faaborg, som loven endda mere direkte slår ned på end det ses i nogen Don Juan-version: hans hoved falder for skarpretterens økse! jovist, Hauch er gefundenes Fressen for en ideologikritiker. Men måske gør en ideologikritiker sig livet lovlig let ved at rette sit afslørende blik netop mod Hauch og i øvrigt de andre faderdominerede skikkelser under idealismen: Paludan-Müller og Kierkegaard. Det er imidlertid en determination, der ligger indbygget i disputatsens stofkriterier, som jeg skal vende tilbage til nedenfor. Først skal vi til Ødipus Hauch og dermed til, hvad Hauchs Don Juan efter Niels Barfoed i virkeligheden viser.

I Hauchs drama er den moderløse Donna Anna fra Mozarts »Don Giovanni« blevet til Elvira, steddatter til Olympia, som er gift med kommandanten. Olympia er Don Juans ungdomskærlighed og Elvira hendes guddommelige genbillede. Dette er, siger Barfoed, et klart ødipalt træk (146): når Don Juan dræber kommandanten, forsøger han altså at fravriste faderskikkelsen moderen, idet hun samtidig af-moderliggøres, gøres til kønsobjekt: den jomfruelige Elvira. Den reelle Olympia tilhører *nu* kommandantuniverset, og Don Juan fældes af sin ungdomskærlighed (hans driftsstruktur) samt lovens håndhæver, af noget indre plus noget ydre. Fiktionens ungdomskærlighed henfører Barfoed nu med støtte i Hauchs biografiske optegnelser til digterens barndomsoplevelse i Norge og hævder, at denne oplevelse er formet af en dualistisk idealisme foruden af »familiestrukturen i tiden« (146). Der er tale om et urealiseret pubertetsforhold, hvortil iflg.

Barfoed fantasien bindes, og samme fantasi »store investeringer i afstands- og retrospektiv tilbedelse blokerer for fremtidig kærlighed – eller med psykoanalytisk nøgternhed: senere solide objektvalg. Det er Loven selv – her idealismen – der gennem sin opdeling i højere og lavere natur og dermed kvindens seksualitet i den idealiserede og realiserede – hvoraf den sidste besmitter den første – der har institutioneret dette erotiske værdisystem. Og i forening med dette sit eget »produkt« straffer den så synderen» (146). Barfoed udvikler den freudianske tolkning videre (147 f), men jeg vil ikke gå ind på det, blot fremhæve, at Barfoed i sine ræsonnementer – som det også fremgår her – arbejder med forskellige ikke sammenkoblede og ikke meget klart beskrevne forklaringselementer og axiomer: dualistisk idealisme, familiestrukturen i tiden, den freudianke ødipuskonception, som tilsammen synes at gå vore forfattere på hjernen.

Bogens hovedtese er, »at Don Juan-stoffet fungerer som instrument for en »højere« Løvs selvbekræftelse gennem den tekstligt gentagne eliminering af Don Juan-typens trussel mod denne »højere« Lov« (47). Her åbnes så for et ideologisk perspektiv. Ved ideologi forstås »en tilvejebragt indstilling i mennesket, ikke mindst i menneskets ikke-bevidste del, hvorved mennesket harmoneres med de eksisterende magtforhold« (ibid.) – magtforhold er forstået i bredeste betydning, f.eks.: »den kulturelle traditions autoritet, der sikrer ægteskabsinstitutionen. I kraft af ideologiens indstilling af mennesket ser det – gennem noget der opleves som et frit valg – verden sådan som ideologien foreskriver dens udseende, og Don Juan-stoffets rituelt gentagne anvendelse tjener (. . .) til at »tanke« mennesket op i den passende retning« (48). Barfoed erstatter begrebet ideologi med det endnu mere upræcise »Loven«, der imidlertid »et langt stykke (er) synonym med begrebet ideologi« (265) og understreger, at loven fremtræder absolut og altså uhistorisk (ibid.). Som første undertese stilles, at teksten gennem behandlingen af stoffet afslører eller kritiserer samme lov i et vist omfang. Som anden undertese, at Don Juan-typen »tematiserer en mandlig driftsstruktur« (48), og donjuanisme ses her som et resultat af ødipuskonflikten og en variant af narcissisme. Dette tesekompleks efterprøves så på et stof udvalgt efter kriterier formuleret af Jean Rousset (»L'interieur et L'exterieur«, 1968), men i disputatsen modificerede (50). Jeg skal fremhæve to momenter: forførelsen skal føre et drab med sig, og en konfrontation med Lovens sanktion *døden* skal finde sted – enten positivt eller negativt. Disse to handlingsbærende kriterier ud af i alt fem baseret på Roussets studium af Tirso bliver i *praksis* afgørende for udvælgelsen af det danske stof, som det jo er bogens hovedformål at undersøge.

Barfoed fører sin undersøgelse lykkeligt igennem, og man føler sig godt tilpas ved den kyndighed og esprit, hvormed han håndterer den til emnet knyttede voluminøse internationale forskning. Ikke mindre lader man sig med lyst inspirere af det idékatalog, som værket også er. Dog har jeg nogle fundamentale indvendinger at gøre. De skal for kortheds skyld sammenfattes i to, nemlig vedrørende arbejdets historicitet og i sammenhæng hermed relationen mellem ideologi og bevidsthed.

Loven opfatter og fremstiller sig selv som uhistorisk, eviggyldig, anklager Barfoed med rette. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke den samme anklage kan rettes mod ham. Man kan hævde, at der i hans bog er etableret to ontologiske konstanter: Loven, som synes fra himlen nedfalden, idet der ikke gøres helhjertede forsøg på at begrunde dens eksistens i en materiel realitet, således som det dog gøres – i øvrigt stærkt kritisabelt – hos Althusser, til hvem Barfoed summarisk støtter sig (268). Dette fravær af egentlige overvejelser over forholdet mellem basis og overbygning (begreber, som Barfoed efter tesen implicit twin- ges til at operere med, selv om han på bogens sidste side påpeger, at han ikke er marxist)

har eksempelvis problematiske konsekvenser for hans tilnærmelser til en socialhistorisk forklaringsmodel for, hvad han kalder den indre emigration hos hans hovedforfattere i 1830'ernes politiserende Danmark (271 ff). Det er her karakteristisk, at han slutter på grundlag af overfladefænomener og derfor når frem til en *urimelig* beskrivelse af specielt det læsende akademiske publikums position og rolle under den samfundsøkonomiske omdannelsesproces. Med hensyn til litteraturens stilling i den borgerlige offentlighed har han blot én enkelt bemærkning at gøre (275). Dette på trods af, at han jo iflg. sin hovedtese arbejder med dels et reflektorisk forhold mellem tekst og ideologi, dels et påvirkningsforhold mellem tekst og læser – et ensrettet system må det bemærkes. I forbindelse hermed kunne man spekulere over, hvad det egentlig vil sige, at ideologien indstiller mennesket (48)? – Og betyder det, at direkte magtbud er overflødige? På disse punkter ville det være naturligt at reflektere over begreber som primær og sekundær socialisation, i særdeleshed da når Freud bringes i anvendelse som basalt beskrivelsesredskab såvel over for tekst som over for Loven som udtryk for og følge af et patriarkalsk, monogamt samfundssystem. At Hauch, Paludan-Müller, Kierkegaard pådrages et ødipuskompleks forklares uspecificeret som en følge af socialisationsprocessen, men implicit bliver det at opfatte som en naturlov – hvilket kan få mig til at tilføje, at ej heller Freud vel kan være hævet over den ideologikritiske analyse.

For mit eget vedkommende må jeg understrege, at jeg ikke accepterer de sociologiske, logicistiske formelforklaringer. Det har blot været mit ærinde her at pege på, hvilke metodiske og filosofiske konsekvenser Barfoeds grundsynspunkter *må have*.

Det kan undre, men er udtryk for en konsekvent gennemførelse af stofkriterierne, at en disputats om dansk litteratur befatter sig med i det væsentlige blot tre større danske tekster. Denne stofflige indskrænkning har to følger. For det første, at det motiv, Don Juan-konceptionen lægger op til, sanselighedens, ikke iagttages og følges i sine transformationer i den danske guldalderlitteratur. Det er jo tydeligt nok, at motivet er indarbejdet i markante tekster af bl.a. Bagger, H. C. Andersen, Goldschmidt – og man kan ane, at det er hos dem, det for alvor bliver spændende at følge. Jeg vil også vove den påstand, at såvel hovedtesen som undertesen om den mandlige driftsstruktur ikke lader sig verificere på forfattere som disse. Det har for det andet til følge, at der på grund af stofindskrænkningen skabes et temmelig forenklet billede af den danske litteratur under den såkaldte metafysiske idealisme. Disse forbehold betyder videre, at jeg mener, at det er som stof- eller motivhistorie, Niels Barfoeds disputats om Don Juan kan blive stående. Som sådan ønsker og spår jeg den et langt og lykkeligt liv.

Claes Kastholm Hansen.

Thorkil Damsgaard Olsen, Niels Lund, Iørn Piø, Anne E. Jensen og Kr. Peder Moesgaard: Bibliografisk supplement til Oluf Friis Den danske Litteraturs Historie Bind I, Gads Forlag, København, 1977. 36 sider. 29,50 kr.

Oluf Friis har fået den gode idé at lade fem af sine yngre fagfæller udarbejde et supplement til bibliografien i den gamle (men ikke forældede) litteraturhistorie fra 1945, optrykt 1975. Forskningsrådet har støttet foretagendet økonomisk. Den tæt trykte lille bog opregner således, i samme typografiske udstyr som originalbibliografien, hovedbehandlinger inden for Friis' stof (litteraturen fra oldtiden til ca. 1615) fra de sidste 35 år, ofte

med kyndigt vejledende, kortfattet karakteristik, for Anne E. Jensens vedkommende endog med en hel lille afhandling om tendenser inden for udforskningen af de middelalderlige skuespil. To forskningsindsatser især springer i øjnene ved en gennemlæsning af listen. Den ene er fuldendelsen af udgaven af Danmarks gamle Folkeviser, som indtræffer samtidig med en livlig interesse for viserne ud fra eksistentialistiske og sociologiske synsvinkler. Den anden er tilsynecomsten af det først i 1978 afsluttede Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder i 22 anselige bind. De mange henvisninger i supplementet giver et stærkt indtryk af, hvilket nordisk storværk der er sluttet med leksikkonnets sidste tekstbind. De tilkomne titler på monografier og afhandlinger fortæller også, at der er grøde i Saxoforskningen (et tværfagligt initiativ) og i studiet af de ældre danske salmer (et teologisk initiativ, med afsæt i Anders Mallings salmeleksikon, et tredje storværk i perioden).

Som anmelder skal man også lede efter mangler, og i dette tilfælde kunne man beklage de sparsomme henvisninger til den fortræffelige årbog fra Odense Universitet, Mediaeval Scandinavia. Ganske vist er supplementet gået i trykken, da Tony Hunt's opsats om Ivan Løveridder og S. A. J. Bradley's om Mandevilles rejse offentliggøres (i henholdsvis 1976 og 1977), men Ladewig Petersens opposition til Anne Riisings disputats om middelalderlig prædiken i Danmark i Mediaeval Scandinavia 3 1970 (udgivet 1971) kunne godt have været medtaget, og nogle af årbogens ofte udførlige boganmeldelser kunne have været nævnt sammen med de lidt tilfældigt registrerede korte omtaler (f.eks. i Danske Studier). Heldigvis bøder et indeks i bind 10 af Mediaeval Scandinavia over årbogens udkomne ti bind på denne mangel. Korrekturlæsningen på supplementet har været overmåde omhyggelig. Jeg har kun fanget en enkelt (helt ligegyldig) trykfejl: Greifwald (s. 15 spalte a). Det bibliografiske supplement forøger kendeligt nytteværdien af Oluf Friis' store litteraturhistorie.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

Ideologihistorie I–IV, Forlaget Fremad, Kbh. 1975–76. Bd. I: Organismetænkningen i dansk litteratur 1770–1870, af Aage Henriksen, Erik A. Nielsen og Knud Wentzel. Red. Aage Henriksen. 1975. 142 s. Bd. II: Videnskab, idé-debat, elite- og massekultur i Danmark 1870–1970, af Lars Arild, Peter Olivarius og Jan Sand Sørensen. Red.: Peter Olivarius. 1975. 128 s. Bd. III: Modernismen i dansk lyrik 1870–1970, af Erik A. Nielsen. 1976. 230 s. Bd. IV: Fortællende digtning i Danmark 1870–1970, af Lisbet Holst, Erik Skyum-Nielsen og Knud Wentzel. Red.: Knud Wentzel. 1976. 123 s.

Der er i dansk litteraturhistorieskrivning tradition for, at de »store« fremstillinger enten er resultat af team-work (Rahbeks og Nyerups »Bidrag til den danske Digtekunsts Historie«, »Illustreret dansk Litteraturhistorie«, Politikens »Dansk Litteraturhistorie«, eller henstår som torsoer (Oluf Friis' »Den danske Litteraturs Historie«, Billeskov Jansens »Danmarks Digtekunst«). At gennemskrive hele den danske litteraturs historie ud fra ét sæt af synspunkter er som enkeltmandspræstation en uhyre, og en uhyre vanskelig opgave, som måske kun N. M. Petersen kan siges at have klaret. Et væsentligt moment i denne sammenhæng er det utvivlsomt, at forskellige tilgange til det litteraturhistoriske materiale giver særlige muligheder ved beskrivelsen af bestemte perioder; det har fx. vist sig, at

det 18. århundredes genrebevidste digtning i højere grad end det 19. århundredes åbner sig for Billeskov Jansens genreorienterede beskrivelse.

»Ideologihistorie«, der er skrevet og redigeret af et kollektiv og præsenterer sig som »en del af en mere omfattende plan« (I:7), er således både resultat af et team-work og (indtil videre) en torso. Begge disse prædikater rejser spørgsmål i forbindelse med værkets karakter. Det uegale præg, der allerede ses i talrige overlappinger og i notcapparatets stærkt vekslende fremtrædelsesform, tyder snarest på, at man står over for en række relativt selvstændige bidrag, altså et samleværk, der måske rettelig burde hedde »Essays om udvalgte mønstre i dansk ideologihistorie 1800–1970«. Imidlertid insisteres der flere steder på værkets karakter af en enhed: bidragene benævnes jævnlig »nærværende kapitel« o.lign. (I:137, II:7, 31, IV:36), og det fælles Forord peger i samme retning. Men også værkets præg af torso giver anledning til en afklaring: Det præsenteres som en kronologisk afgrænset del af »en mere omfattende plan« (I:7), men uden antydning af, at der inden for den nu behandlede tidsramme skulle henstå stof eller synspunkter til behandling i evt. kommende bind. Den »del«, der her fremlægges, er i sig selv afsluttet.

Ved sin titel og hele fremlæggelse har værket da krav på at blive vurderet som én samlet historisk beskrivelse af de ideologiske mønstre i dansk litteratur i det sidste ca. 200 år.

Det er værkets erklærede formål at »skildre de store tvingende virkelighedstolkninger, som har været samfundsskabende, og vise, hvordan de har forgrebet sig ind i og dannet konflikt med de enkelte menneskers jordnære forestillinger og interesser« (I:8). Der opføres altså i »Ideologihistorie« med to basale størrelser, *virkelighedstolkninger* og *enkelte mennesker*, men uden at disse størrelser får en tilfredsstillende afklaring. Det første moment, virkelighedstolkningerne, der siges at kolporteres af »magtfulde grupper« såsom forældre, lærere, præster og agitatorer (I:7), benævnes også »værdiforestillinger« (I:7) eller »ideologi« (I:101). I betragtning af, at dette sidste ord nærmest er en varm kartoffel for tiden, kunne man vente at finde en afklaring af dets betydning i *dette* værk, men det sker ikke. Man læser om »en ideologi som organismetanken« (I:101), om »denne ideologisering af organismetanken« (II:33) – en ideologi lader sig altså ideologisere – om »en egentlig filosofisk-historisk ideologisk overbygning« (II:53), mens man andetsteds støder på forslag om at se bort fra Marx' og Althusser's ideologi-begreber og blot lade dem være »dannelser, som – bevidste eller ubevidste – faktisk er virksomme« (II:36). Ved sin løse begrebsbestemmelse af et hovedord i værkets titel unddrager det sig en kritisk vurdering af de selektionsprincipper, der førte til, at *nogle* »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:8) bliver omtalt, mens *andre* forbigås. Men der var måske ikke andre end dem, der fremdrages i »Ideologihistorie«?

Om fremstillingens andet moment, »det enkelte menneske« får læseren ikke stort andet at vide, end at det (han/hun?) lever jordnært i et simpelt hverdagsliv, ordnet omkring grundlæggende behov, vaner og traditioner (I:7). Og det er ærgerligt, for man havde gerne hørt, hvordan mødet mellem dette væsen, der synes at have befolket disse strande en rum tid, og så de just omtalte »overordnede magter« faktisk spændte af, og hvordan den enkeltes tilværelse blev omformet. Skønt dette problem udnævnes til værkets »ledende synspunkt« (I:8), når det aldrig op til dets overflade.

På overfladen bliver »Ideologihistorie« derimod en litteraturhistorie, som den da også benævnes i bagside-teksten; digtningen trækkes ind og stilles op som en slags stødpude

»mellem det enkelte menneske og det billede af virkeligheden, som magtfulde grupper i samfundet understøtter« (I:7), men den stjæler billedet fra den undersøgelse, der stilles i udsigt – litteraturen bliver »denne bogs emne«, som det hedder (II:22).

Den digtning, som »Ideologihistorie« beskæftiger sig med, er et tænkeligt materiale til belysning af »de store tvingende virkelighedstolkninger«, men er ikke uden videre egnet til at skildre disses »indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:7). I et sådant projekt måtte formentlig inddrages tekster fra læsebøger, fra forskellig opbyggelig litteratur, fx. folkelige sange, og antagelig Ingemanns romaner, som kun lige strejfes i »Ideologihistorie«, altså tekster, som »det enkelte menneske« i en ikke alt for eksklusiv betydning af dette ord kan have haft nogen berøring med. Og projektet ville indebære den vanskelige udredning af disse ideologi-kolportørers virkningshistorie. – Man må da konstatere, at der nok formuleres en overordnet målsætning i »Ideologihistorie«, men at upræcis begrebsbestemmelse gør omfanget af de dermed forbundne forpligtelser i retning af emnebehandling uklare, samt at valget af materiale ikke er iøjnefaldende velegnet til formålets virkeliggørelse.

Selv om »Ideologihistorie« må betragtes som en litteraturhistorie – og det i en mere traditionel forstand, end formålsparagraffen lader formode, nemlig ved at vælge sit stof inden for det traditionelle tekstkorpus og især samle sig om teksterne i sig selv – må det fremhæves, at dens grundlag afviger meget fra traditionen i dansk litteraturhistorieskrivning. Allerede derfor må det beklages, hvis den skal forblive en torso.

Værkets grundlag afspejler sig i dets *historiske periodisering*, der opererer med tre klart afgrænsede tidsrum efter de autoriteter, der »forvalter de højeste værdier« (I:8): *Slægten* (-1300), *kristendom og kongedømme* (1100–1870), *samfund og videnskab* (1870–); inden for det lange tidsrum 1100–1870 udgør årene 1770–1870 *organismetankens* periode. Trods de skarpe grænsemarkeringer finder man dog udtryk for den efter mit skøn frugtbare forestilling, at det i åndshistorisk periodisering er mere hensigtsmæssigt at operere med klare grænser for en periodes begyndelse end for dens afslutning. Men når organismetanken siges at være produktiv ud over grænsen i 1870, at den »har fremtiden for sig« (I:73), som det hedder – helt muntert – turde vel også den tilsvarende grænse for slægtsperioden ved 1300 blødgøres, al den stund »slægten« vel ikke ophørte at dominere efter dette år i det feudale landbrugssamfund. Det vil måske også ske, når/hvis det pågældende bind virkeliggøres; man kunne imidlertid ønske, netop i en ideologihistorisk anlagt litteraturhistorie som den foreliggende, at ideologiernes efterliv eller overvintring efter deres egentlig dominerende periode blev taget op som et principielt punkt og ikke blot strejfes i tilfældig sammenhæng. I hvilke forbindelser overvintrede fx. den nationalfølelse, der hastigt lod sig mobilisere i 1940 og i nogen grad igen omkring EF-debatten nogle årtier senere. Eller var der overhovedet tale om en »overvintring«?

»Ideologihistorie« bekymrer sig imidlertid ikke om kriterierne for en periodes ophør, lige så lidt som der afsløres nogen overvejelser vedr. kriterierne for en periodes begyndelse. Et enkelt eksempel: I en programskitse (Meddelelser fra Dansk lærerforening 1970) for det arbejde, der blev til »Ideologihistorie«, sættes organismetankens begyndelse til 1750, på værkets titelblad til 1770 og i de indledende bemærkninger (I:11) i praksis til »årene omkring 1800« for Tysklands vedkommende og snart derefter i Danmark. Mit ærinde er ikke pindehuggeri om 50 år fra eller til, selv om et sådant åremål ikke er så ubetydeligt endda; derimod kunne en eksplicitisering af de kriterier, der ligger bag fastlæggelsen af periodegrænsen 1770, være ønskelig. Man kan gætte på, at dette

årstal er signal for Goethes arbejde med organismetanken, hvilket ville implicere, at en begivenhed i tysk åndsliv motiverer et periodeskel i dansk åndshistorie. Snarere skyldes det dog Ewalds tidlige og kortvarige erfaringer 1773–75, da han »En menneskealder før Steffens med sin sammenfatning af organismefilosofien gav offentlig legitimation til en livsform og en produktionsmåde, der var baseret på inspirationstilstanden [. . .] søgte at frigøre sig fra den kirkelige fromhed, der omgav ham, for at hævde sig en identitet som kunstner og udvalgt« (I:31). Er denne antagelse rigtig, rejser den imidlertid spørgsmålet om, hvor spæde tilsynekomster der kan motivere periodeskel i åndshistorien. Og spørgsmålet bliver særlig påtrængende i en litteraturhistorie, der har »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« som »ledende synspunkt« (I:8). Hvis det skulle være forfatternes principielle kurs at periodisere efter sådanne enlige svaler, må man imidlertid spørge, hvorfor så ikke F. G. Howitz' virksomhed o. 1824 betegner indledningen til en periode. Men det gør den måske? I hvert fald tales der p. 134 om »den her omtalte periode«, uden at det fremgår, om der tænkes på organismetanken eller specielt på »Det interessante«, i hvilket kapitel bemærkningen falder. – Når jeg så kraftigt efterlyser overvejelser omkring periodiseringen, skyldes det også, at bindet om organismetanken behandler et tidsrum i det 19. århundrede, der netop i de senere år (af E. Lunding, S. Baggesen, J. Kr. Andersen og L. Emerek m.fl.) har været genstand for overvejelser af epokal art. Her står vi nu med en litteraturhistorie, der angivelig er skrevet på et andet grundlag end det gængse – og dog finder vi fx. det traditionelle skel i 1870. Det burde give anledning til eftertanke.

Som værkets forfattere ikke gerne løfter sløret for deres kriterier for periodiseringen, ekspliciterer de heller ikke deres tanker om drivkræfterne bag ændringerne i litteraturen og åndslivet i almindelighed. Generelt synes tingene blot at ske, og man kan støde på totale afvisninger af fx. at fremsætte »nogen formodning om [nationalfølelsens] opståen« (I:53); det er reel tale. Men som i megen historieskrivning lister årsagsforklaringer sig ind i maskeret form – også der, hvor man egentlig ikke vil vide af dem: begivenheder »hænger sammen med« (II:60), er »udsagn« om (III:30), sker »i takt med« (II:101) osv. Især i de senere partier synes forfatterne at stå i et trængt og uafklaret forhold til de senere års energiske fremstød på den litteratursociologiske front. Der tales om »uundværlige forudsætninger i en bestemt samfundsklasses økonomiske og ideologiske monopol« (I: 101), om de »vigtige sociologiske forudsætninger« i en vis periode (I:134), om »industrialiseringsprocessens gennemtrængning af samfundet« (II:51) og om »en række udviklinger i samfundslivet« (III:22). I stedet for således at søge at tage en mistelten i ed måtte man hellere gribe om nælden – eller lade den stå. Nu kan man læse, at »Synspunktet på samfundsudviklingen ligger et sted mellem *Politikens Danmarkshistorie* og *Karl Marx: Das Kapital*, som yderligere interesserede henvises til« (II:56). Med al taknemmelighed for tippet kan man måske synes, det er et vel rummeligt sted, der henvises til.

Inden for fremstillingens kronologisk definerede hovedkapitler (perioderne) lægges en række snit: først bestemmes periodens afgørende tankeformer og idédebat (organisme-tanken, videnskabstanken), derefter overskues periodens digtning. Det sidste sker på et meget ujævnt abstraktionsniveau, således at digtningen op til 1870 især beskrives med henblik på de periodekonstituerende træk, mens især gennemgangen af de sidste hundrede års lyrik er mere konkretiserende med plads til analyser og tilhørende dokumentation. I gennemgangen af digtningen vælges først *genren* som inddelingsgrundlag, idet den

lyriske og episke poesi omtales, mens dog dramaet overhovedet ikke kommer i betragtning. I næste niveau gøres forfatterskabet til kompositorisk princip, men dette realiseres kun i bindet om »Modernismen i dansk lyrik 1870–1970«. Både hvad kompositionsform og abstraktionsniveau angår, har værkets dele således et uensartet præg.

Genrens plads i systemet gør overvejelser over genrebegrebet rimelige, men også her må man efterlyse større afklaring, specielt hvad romanen angår. Det er således i en ideologihistorisk funderet litteraturhistorie forbløffende at møde den principielle betragtning, at en genre konstitueres af sit emne, ikke af forskellige tolkninger af emnet (I:79 f.). På dette grundlag – og polemisk vendt mod de senere års forskning på dette felt – afvises skellet mellem dannelses- og udviklingsroman, idet termen »udviklingsroman« indføres som fællesbetegnelse for de to kategorier. At »dannelsesroman« så alligevel indføres (I:110), kan være sært nok. Værre er det, når det hedder om Pontoppidans »Lykke-Per« (IV:37 f.) – og noget lignende synes at gælde Nexøes »Pelle Erobreren«, (IV:63), at den både er udviklings- og samfundsroman. »Man kan«, hedder det (IV:38), »uden vanskelighed vende synsvinklen om og interessere sig for de miljøer, Per føres igennem, som et selvstændigt emne«, og det kan være sandt nok, men det implicerer, at et værks emne, som vi før fik at vide var genrekonstituerende, veksler med skift i læserens synsvinkel eller interesse. Og galt bliver det, når kollektivromanen defineres som en romantype, der »direkte eller indirekte har proletariatet som klasse som sit emne, og socialismen som teoretisk og politisk forudsætning« (IV:56). Med det forbehold, at »forudsætning« ikke udmærker sig som et klart begreb, synes forfatteren her at indføre emnets tolkning i genredefinitionen, hvor vi netop (I:79 f.) fik at vide, at den ikke havde noget at gøre. I et litteraturhistorisk værk, der i praksis bygger på genrebegrebet og afsætter plads til genreteoretiske overvejelser, tør man forvente fasthed i begrebsdannelsen på dette punkt.

At forventningerne ikke opfyldes, hindrer imidlertid ikke, at værket byder på interessante genrehistoriske iagttagelser. Det er således et tilbagevendende tema (IV:25 ff., 81), at de store romankompositioner i de sidste 50 år i takt med nedbrydningen af det episke menneskebillede afløses af kortere novelle-lignende kompositioner. Man kan studse over, at denne iagttagelse partout skal eksemplificeres med Herman Bangs »Irene Holm« fra 1890 – med den bemærkning, at Bang var forud for sin tid; på den vis kan der jo snildt argumenteres for de fleste påstande, der rummer et kronologisk aspekt. Mere interessant er det andet eksempel, der går ud på, at »man utvivlsomt« (IV:27) i Riffbjergs såkaldte romaner vil kunne skelne »fremtrædende novelletræk« (ib.). På grund af den begrænsede plads til nærmere dokumentation får denne bemærkning let postulatets karakter, hvad der dog ikke hindrer dens sandhedsværdi. Det er imidlertid spørgsmålet, om ikke dette »man«, der så »utvivlsomt« skelner novelletræk, hvor den enfoldige læser bare tror at finde en roman, henter sine genrebegreber i det 19. århundrede. En sådan antagelse rejser tvivl om muligheden for at beskrive prosafiktionen før 1800 ud fra de synspunkter, der hidtil er nedlagt i »Ideologihistorie«.

Man kunne, som ovenfor nævnt, ønske større klarhed omkring de kriterier, der fører til, at nogle »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse« (I:8) får omtale, mens andre forbigås. Den nationale rørelse, der dog har afsat tekster langt op i tiden (»Der rider en Konge« osv.) får kun samlet omtale i forbindelse med tiden før 1870 (I:53, 58 f.); folk som *Valdemar Rørdam* og *Vilh. Andersen* trænger sig ellers på i denne sammenhæng – dog ikke i værkets personregister. Heller ikke

arbejderbevægelsen får mange ord, og Indre Mission slet ingen, skønt den utvivlsomt har grebet ind i mange menneskers tilværelse.

Hvis forklaringen på denne tilbageholdenhed er, at arbejderbevægelsen og Indre Mission væsentligst har gjort sig bemærket ved penneførere af en anden kategori end dem, vore litteraturhistorier traditionelt beskæftiger sig med, må beklagelsen af et misforhold mellem værkets formål og dets materialevalg fastholdes. Formodningen herom bekræftes, når det hedder, at lyrikken »i årene efter 1925 i voksende grad [blev] politisk« (III:107), uden at nævne den vitterlig politiske arbejderdigtning, der havde udfoldet sig et par menneskealdre tidligere (jfr. »Arbejdersange – en antologi« ved Lars Ilsøe, Erik A. Nielsen, Lone Jeanne Pedersen og Steen Piper, 1974). Men det er måske ikke »lyrik« efter dette værks tekstbegreb?

Men også som (traditionelt) litteraturhistorisk værk giver dets stofselektion anledning til undren. Det er således forbløffende – når oven i købet den pågældende periode benævnes »Samfund og videnskab« – at Johs. V. Jensens senere digtning, efter at han »beslutsomt stillede sin digterevne i naturvidenskabens tjeneste« (III:85), ikke værdiges et ord. Den dramatiske digtning, fx. Kaj Munks, befatter »Ideologihistorie« sig slet ikke med, og selv den læser, der vil lade sig belære af værkets mest detaljerede bind, »Modernismen i dansk lyrik 1870–1970« holdes i uvidenhed om fx. Jørgen Gustava Brandts eksistens og får kun Ole Sarvig præsenteret som essayist, hvad nogle nok vil kunne finde er en uvenlig handling.

Man må indrømme historikeren ret til at lade sit materialevalg være bestemt af problemstilling og forskningsprogram. Men der er ikke frit slag: et værk om den danske kongerække kan ikke indskrænke sig til at behandle Christian IV, selv om historikeren måtte synes, at han er så langt den sjoveste. Kildematerialet og en vis faglig kodeks er her regulerende faktorer. Og den valgte titel forpligter. Ved sit uigennemskuelige princip for stofselektion bliver »Ideologihistorie« et meget lukket værk, hvad der dog også skyldes, at det ikke forholder sig til andre forskeres behandling af samme tidsrum. Værkets brugere vil klogelig gøre det.

Flemming Conrad.

Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein. Herausgegeben von Dieter Lohmeier (= Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte Bd. 13). Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1978. 289 sider + 29 plancher. 72 DM.

Arte et Marte – ved videnskab og krigsduelighed – står der over de palme- og laurbærbladssmykkede portaler på Riddarhuset, den svenske adels barokpalæ i Stockholm. Det er blevet titlen på en bog redigeret af Dieter Lohmeier i Kiel indeholdende 12 afhandlinger af tyske og nordiske skandinavisere om den nordeuropæiske adels selvforståelse i barokårhundredets overgangsperiode, da en fødsels- og krigeradel måtte se sig omdannet til en embedsadel under presset fra de borgerlige købmænds politiske og økonomiske vækst under de nye enevælderegimer. Bogen tilstræber ikke en dækkende og sammenkomponeret fremstilling af epoken, men vil med enkeltafhandlinger om emner, som kan tilskrives mønstergyldig karakter, åbne for en fremtidig forskning. Samlingen er tværfaglig på den sympatiske vis, at hver afhandling er skrevet af en specialist på det pågældende

felt. I noteapparatet er der en del krydshenvisninger, fællesstof derudover bevirker ikke alene nogle gentagelser, men skaber også sammenhænge. Værket er udstyret med en almen bibliografi, udførlige noter, et tillæg med illustrationer, som ydermere beskrives og tolkes i detaljer i grundige undertekster. Det er med andre ord en samling af handlinger, der måske nok kan virke kompakte, men som utvivlsomt vil vise sig af stor brugsværdi og vil komme til at sætte mere i gang. Emnerne rækker fra økonomi og politik over arkitektur, gravmæler og bibliotekshistorie til skønlitteratur. Udgiveren undskylder forsigtigt i sin indledning, at emner som musik, kvindesag og lavadelig livsanskuelse ikke denne gang har kunnet inddrages.

Fem af bidragene falder inden for Danske Studiers horisonter. Paul Ries har beskrevet englænderen Molesworth's berygtede beretning om Danmark i enevældens første tid fra 1694 som den tidligste principielle analyse af absolutistisk praksis snarere end som en danskfjendtlig pjeces. Dieter Lohmeier ser i et portræt af Heinrich Rantzau, søn af feltherren Johann Rantzau, et eksempel på en adelsmand, der kompenserede for manglende krigeriske egenskaber med kostbare kulturelle initiativer; Rantzau, der levede i 1500-tallet, foregreb derved i Slesvig-Holsten den egentlige baroktids mæcener. Anke-M. Lohmeier gennemgår ud fra et historisk socialpsykologisk stade forherligelsen i *digtingen af landlivet som modsætning til hofkulturen og påviser i præcist valgte litterære citater, hvorledes de idylliske landskildringer komponeres som poetiske modbilleder til den faktiske hofverdens mest karakteristiske træk; de kan altså ikke anvendes som udtryk for en gennemlevet tilegnelse af den skildrede natur*. Hun viser morsomt, at en digter godt kan lovsynge landegnens stille yndigheder og samtidig gøre karriere i byen som hofmand, – en modsætning mellem en offentlig-repræsentativ og en privat livsførelse, som det nok kan volde moderne individualister i det 20. århundrede vanskeligheder at få øje på og forstå. Det demonstreres, hvorledes landlivets glæder ofte hyldes af adelsfolk, der er tvunget til resignation af de ændrede magtforhold ved de centraliserede enevældeoffer og af den økonomiske nedgangstid. Bernt Olsson behandler instruktivt forholdet mellem forfattere og adel i det svenske 1600-tal i en afhandling, der er et velgørende eksempel på udogmatisk litteratursociologi. Endelig forsøger Erik Sønderholm, i forlængelse af en kort betragtning i sin Jacob Worm-udgave (bind II, 1971, s. 466), at fraskrive Mogens Skeel forfatterskabet til »Grevens og Friherrens Komedie«. Sønderholm finder, at komedien ikke blot angriber den nyrige parvenuadel, men også den del af de gammeldanske adelsfolk, som gav sig til at købe rang og titler af den enevældige monark, og bestemmer følgelig komediens tema som en afsløring af snobberi. Ved at inddrage historisk kendte skikkelser (og nyere historisk forskning om dem) når Sønderholm frem til at karakterisere stykkets borgerlige baron som en hadefuld karikatur, ikke en virkelighedstro type, idet de førende borgerlige skikkelser under den skånske krig faktisk synes at have været dygtige, pålidelige, hæderlige, omend sikkert hårde forretningsfolk. Han efterlyser i teksten en sans fra forfatterens side for den politiske idé bag oprettelsen af den nye kongefæhængige adelselite. Den ældste afskrift af komedien står i et håndskrift omgivet af tekster, der daterer den til tiden fra august 1679 til 1680, en datering, Sønderholm yderligere sandsynliggør med realkommentarer til »Grevens og Friherrens Komedie« (se s. 209 med note 35). Sønderholm mener, at S. Birket Smiths – fra Fr. Rostgaard og J. Langebek overtagne – forfatterbestemmelse af anno 1871 til Skeel er usandsynlig. I stedet øjner han signaler, der peger i en anden retning: Jacob Worm. Han betoner dog, at signalerne ikke er beviser, kun indici: alle de ældste håndskrifter af stykket stammer fra Viborg, hvor Worm netop i årene 1677–1680 søgte

at skabe sig en gejstlig karriere. Worm var i de år byens eneste os bekendte digter, og i manuskripterne står tre af de ældste afskrifter netop sammen med Jacob Worm-tekster. Den harmfulde enevældedefjendtlige, men i det positive idéløse politiske holdning i »Grevens og Friherrens Komedie« har, skriver Sønnerholm, paralleller i Worms digtning (hvad han desværre ikke her giver henvisninger til) og ensidigheden ligner også Worm godt. Erik Sønnerholm har rejst en tvivl, som ser ud til at være en overvejelse værd, og man må i høj grad ønske, at Sønnerholm som en af de snart ikke mange danske litteraturforskere, der behersker ældre dansk palæografi og sprog, vil give sig i kast med den nøjagtige teksthistoriske undersøgelse, som er forudsætningen for en forfatterbestemmelse. Sønnerholms argumenter imod Skeels faderskab er dog vel næppe ganske fældende. At Skeels efterladte bogsamling ikke indeholdt en afskrift af komedien siger ikke meget andet, end at det ikke ville være klogt for en embedsmand under den kongelige enevælde at ligge med den slags litteratur i hjemmet, selv om han havde forfattet den. At Skeel gjorde en yderst loyal kongetro figur som embedsmand behøver ikke at betyde mere, end at han under det nye absolutistiske styre ingen andre muligheder havde, hvis han ville ind på den diplomatiske løbebane, som han i årevis havde uddannet sig til. Og når Sønnerholm, med rimelig hensyntagen til genreforskellen, ikke finder den mindste sproglige lighed mellem »Grevens og Friherrens Komedie« og en fortræffelig oversættelse af en verstragedie af Martin Opitz, Skeel offentliggjorde som 16-årig (!), svækker han selv argumentet ved forinden (se s. 211, note 40) delvis at have tillagt oversættelsen den (ukendte) lærer, til hvis timer Skeel sandsynligvis har arbejdet med teksten. Helt ude af billedet er Skeel altså endnu ikke. Men Sønnerholms tese om Jacob Worm som en forgænger for den Holberg, som man endnu i det 20. århundrede ikke er sikker på som politisk tendensdigter, er lystig. Sønnerholms lille opsats kan – med udgiver Lohmeiers vending – siges at være eksemplarisk for hele bogens stemning: den stiller på grundlag af refleksion over en række sammenførte fakta nye spørgsmål til kendt stof og animerer til fortsat fremtrængen i et uvejsomt terræn.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

*Jens Aage Doctor: Herrens billeder. Borgerlig digtning I. 220 s., kr. 36,50.
Aage Lærke: Utopi og dannelse. Borgerlig digtning II. 175 s., kr. 34,50. Berlingske leksikon bibliotek, København 1976.*

I det gamle Grækenland kaldtes en person, der hentede sin næring gennem privat erhvervsvirksomhed, for *idiōtēs*. Måske belyser dette ords videre betydningsudvikling de følelser, hvormed folk af denne art er blevet betragtet, og måske kan man have sine anelser om, at den nutidige betegnelse 'borger' med tiden vil gennemgå en lignende omformning. Noget sådant bidrager Jens Aage Doctor og Aage Lærke dog ikke til i deres afhandling *Borgerlig digtning* I–II. Heri behandles borgerligheden som en sammensat foreteelse, der i dag både viser sig i den fæstnede orden og i de forskellige former for anfægtelse, denne orden udsættes for. Under en så vid synsvinkel bliver afklaringen af borgerlighedens problem samtidig et forsøg på en selvafklaring. Og det er jo nok et godt udgangspunkt. Det borgerlige Europas vældige trang og evne til ekspansion har ikke kun vist sig i en ydre, men også i en indre besættelse. For Vorherre er vi vist alle småborgere. I det mindste er det oplivende at se en tekstlæsning, der kan opleve sig selv som en del af et problem, og ikke kun som en del af en løsning.

Dog kan man ikke frigøre sig for den følelse, at der i denne nuancerede udredning gemmer sig en uafklaret bestemmelse af, hvad man egentlig vil forstå ved borgerlighed. Angiveligt henvises der til Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighed* (1962; no. overs. 1971), og visse af hans begreber tages også stedvis verbalt i anvendelse, men det er vanskeligt at se, hvorledes han i dybere forstand skulle have påvirket afhandlingen. Som metodisk ramme kunne man lige så vel have anført Nygrens Nomos-Agape-Eros-opstilling, der også spøger her og der. En overgang anvendes en helt traditionelt forstået Freud som tolkningsramme (I, 122–30), og derfra er der jo et stykke vej tilbage til den historiske læsning, henvisningen til Habermas antyder. Afhandlingens egen fremgangsmåde er at analysere en række værker fra dansk, tysk, fransk og russisk litteratur 1770–1924 for dernæst at forbinde dem gennem en art omvendt komparatisme. Herved skal forstås, at det ikke har interesse, om et værk umiddelbart har påvirket et andet, men derimod, at en række værker på trods af manglende indbyrdes berøring alligevel udviser fælles træk, der da kan føres tilbage som almene kendetegn på et omfattende idé-kompleks: borgerlighedens kompleks (jfr. I, 107). Men hvad er så en borger? Gennem sin udvikling har betegnelsen optaget en så rummelig kreds af betydninger, at den ikke er stort mere præcis end det ord 'schnur', om hvilket Kierkegaard vil vide, at det kan betyde både 'snor' og 'sønnekone'. Med et overordnet begreb af denne bredde må man forvente visse afklarende bestemmelser, men noget sådant ydes ikke fra grunden, og man er henvist til at stykke fremstillingens forestillingsramme sammen, således som den dukker frem i en række spredte bemærkninger. Denne manglende interesse for et samlende begreb er typisk for dobbeltværket. Begge bøger har deres styrke i de grundige og ansukkelige enkelt-analyser, hvorimod der synes at være afgørende uklarheder i deres syntese. Da det er ved dette forhold, jeg ønsker at opholde mig, bliver der i det følgende udelukkende henvist til bd. I, idet det er her, man finder de bærende forestillinger om borgerlighedens kendetegn fremlagt. Imidlertid dækker denne forestillingskreds – og dermed også denne kritik – begge bind.

Werther-skikkelsen anvendes i bd. I som en grundtype, der skal anskueliggøre bindets tema: »individualistens vej til *ensomheden*« (I, 8). For Doctor og Lærke er borgerlighedens definerende træk det »at søge utopien indlemmet i virkeligheden« (I, 66); det kendetegnende for en borgerlig helt har været en opstilling af »visioner der hverken var uforpligtende svævedrømme eller trøsterige hinsidighedsforestillinger men – og det er det borgerlige ved dem – som skulle realiseres her på jorden« (I, 167–68). I modsætning hertil stilles den 'færborgerlige forløsning', der siges at orientere sig transcendent mod »et nowhere-land« (I, 65). Kingo længes efter at hvile ud i Abrahams skød, mens Werther rejser til Wahlheim: »Medens [. . .] de forløsningsregioner der skildres i salmen og i hyrdeposien er billeder og kun billeder, så er [. . .] Wahlheim-distriktet mere end et billede: det er en lokalitet med samme ontiske status som »die bürgerliche Gesellschaft«! Når Werther ved romanens begyndelse har sagt verden farvel, så er det ikke for at drømme sig ud af den – men for at rejse et andet sted hen. Lykkelandet skal nu ikke længere være gjort af samme stof som drømme, men skal konverteres til en geografisk-håndgribelig lokalitet der ligger i regelmæssig postforbindelse med omverdenen« (I, 66). Nu kan det rigtignok betvivles, om der fra Kingos side skulle foreligge en beslutning om, at »Lykkelandet skal [. . .] være gjort af samme stof som drømme.« Det kan synes, som om han har haft et andet syn på forholdet mellem drømmes og realiteters 'ontiske status', når det dog er disse sidste, han med stor myndighed beskriver som »kun Skygger og skinnende Glar./[. . .] kun Bobler og skrattende Kar./[. . .] kun Ise-Skrog,

Skarn og Fortred/Forfængelighed,/Forfængelighed« (»Keed af Verden, og kier ad Himmelen«). Modsat er Wahlheim jo ikke en 'geografisk-håndgribelig lokalitet's' men netop en fiktion gjort af 'samme stof som drømme'. I den syndflod af pjecelitteratur, der fulgte skildringen af naturparadiset i *Die Leiden des jungen Werthers*, er Wahlheim tydeligvis stedet for dagdrømmens udfoldelse (i Klaus R. Scherpe, *Werther und Wertherwirkung* (Bad Homburg v.d.H., Berlin u. Zürich, 1970) findes eksempler på disse pjecer gengivet i faksimile). Der er ganske vist en forskel mellem wertheriadens 'Freigeisterei' og Kingos tunge religiøsitet, men det er ikke en forskel mellem 'geografisk-håndgribelig' realitet og drøm, men tværtimod mellem sværmende dagdrøm og forpligtende grebthed.

Lader man nu imidlertid dette spørgsmål hvile, så er det dog alligevel tvivlsomt, hvor træffende Doctors og Lærkes bestemmelse er. På den ene side minder bestemmelsen om »at søge utopien indlemmet i virkeligheden« unægtelig om den såkaldt utopiske socialismes drøm om det gyldne Icarie, ja endog om Marx' krav til filosofien om ikke at fortolke, men forandre verden: »Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kömmt drauf an, sie zu verändern« (*Thesen über Feuerbach*). På den anden side er det ubetvivleligt, at personer, der af sig selv og andre er blevet anset for borgerlige, har orienteret sig mod et »Lykkeland [...] af samme stof som drømme«. Dette gælder således Jakob Knudsen, hvem Doctor da også konsekvent nok lader repræsentere »et førborgerligt mønster« (I,132). Men tillader begrebsafgrænsningen således, at Marx ses som borgerskabets talerør, og at Jakob Knudsen gøres til eksempel på en førborgerlig tænkemåde, da var det måske på tide at tage denne grænsedragning selv op til nærmere overvejelse. Hertil kommer så besværlighederne med i det hele taget at skelne mellem den såkaldt førborgerlige transcendent forløsning og den borgerlige jordiske forløsning. Også i den førborgerlige periode findes der egne udover de himmelske, hvortil man knytter salighedsforestillinger. Dette er således tilfældet i hyrdepoesien, om hvilken det derfor vittigt hedder, at »Med pastoralenaturen er det som med de himmelske græssange: det er noget man må forestille sig, hyrdindens skød er principielt lige så utilgængeligt som Abrahams« (I, 65–66). Sidenhen refereres der imidlertid til samme problem: »Vi har andetsteds hørt roman og *salme* skildre det dennesidige resp. det hinsidige paradys som med én røst« (I,131), og hermed har man jo forvandlet det adskillende træk til en oversættelsesnøgle og ophævet forskellen mellem det, man ville adskille. Da Doctor skal sammenligne paradisforestillingerne i den 'førborgerlige' Jakob Knudsens *salme* og den 'borgerlige' Chateaubriands *René*, volder det da også problemer: »[...] i forestillingen om den paradisiske *oplevelses* karakter af *samlethed* kan de to tekster kun være enige. Hvad de derimod må være uenige om, er *oplevelsens varighed*; det er jo glansen af det hinsidige der, kosmisk formidlet, illuminerer salmen« (I,132). Denne skelnen ud fra evighedsoplevelsens tidsaspekt er imidlertid en besværlig sag, da det i det mindste siden Descartes definerede åndelige fænomener ved deres mangel på udstrækning har været skik i seriøs teologi at forstå 'evig' som et udsagn om livets art, og ikke om dets matematiske længde. Med tiden går det da også galt for Doctor. Allerede en halv side længere fremme falder han verbalt gennem sit forståelsesskema: René genoptager sin »søgen efter det tidløse, samlede og rene« (smst.).

Borgerlig digning's bestemmelser over borgerlighedens kendetegn er især knyttet til sammenligninger af teologisk-dogmatiske forestillinger – et måske lidt snurrigt, men måske dog acceptabelt udgangspunkt for en foregiven klasse-beskrivelse –, men alene et hastigt blik på den nyeste tids kristendomshistorie vil vise, hvorledes definitionerne skrider ud. Doctor har tidligere offentliggjort fortjenstfulde studier i bl.a. Sthen og Kin-

go, og på disse gammellutherske ortodokse kan bestemmelsen af den førborgerlige bevidstheds transcendent tilknytning nok gælde. Men at det skulle være et borgerligt særkende, at man i modsætning til disse ikke deler sig i et religiøst menneske, der fæstner sit utopiske håb til det hinsides, og i et verdsligt, der i tillid til den himmelske kaldelse passer sin daglige dont, derom kan man have sine tvivl. Allerede over for Brorson og pietisterne måtte man vist omforme forklaringen noget, og helt galt går det da, hvis man ser på den lange mystisk-sværmeriske tradition i kristenheden, en tradition, der både rummer en række enkelte personer og en række socialt-religiøse bevægelser. Når Doctor udpeger Amerika som tilknytningspunktet for utopien om det jordiske paradís (I,133 f.), da er dette tilknytningspunkt jo ikke snævert knyttet til den borgerlige klasse eller til den borgerlige tid, men forestillingen om den nye verdensdel som 'God's own country' er et nu om stunder til ukendelighed forvrænget ekko af de forventninger, der blev næret i de små døber- og konventikelsamfund, efter at de var faldet fra et katolsk til et protestantisk tvangsregimente.

Troen på mennesket som et skabende væsen, der undfanger og virkeliggør utopier, er en tro på ligheden mellem mennesket selv og dets egen Skaber. Doctor mener derfor også at kunne iagttage »tilblivelsen af den borgerlige selvforståelse« (I,21) i Ewalds dramatisering over skabelses- og syndefaldsberetningen: *Adam og Eva eller Den ulykkelige Prøve*. Det afgørende punkt er forståelsen af syndefaldets hændelse. Doctor finder, at det nye ligger deri, at den stedfortrædende lidelse og den kommende forløsning »helt uventet [...] introduceres« efter syndefaldet. Eva har gennem syndefaldet »virkelig forandret Gud: nedbrudt Hans overmenneskelige strength og omskabt Ham i sit eget billede – som hun i sin fantasi forestillede sig Ham, så menneskelig er Han nu også blevet. Hun har hentet Ham ned på jorden, og herved bliver hun selv ophøjet: idet hun fremtvinger bevægelsen fra den hævnende Fader til den humane Søn har hun jo vist sig »at torde ligne Gud« [, ,] – sagt formelagtigt: idet Gud bliver menneske(lig), bliver mennesket gud(dommeligt)« (I,23). Hvad nu den 'formelagtige vending' angår, da er den vist ikke særlig snævert knyttet til borgerlig selvforståelse. Doctor er – formodentlig ubevidst – kommet til at lave en variation over et udtryk, der er så kendetegnende for mystisk litteratur, at det ofte benyttes som udgangspunkt for en skildring af mystisk religiositet som sådan. Fx finder man det hos Mester Eckehart: »Dafür finden wir ein Zeugnis an Christo: von Anbeginn, da Gott Mensch und der Mensch Gott ward, fing er an, für unsere Seligkeit zu wirken bis an das Ende, da er starb am Kreutze« (*Deutsche Predigten und Traktate* v. Josef Quint (München, 1963) s. 289). Men også i mere traditionsbunden religiøs tænkning er lignende forestillinger jo ganske almindelige. Ewalds sammenkædning mellem syndefald og forløsningsværk kan med rette kaldes forunderlig, men man bør næppe med Doctor finde, at det er noget oprørende nyt eller forbavsende, eller at det sker 'helt uventet'. I Genesis findes ordene om fjendskabet mellem menneskets sæd og slangens sæd, hvor slangen skal bide mennesket i hælen, mens mennesket skal knuse slangens hoved (1. Mos. 3,15). Vel mener nyere bibeleksege almindeligvis, at der hermed hentydes til en evig kamp mellem mennesket og det onde, men fra tider, hvor bibellæsning i kun ringe grad var præget af filologisk dannelse, stammer dog en solid tradition for i disse ord at se en forjættelse af Kristi forløsningsværk, en tradition, der hverken har været ukendt for teologen Ewald eller for hans publikum. Denne tolkning findes allerede i den kanoniske brevlitteratur. Paulus ville således ikke have undret sig videre over Ewalds sammenkædning mellem syndefald og forløsning; han foretager den selv (Rom. 16,20). Ligeledes vil man i kirkekunsten træffe utallige afbildninger af Men-

neskesønnen som dén, der efter syndefaldsberetningens ord træder slangen under fode.

Hvis det forholder sig på denne måde, kunne man nu forfægte det synspunkt, at det borgerlige menneskes fødsel ikke registreredes i Ewalds udlægning af syndefaldsmyten, men i Bibelens egen beretning, og at borgerskabet således er arvesyndens synlige skikkelse. Det lod sig jo nok forsvare. Men man kunne også mene, at bevidstheden altid i sig selv overskrider det givne i den kritiske utopi, og at det utopiske menneskes historie derfor er af langt større ælde end det borgerliges, ja at historien om mennesket er historien om mennesket som mulighed. At Doctor og Lærke får bestemt det grænseoverskridende menneske som borgerligt alene på grund af dets bevægelighed, skyldes deres iver efter at fastholde borgerligheden i en art dialektisk model: »I det borgerlige samfund har mennesket, af just de samme konjunkturer som det lider under, fået tillagt en sådan myndighed at det – med en metafor fra det hundrede år yngre, såkaldt moderne gennembrud – kan kræve forskud på saligheden« (I,68). Werther betegnes som »en af verdenslitteraturens tidligste feriegæster, måske den første« (I,62), og som turist erhverver han »den menneskelighed hans borgerlige tilværelse nægter ham. Men det er hans borgerstatus – hans penge – der gør hans turisme mulig« (I,64).

I en så løs og uforpligtende skikkelse er den dialektiske fornuft imidlertid et farligt bekendtskab, da den forhindrer refleksionens bestræbelse efter at nå frem til entydige udsagn gennem en række korrektioner af sig selv. Hvor en naiv betragtning i en selvmodsigelse vil se en hindring, der må overvindes, lader man her blot selvmodsigelsen skifte navn til 'dialektisk forhold', og man kan dernæst så galt tage den som garant for sin analyses virkelighedstroskab, når man i forvejen har orienteret sin læser om, at virkeligheden er af dialektisk natur. I den sokratiske dialogkunst er dialektikken et mønster, der fremgår af undersøgelsens selv, et spil mellem modsigelser, der driver refleksionen fremad og lader begrænsede udsagn og tolkninger opløse sig i bestandig mere omfattende udsagn og tolkninger. I en løs og upræcis anvendelse bliver dialektikken ikke en sådan spore, men en hovedpude. Den tvinger ikke refleksionen op i højden, men tillader den formløst at brede sig ud til alle sider: man skriver hurtigt og let hen over alle selvmodsigelser, unøjagtigheder og inkonsekvenser, idet man blot betegner dem som 'dialektiske forhold'. Resultatet bliver en hastigt fremadskridende og fyldig, men ikke særlig forpligtende og ikke særlig anvendelig ordproduktion. Den foregivne dialektiker kan bekræfte eller bestride et hvilket som helst synspunkt alt efter den øjeblikkelige placering i sprogspejlet. Fremgangsmåden udmunder i et bedrag, men udspringer af et selvbedrag. Ganske vist siges det, at det er en dum ræv, der ikke har mere end ét hul, men hvor mange huller kan man have, før man farer vild i sine egne gangsystemer? Hos Doctor og Lærke slår den dialektiske fornuft ud i verbal og begrebsmæssig ufornuft. Deres foregivne dialektiske model kræver, at den asociale bohème og den driftige samfundsstøtte holdes sammen under samme borgerligheds-begreb, hvad der volder stort besvær. Om Ewalds *Fiskerne* hedder det således, at den spiller »mellem to sfærer: et snævert og småtskåret borgermiljø, hvor kærligheden forvanskes af næringsorg og selvished, hvor m.a.o. livet reduceres af skræk for konsekvenserne – og befrielsens region, stedet hvor borgeren bliver menneske« (I,52). Men da det netop er en bærende bestemmelse, at forestillingen om stedet, »hvor borgeren bliver menneske«, frem for nogen er en borgerlig forestilling, løber forestillingen ud i paradoksale formuleringer om den borgerlige Birthede, der strækker den borgerlige helt Knuds »borgerlige forpligtelser langt ud over deres gyldighedssområde« (I,45), om Knud, der er en borgerlig helt, netop fordi han ikke orienterer sig ud fra en »borgerlig forpligtelse«, men også ser på sine »menneskelige forpligtelser«

(smst.), og om 'borgersønnen Ewald' (1,75), der på grund af sit borgerlige utopia-kompleks forskertser sin »borgerlige eksistens« (1,52). Man får høre om den borgerlige helt, der undsiger en »borgerlig praksis: utrættelig flid, forudseende planlægning og adskillig klogskab« (1,72) for at opsøge 'naturens paradis', »den borgerlige topos par excellence« (1,70), »hvor de borgerlige normer er bragt til tavshed« (1,74). Behovet for en anderledes præcis terminologi viser sig i den undselige, men mangfoldige vegetation, der vantrives i skyggen af det kun alt for mægtige og udflydende borgerligheds-begreb: 'lavborgerlig lilleverden, småborger, snævert og småtskåret borgermiljø, dybt piloteret borgerlighed, den borgerlige regelverden' etc. I bd. I's slutning sprænges alle grænser i et vue over »ældre og nyere borgerlige surrogater: transvetisme og gastronomi, sanatorium og antipsykologi, naturparadis, ø-lejre og Al Magt til Folket. Det er latterlige, groteske, patetiske, os alle nærstående figurer der cirkler som drabanter omkring *det der kunne være*« (1,198). Det kan betvivles, at denne grænseprængning afspejler en udvidelse af egentlig erkendelsesmæssig art.

Nu kan man ganske vist sige, at en forbryder defineres som forbryder i kraft af retsstans regler, men der kræves dog et spring i abstraktion, før man derfor kan hævde, at han også er retsstans repræsentant. Dette spring gøres der ikke opmærksom på i *Borgerlig digtning*, og af denne udeladelse udspringer den fatale skævhed i afhandlingens forståelseskategorier. Kun to former for adfærd synes at falde uden for Doctors og Lærkes borgerligheds-begreb. På den ene side den totale fornægtelse som i Ingemanns *Varners pøetiske Vandringer* eller Dostojevskijs *Optegnelser fra et kælderdyb*, og på den anden den fikserede stirren på de fængslende kendsgerninger. Denne sidste holdning kan begribeligvis ikke give sig kunstnerisk udtryk, og mon ikke den for mange vil stå som den typisk borgerlige? Mellem disse yderligt beliggende egne synes der dog at ligge et ikke ganske lille område, hvor man – med udtryk af Goethe – kunne tænke sig 'ein freieres Umherschauen und Aufatmen des jungen Menschen' – også uden at dette område just skulle være »den borgerlige topos par excellence«. Titlen på afhandlingens første bind hentyder til Ewalds *Adam og Ewa* (1,17), men forestillingen om mennesket som et Herrens billede er dog ældre end som så: »Og Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det« (1. Mos. 1,27). I følge en etymologisk udlægning af vor arts græske navn *anthrōpos* er mennesket netop 'den, der løfter sit hoved mod himlen'. Men hvis den grænseoverskridende tendens er et træk, der alment bestemmer mennesket som en åbenhed, da må man gribe til finere bestemmelser end Doctor og Lærke, hvis man vil beskrive en historisk given type. Hvorledes viser konflikten mellem binding og bevægelse sig på netop dette historiske sted? At Werther gennem sin udvikling i stigende grad identificerer sig med gudsmennesket, er sikkert nok, men hvorledes identificeres dette guddommelige selv? Med hvilke bevidsthedskræfter skal han forbinde sig for at opnå guddommelighed? I forsøget på at afgrænse en types karakter er det ikke tilstrækkeligt at erkende dens bevægelighed; man må også bestemme denne bevægelses retning. Om dette har Doctor og Lærke imidlertid intet at fortælle, og hvad man kunne sige om det – det er en anden historie.

Når der dog er god grund til at beskæftige sig med *Borgerlig digtning*, skyldes det som sagt de udmærkede og inspirerende tekstgennemgange. Man vil i Per Øhrgaards anmeldelsesartikel »Borgerskab og fællesskab« (*Kritik* 42 (1977) s. 18–40) finde en omtale af afhandlingen belest fra denne side, en omtale, jeg i øvrigt ikke skal bestride. Gode bøger. Værd at læse. Og som andre gode bøger ikke mindst gode, fordi de er diskutabile – og diskuterbare.

Knud Bjarne Gjesing.

Bernd Henningsen: Die Politik des Einzelnen. Studien zur Genese der skandinavischen Ziviltheologie. Ludvig Holberg, Søren Kierkegaard, N. F. S. Grundtvig (= Studien zur Theologie und Geistesgeschichte des Neunzehnten Jahrhunderts, Bd. 26). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977. 200 sider. 43 DM.

Civilteologi er et begreb hentet (via Augustin) hos den antikke romerske polyhistor Varro. Det angiver et folks tro på det politiske fællesskab, som alle tager del i, – i modsætning til digternes mytologiske teologi og filosofernes spekulative. Bernd Henningsen i München vil i en tværfaglig, men i sin grund politologisk afhandling søge at forklare sammenhængen mellem den århundredlange politiske stabilitet i de nordiske lande og disses kontinuitetsprægede filosofihistoriske tradition. Det sker gennem tre udvalgte eksempler, alle danske: Holberg, Kierkegaard og Grundtvig. Det er Henningsens udgangspunkt, at de nordiske landes opfattelse af social og økonomisk solidaritet kan føres bag om renæssancens og enevældens teorier om statens væsen til middelalderen og sandsynligvis endda endnu længere tilbage. Han ser en særlig nordisk (og angelsaksisk) tendens til at holde politik og filosofi på et common sense-niveau: nordboernes tænkning udmærker sig kun sjældent ved »die analytische Dichte theoretischer Originalität und Stringenz« (s. 26). I en indledende historisk oversigt, der kun delvis formår at kompensere for bogens manglende helhedskonklusion, konstaterer Henningsen den praktiske eller pragmatiske humanismes dominans i dansk politisk liv fra Frederik IV til Sven Møller Kristensen, med passende sideblik til forholdene i Norge og Sverige.

I et kapitel på 40 sider om Holberg som filuren på parnasset skildrer Henningsen derpå Holbergs bidrag til den nordiske civilteologis udformning med behørig hensyntagen til Holbergs mangesidede forfatterskab, bedst i redegørelsen for historieskrivning, naturret og morallære, tyndest i det litterære, hvor ikke ét eneste værk virkelig behandles. En myndig og instruktiv sammenfatning understreger Holbergs erfaringsbegreb (erindret empiri formidlet af sund fornuft i en filosofi om det konkrete og enkelte, se s. 86 ff.), hans sandhedsforestilling (den gyldne middelvej, harmonien, se s. 88 ff.) og hans fornufitsfilosofi (en tænkning korrigeret af praktiske historiske realiteter, se s. 91 f.). Henningsens billede af Holberg forekommer noget traditionelt. Han tager overalt Holberg på ordet og beskæftiger sig kun lidt med digteren Holberg og den mulige konflikt mellem fornuft og æstetisk fascination. Det kan skyldes Henningsens politologiske skoling – samt at hans litteraturliste ikke omfatter den danske forskning i den irrationelle og ekstreme Holberg (Ejnar Thomsens og Jens Kruuses afhandlinger). Fremstillingen af Holbergs civilteologi er dog sober og fængslende, og man læser med forventning videre i bogen.

Resten er imidlertid skuffende. Bogens kvantitative hovedstykke, 67 sider om Kierkegaard som en københavnsk Sokrates, udvikler sig bort fra det overordnede civilteologiske synspunkt til en i sig selv solid redegørelse for en række Kierkegaardske begreber (hin Enkelte, Existens, Paradox, Øjeblik, Selv, o.a.). Det garneres med polemiske udfald mod tysk teologisk og filosofisk sekundærlitteratur om Kierkegaard, der af manglende sprogkundskab har undladt at udnytte samtlige Kierkegaards skrifter og den nordisksprogede Kierkegaardslitteratur, men alligevel har fældet selvsikre (og ofte forkerte) domme (værst går det ud over Adorno på s. 124). Kierkegaardkapitlets afvigelse fra bogens hovedlinje er forståelig, for Kierkegaard er næppe folkeopdrager i samme forstand som Holberg eller Grundtvig. Henningsen søger uden videre held at redde ham inden for sin afhandlings komposition ved at pege på hans common sense i forholdet til den menige mand

(hans samtaler på gaden med tjenestepiger, kuske og børn), en common sense, han derefter også ser afspejlet i Kierkegaards opgør med Hegels spekulative filosofi. Har Kierkegaard virkelig inderst inde en sådan common sense på indholdssiden af sin Hegel-polcmik, har den da i hvert fald ikke sat sig spor i hans litterære udtryksformer, der er formet efter diverse tyske romantikere, ikke af angelsaksisk snusfornuft og klarhed. Henningsens Kierkegaardsafsnit er da også – trods hans erklærede beundring for nordisk-engelsk pragmatisme – blevet hans bogs mest unordiske part i udførelsen, affattet i en indforstået, lærd og abstrakt germansk stil. Modsat Holberg- og Grundtvigkapitlerne ender Kierkegaardbehandlingen ikke med en opsummering af forfatterens betydning for nordisk civilteologi. Den er også nok svær at få øje på, med mindre man ville gå vejen over det moderne gennembruds mænd (især Georg Brandes, Ibsen og Strindberg).

Det sidste kapitel om Grundtvig som en civilteologiens profet er forbavsende kort, – kun 15 sider, – skønt Grundtvig af Henningsen med rette tilskrives en definitiv betydning i nordisk civilteologis genese. Grundtvig satte ifølge Henningsen sin filosofiske common sense (eller bondefornuft) ind imod først Schellings, så Hegels spekulative filosofi, hans folkelighedssidé og den deraf følgende Grundtvigianisme udnævnes med gode karakteristikker til et udtryk for dansk civilteologi (se s. 171), og folkehøjskolerne betegnes som en civilteologisk institution (se s. 172). Der havde været god mening i at gøre dette kapitel meget længere og grundigere, blandt andet fordi Grundtvigs lidet oversatte (og lidet oversættelige) forfatterskab er en lukket bog for tyske læsere, der ikke mestrer dansk. Henningsens orientering i Grundtvigforskningen står ikke mål med hans viden om Kierkegaardforskningen. Over for hans generelle opfattelse af Grundtvig kan man indvende som ved Holberg, at han ikke har sans for det digteriske, som måske er kernen i Grundtvigs personlighed. Grundtvigs common sense – en arv fra Holberg, Wessel, P. A. Heiberg og T. C. Bruun – overvældes ofte af et poetisk engagement, først i nordisk mytologi, så i bibelsk kristendom, der i lidenskab og patos ikke giver Kierkegaards forfatterskab noget efter. Den gennemgang af Grundtvig, der kunne (og burde) have været bogens højdepunkt, er kun blevet en tynd skitse, en smagsprøve, der giver appetit, men langt fra mætter.

Henningsen har bogen igennem selv oversat en række citater, ofte når det gælder nøglebegreber med de danske ord anført i parentes, – et tiltalende princip. Detaljer i hans oversættelse kan naturligvis diskuteres, graverende fejl findes ikke. Oversættelsen af dansk »Bilager« til tysk »Gelage« (s. 75) virker ejendommelig, da det danske ord dog er lånt fra tysk »Beilager«. Grundtvigs »Kæmpe-Aand« bør ikke – trods en påberåbt, men fri tolkning af Kaj Baagø – gengives som »Kampf-Geist« eller »kämpfender Geist« (s. 169), men som »Helden-Geist«, parallelt med Grundtvigs hyppige anvendelse af »Kæmp-Vise« (om folkeviserne), »Kæmpe-Skridt« o.s.v.

Bernd Henningsen har valgt et krævende emne, lagt sin bog ambitiøst an, men har ikke kunnet holde et ensartet niveau. Indplaceringen af de tre store danske tænkere i en politologisk og historisk sammenhæng er spændende, men alt for interessante nuancer falder bort, fordi Henningsen i så ringe grad medtager den digteriske side af forfatterskaberne. »Die Politik des Einzelnen« bygger indtil det kompendiøse på foreliggende forskning på tysk og på nordiske sprog og vil ikke sige danske og nordiske litteraturhistorikere væsentligt nyt. Bogens største værdi ligger i den omhyggelige og stort set kompetente, omend altså ikke meget originale præsentation af de tre vigtigste danske digterfilosoffer og den nordiske forskning om dem for et tysk publikum.

Flemming Lundgreen-Nielsen.

Jens Kr. Andersen: Feudalistisk fantasi og liberalistisk virkelighed. En historisk analyse af H. E. Schacks Phantasterne, 358 p., Forum 1978.

Jens Kr. Andersens bog om Schacks *Phantasterne* er en licentiatafhandling, og med sine 358 tætskrevne sider virker den også både grundig og gennearbejdet. Bogens hovedtese er, at *Phantasterne* – til trods for at især dens psykologiske tema har påkaldt sig litteraturforskningens interesse – først og fremmest må betragtes som en politisk social-historisk kommentar fra Schack til hans samtid. Et synspunkt, der efter Andersens mening dels muliggør en mere sammenhængende tolkning af romanens indre univers end de psykologiserende analyser har kunnet præstere, dels afklarer det problematiske i dens placering midt mellem idealismen og realismen i det 19. årh.s litterære og kulturelle liv.

Afhandlingen er opdelt i to hovedafsnit, hvor det sidste bekræfter sig med de historisk-kulturelle sammenhænge, romanen indskrives i, medens det første består af en ren »textimmanent« værkanalyse.

I værkanalysen er det da Andersens hovedopfattelse, at romanens umiddelbare tematik, konflikten mellem fantasi og virkelighed, ikke alene er et eksistentielt, psykologisk drama men udtryk for en stillingtagen også til den historisk samfundsmæssige situation. Hans hovedkritik af den hidtidige forskning omkring *Phantasterne* er således, at man aldrig har spurgt til indholdet i fantasi-virkelighedsproblematikken: »Man har ikke undersøgt, *hvilken* fantasi-verden og *hvilken* virkelig verden, der udgør denne tematiks stof og fundament, men begrænset sig til en beskrivelse af fantasien og virkelighedens indbyrdes modspil som abstrakte størrelser.« (s. 26).

Under den tematiske modstilling af fantasi og virkelighed i romanen finder Andersen således en dybere og mere fundamental systematik, og her viser det sig – som også afhandlingens titel antyder det – at fantasidannelserne altid optræder i et ideologisk og socialt regie henhørende under den feudale samfundsorden, medens virkelighedsmotiverne indholdsmæssigt refererer til liberalismen. At det forholder sig således illustreres og verificeres gennem en række homologier, hvor modsætningspar som fantasi/virkelighed, mysterium/genemsiguelighed, kongeligt nærvær/fravær, hær og uniformering/individualisme osv. indenfor romanens motivkredse alle lader sig sidestille og tolke i relation til modsætningen feudalisme/liberalisme.

Med denne historisk samfundsmæssige grundproblematik som rettesnor for analysen lykkes det således at få skabt større sammenhæng mellem de mange fantasier og fantasier, der kendetegner romanen, samt naturligvis at øge rækkevidden af dens udsagn. Til belysning af dette – romanens ideologiske indhold og stillingtagen – indføres begreberne »kosmologisk« og »økonomisk legitimation«, refererende til de ideologidannelser, hvormed henholdsvis det feudale og det borgerlige samfund legitimerer deres indre struktur. Foruden herved at få udvidet rækken af centrale homologidannelser til illustration og verifikation af analysens tese, medvirker begreberne til en afklaring af en række omstridte »uklarheder« ved romanen.

Hvor den feudale »kosmologiske legitimation« nemlig tildeler folk pligter og rettigheder ud fra givne, nedarvede principper, der er det først og fremmest »arbejdet« og den selvstændige præstation, der legitimerer magtfordelingen i det borgerligt kapitalistiske samfund. Og selvom *Phantasternes* hovedperson Conrad ved sin fødsel er rigeligt udstyret med givne privilegier, så er det først og fremmest arbejdet eller hans embedsførelse, der fører ham frem til en stabil lykke.

At det er denne liberalistiske ideologi, der driver udviklingen i romanen og legitimerer

dens værdiunivers, betyder efter Andersens mening, at den ikke kan betragtes som idealistisk og rubriceres under dannelsesromanen. Romanens slutning f.eks., ægteskabet med prinsesse Blanca, må ikke tolkes som en psykologisk, dannelsesmæssig harmonisering af fantasi og virkelighed, men skal netop betragtes socialhistorisk. I og med Blanca opgiver sine feudale rettigheder opgives den kosmologiske orden og den liberalistiske ideologi accepteres endegyldigt: »Den allusion, der ligger i heltindens ekstraordinære stilling, tjener således afgrænsningen af de specifikke socialhistoriske træk ved den lykke, et liberalistisk samfund kan tilbyde *sin* helt.« (s. 80). Den hidtidige Schackforsknings vanskeligheder ved at bestemme kompositions mønstret i romanen og slutningens plads i dette, lader sig således overvinde gennem fastholdelsen af den socialhistoriske systematik under fantasi-virkelighedsproblematikken, ligesom det også vises, hvorledes det centrale ledensymbol, træet, lader sig tolke og systematisere i sine forskellige fremtrædelser herudfra.

Afhandlingens andet hovedafsnit, det historisk-kulturelle, tjener til perspektivering og verifikation af den fremførte værkanalyse. Efter en kortfattet socialhistorisk skitse over udviklingen fra o. 1200 til midten af det 19. årh. foretages en socialhistorisk placering af Schack, der sandsynliggør og forklarer *hans* særlige tolkning af og stillingtagen til den historiske udvikling. En central pointe i dette afsnit er fastholdelsen af konskvensen og principfastheden i Schacks politiske syn på tværs af hans svingende partipolitiske sympatier. Netop principfastheden og det logiske ræsonnement var et centralt moment i hans akademisk embedsprægede liberalismesyn, og denne konsekvens i Schacks personlighed bliver også en rettesnor for Andersen, når han skal bestemme faserne i *Phantasternes* tilblivelse, dvs. frilægge systematikken i vekselforholdet mellem Schacks liv, hans politiske udvikling og hans litterære arbejde.

Gennem en meget grundig analyse af Schacks manuskripter er det lykkedes for Andersen at bestemme tre hovedfaser i romanens tilblivelse og på frugtbar vis tolke disse i relation til såvel romanens indre struktur som Schacks socialhistoriske placering og politiske, ideologiske synspunkter. Der synes således at kunne spores en del usikkerhed i førsteskrivningerne fra perioden 1846–47, hvad angår forholdet mellem det psykologiske problemkompleks og det politiske. I manuskriptarbejderne fra perioden 1847–52 vurderer Schack imidlertid under indtryk af liberalismens politiske gennemførelse fantasien negativt, og han sætter den ofte i relation til feudale forhold og former og aldrig i relation til liberalismen. I forbindelse med formuleringen af den endelige løsning på romanens konflikt, Conrads skisma mellem fantasi og virkelighed, går Schack imidlertid i stå i årene 1854–55. Og først da han opgiver sit offentlige politiske virke, finder han frem til den endelige løsningsformulering og fuldfører romanen. Der er således ikke tale om, at Schack med opgivelsen af sit offentlige politiske arbejde samtidig lægger de liberalistiske principper på hylden. Tværtimod fastholder han disse, men giver dem nu i stedet skønlitterære udtryk, dvs. han skifter medium for sit politiske arbejde. Bag de tilsyneladende omskiftelser ligger således en fundamental politisk principfasthed, og det er på overbevisende måde lykkedes for Andersen dels at frilægge dette, dels at udnytte det som verifikation af den fremførte værkanalyse. Afsnittet om romanens genese er så afgjort et af afhandlingens mest spændende og perspektivgivende, og det til trods for at fremstillingen er uhyre grundig og detaljemættet.

Et yderligere belæg for at det netop er liberalismen, der er drivkraften og budskabet i *Phantasterne*, finder Andersen i samtidens anmeldelser, hvoraf flere men specielt Goldschmidts kritiserer romanen for at være uden den idealisme, der må fordres af et

virkeligt kunstværk. Med baggrund i romananalysen samt datidens anmeldelser finder Andersen det følgerigt urimeligt at forsøge at placere *Phantasterne* under 1800-tallets idealisme som dannelsesroman, og han foreslår i stedet at indføre begrebet »liberalisme« også i litteratur- og kulturhistorisk sammenhæng: »Hele denne samlede politisk-ideologiske strømning kunne med fordel benævnes *liberalisme*, som det allerede er gjort med de tilsvarende fænomener i svensk litteraturhistorisk skrivning (se fx. *Tigerstedt* 1967, p. 322–31!). »Liberalisme« skal altså her forstås som en filosofisk (idé-, ideologihistorisk) term, som »epistem«, på linje med »idealisme«. Indførtes begrebet i åndshistorien, ville sammenhængen mellem en række kulturelle fænomener indbyrdes og mellem disse og det samfundsmæssige grundlag blive markeret. I perioden ca. 1830–70 udgøres den overordnede modsætning i dansk åndsliv af modsætningen mellem idealisme og liberalisme, hvilende på hver sin samfundsform: senfeudalisme og liberalkapitalisme.« (s. 305).

Med indførelsen af liberalismen som åndshistorisk kategori får Andersen *Phantasterne* placeret i et centralt kulturpolitisk modsætningsforhold i perioden 1830–70, og romanen kommer i selskab med skrifter af bl.a. P. L. Møller og Fr. Dreier, ligesom den blir en del af den liberale strøm, som senere får sit samlende udtryk i Brandes' ideologisk-litterære program. Liberalisme-kategorien har således sine afgjorte fordele som samlebetegnelse for en række litterære (forstået i bred forstand) fænomener i perioden, og den synes at afkaste en række nye, frugtbare analysemuligheder overfor perioden. Med en principfasthed og konsekvens, som ikke lader Schack noget tilbage, har Andersen gennemført sin arbejdstese analytisk og perspektiveret den, således at den får betydning for struktureringen og tolkningen af periodens overordnede kulturforhold.

Netop denne principfasthed, som er afhandlingens egentlige styrke, er imidlertid nok også dens svaghed. Homologitænkningens systematiseringspotentialer er ikke omkostningsløse. Dels kan den stadige repetition af det samme grundtema forekomme noget kedsommelig og uinspireret, dels må man frygte – eller håbe – at homologidannelserne ikke kan opfange nuancer og indre modsætninger i stoffet eller de mere komplicerede formidlingsformer mellem dets forskellige niveauer. Homologien mellem fantasi, fantasteri, idealisme og feudalisme, der f.eks. må stemple en person som Goldschmidt som feudal eller senfeudal, blot fordi han fordrer en smule fantasivirksomhed hvad fremtidens udformning angår, forekommer således vel rigelig firkantet og mekanisk. Det er således et spørgsmål, om der ikke i afhandlingen burde have været skelnet på en noget mere præcis måde mellem fantasi og fantasteri end det er tilfældet. En sådan mere nuanceret opfattelse af romanens indre modsætninger ville måske også have åbnet for en mere kompleks forestilling om forholdet mellem samfundsformerne og de litterære udtryk end homologitænkningens mekaniske overføringsmodeller.

I forbindelse hermed mener jeg, at en hel central kvalitet ved romanen er gået analysen forbi, nemlig det forhold, at den stadig er yderst læseværdig. En kvalitet, som uden tvivl har været medvirkende til, at Andersen har ofret den de 358 sider, men som analysemetoden altså ikke muliggør et ræsonnement over. Og det er jo ikke således, at man, fordi man i dag kan blive revet med af dens psykologiske konfliktstof, samtidig er underlagt en samfundsmæssig valgsituation pro et contra feudalismen. Såvel fantasier som fantasterier er ikke ukendte fænomener i det borgerligt kapitalistiske samfund, og hvad fantasien angår, slipper den forhåbentligt også med ind i det socialistiske.

Det er ikke min hensigt med disse bemærkninger at anfægte afhandlingens hovedtese, som jeg finder verificeret på overbevisende måde i afsnittet om romanens genese. Når jeg alligevel mener, at en kritik er berettiget, gælder det først og fremmest analysemetoden,

der, til trods for at den åbenbart har tjent sit formål indenfor afhandlingens rammer, må betragtes som yderst reduktiv og også forvrængende for et videre arbejde med romanen og perioden. At Schack har brugt sin romans psykologiske problematik til et politisk, social-historisk angreb imod feudalismen for liberalismen, er ikke ensbetydende med, at det psykologiske problemkompleks, han har arbejdet med og som uden tvivl har været et levende problem for ham, ikke kan have sine erfaringsmæssige rødder i det spirende borgerligt kapitalistiske samfund og *dettes* indre modsætninger. Men skal disse sammenhænge frilægges, således at det centrale spørgsmål om, hvorfor romanen stadig er læseværdig, skal gøres nærværende for analysen, ja, så er det for mig at se nødvendigt at opgive homologitænkningens metode og indføre et mere komplekst begrebsapparat omkring forholdet mellem samfund, subjektstruktur, litterære udtryk osv. Sker dette, ja så er der yderligere en chance for, at ikke enhver form for fantasi og idealistisk utopidannelse bliver stemplet som feudalisme, men derimod kan betragtes som udslag af det borgerlige samfunds egne indre modsætninger og også som forsøg på korrektioner og forbedringer i relation til dette og dets materielle, menneskeffjendske herredømmeformer.

Det er imidlertid ikke bare de indholdsmæssige dimensioner men også selve afhandlingens form, der berøres af den anvendte homologitænkning, og da fremstillingsformen har haft en mærkbar betydning for mit forhold til afhandlingen, skal jeg tillade mig at slutte af med et par bemærkninger hertil. Efter læsningen af de første 100 sider sidder man således med en ubehagelig frygt for, at afhandlingens hovedtanke og idérigdom blev solgt til titelbladet, og at de 358 følgende sider indskrænker sig til homologe repetitioner af det samme modsætningspar som en omstændelig og uafsluttelig form for verifikation. Dette er imidlertid ikke tilfældet, selvom Andersens verifikationsiver et enkelt sted slår over i det groteske, nemlig når han lader sin ca. 20 siders socialhistoriske skitse over udviklingen fra 1200 til 1850 levere beviset for, at den akademisk dannede embedsmand Schack ikke gengiver feudalismen i dens totalitet. Afhandlingen ville have vundet ved at udelade dette afsnit og i stedet fastholdt og udnyttet det udmærkede afsnit om den danske embedsstands begrænsede erfaringer, dvs. problemet omkring embedsstandens funktion herhjemme som stedfortrædende borgerskab i den borgerlige, politiske revolution. — Jeg skal således ikke dølg, at jeg i begyndelsen af bogen ofte har været træt af dens omstændelighed og mangel på umiddelbar appelkraft, men netop derfor må jeg så meget desto mere anbefale, at læseren holder ud og tilegner sig afhandlingens tanker og perspektiver i deres fulde rækkevidde, dvs. får de historiske afsnit med.

Feudalistisk fantasi og *liberalistisk virkelighed* er et værk, der vinder ved nærmere eftersyn, og som helt givet vil vokse i bevidstheden, efterhånden som man arbejder med den. Den leverer et væld af stof- og perspektivrige citater, der må kunne bruges på forskellige uddannelsesniveauer til belysning af den historiske og kulturpolitiske situation og udvikling i det meste af forrige århundrede, og med indførelsen af liberalismekategorien i åndshistorien synes den som sagt også at åbne for et frugtbart felt af nye forskningsmuligheder. Har man først tacklet tyngden i den og er kommet sig over de værste homologidannelser, ja så er *Feudalistisk fantasi* og *liberalistisk virkelighed* helt givet en bog, man ofte vil vende tilbage til og drage nytte af i mange forskellige arbejds-situationer. Og med sit grundige empiriske historiske studium er den også værdig til efterfølgelse for kommende licentiaatafhandlinger indenfor danskfaget.

Jørgen Gleeurp.

Alken Bruns: Übersetzung als Rezeption. Deutsche Übersetzer skandinavischer Literatur von 1860 bis 1900 (Zur Rezeption skandinavischer Literatur in Deutschland 1870 bis 1914 Teil 2). Karl Wachholtz Verlag Neumünster 1977.

Alken Bruns redegør i sin bogs 2.–4. kapitel for, hvorledes tekster af Bjørnson, Ibsen og J. P. Jacobsen blev oversat til tysk i tiden 1860–1900. I 1. og 5. kapitel forsyner han bogen med en ramme, der vil bringe oversættelsesanalyseteorien i forbindelse med receptionsæstetikken. Medens bogens centrale dele er så interessante, som emnet nu en gang kan være, forsåvidt som Bruns foretager instruktive kontrastive stilanalyser af originale tekster og forskellige oversættelser og samler meget materiale om de forskellige oversætters baggrund og intentioner under vekslende receptionsbetingelser i Tyskland, lykkes det ikke Bruns at overbevise om, at dette er noget afgørende nyt og bedre end hidtidige oversættelsesanalyser endssige kan bære den tunge teoretiske overbygning, som Bruns har følt sig fristet til.

Vesttyskere, der beskæftiger sig med nyere skandinavisk litteratur, såkaldte skandinavister, kæmper for deres liv, kæmper indbyrdes, forsøger derfor at overgå hinanden i teoretisk skarpsindighed og originalitet; deres skandinaviske kolleger afvises for størstedelens vedkommende som ukvalificerede. Bruns har følt sig forpligtet til at skatte til denne tradition i sin indledende del.

Han inddrager derfor et vilkårligt hjørne af den hidtidige litterære oversættelsesvidenskab, Werner Kollers undersøgelser fra begyndelsen af 1970-erne, men overtager ikke dennes systematik, nøjes snarere med at citere fra den vittige indledning. Derpå inddrager han receptionsæstetisk forskning, minder om, at originalteksten ikke er en uforanderlig størrelse, og at oversættelse kan være produktiv, og kræver følgelig, at oversættelser skal tages mere alvorligt som elementer i kulturproduktionen, – tilsyneladende udfra et immanent æstetisk værdikriterium, der imidlertid imødegås af de senere ofte let deprimerede resultater, Bruns kommer til i sine analyser.

En del af denne indledning er et internt vesttysk opgør med en jævnaldrende kollega med nærtbeslægtede interesser, Detlef Brennecke. Brennecke skrev for et par år siden en bog om tyske Tegnéroversættelser og prøvede at opstille en sociologisk oversætterlov-mæssighed: at borgerlige oversættere er korrekte, teksttro, indskrænkede, medens aristokratiske oversættere er modige og bruger teksten i ny sammenhæng i stedet for at falde på knæ for den. Det var en vild tese, men dog en tese. Det nye, Bruns bringer, står ikke i de teoretiske dele. I al fald mener undertegnede i mange år at have foretaget oversættelsesanalytiske stilsammenligninger i lighed med, hvad Bruns på så udmærket måde gør i de følgende kapitler, uden at have indset nytten af at hefte denne traditionelle filologi op med receptionsæstetiske tegnestifter (og uden som teoretisk udannet skandinav at have vundet indpas i denne bogs litteraturliste). Bruns kunne have fundet moderne oversættelsesanalytiske modeller, hvis han havde villet det i stedet for at diskvalificere den hidtidige forskning, f.eks. i Sverige hos Ruth Fröland eller i sit eget Vesttyskland hos Katharina Reiss eller i Saarbrücken. Som bogen foreligger, får undertegnede ikke øje på 1. kapitels relevans for bogens centrale dele. Disse er imidlertid en grundig og tildels morsom analyse af udvalgte stilistiske aspekter i teksterne, udvalgte – og det er godt og meget afgørende – ikke efter analytikerens subjektive evne til at opdage visse kuriosa og overse andre, men efter en nøje redegørelse for, på hvilke punkter originalens stil virkede frapperende i samtidens øjne, og hvilket litteratursprog modtagerlandet (oversætterens land) rådede over samt, hvorvidt oversætteren med originalens stiltræk ville gøre oprør

mod dette og ønskede at gøre således også med øjeblikkeligt publikumstab til følge. Hvor det drejer sig om redegørelse for stilfacetter, er Bruns meget inspirerende. Hvad angår de sociologiske følgeslutninger, har de i højere grad karakter af det foreløbige og spørgende.

I sit 2. kapitel beskæftiger Bruns sig med Bjørnsonoversættelser. Han viser, hvorledes en stiltro oversættelse af Bjørnsons karakteristika vil skabe helt andre effekter hos et samtidigt tysk publikum end hos et norsk, idet visse ordsprog, arkaismer etc. fremfor at virke folkeligt realistiske for et tysk publikum vil bære præg af exotisk æsteticisme. Han drager til felts mod oversætteren Helms, der i modsætning til sine samtidige kolleger overfører Bjørnson til et traditionelt sprog og desværre har succes hermed. I sine domme i denne henseende optræder Bruns idealistisk, – som gjaldt det at hævde Bjørnsons ære, og som om en oversætter havde ubegrænset tid og magt til at vinde sit publikum. Kun langsomt og nødtvungent når Bruns frem til resultatet af sin bog: at gode, d.v.s. fair oversættelser slet ikke er sikre på nogen særlig succes. Bruns beklager dette, men det synes, som om han derved overskrider sine egne receptionsæstetiske præmisser. Vittigt ender han med at påvise, at den progressive Bjørnson en generation senere i Tyskland trækker i samme retning som den konservative Timm Kröger.

Det 3. kapitel er koncentreret om oversætteren Strodtmann, hans forhold til Brandes og hans arbejde med Ibsen og J. P. Jacobsen. Analysen af Strodtmanns og jævnaldrende konkurrenters forudsætninger og aktualiserede stil er god, men også her er Bruns glad for at falde tilbage på konstateringer af, hvad Ibsens lyrik (receptionsløst og tidsløst) er og ikke er. Tilsvarende anholder Bruns, at Strodtmann foretager politiserende accentueringer i oversættelsen af *Mogens*. Rammende er hans analyser af tyskernes vanskeligheder ved Jacobsens impressionistiske style indirecte libre. Men derved viser han jo netop mod sit eget ønske, at oversættere ikke er tilstrækkelig store personligheder til at introducere en ny stil, – at oversat litteratur i højere grad end originallitteratur er dømt til at reciperes som et kun relativt formet indhold.

I det 4. kapitel redegøres der for, hvorledes tiden derpå blev moden til, at Marie Herzfeld kunne introducere en mere impressionistisk Jacobsen i Tyskland. Det var altså ikke en oversætter, der formåede at revolutionere det litterære klima.

Det fremgår af slutningen, 5. kapitel, at Bruns i løbet af arbejdet har erkendt, at det, han udfra et idealistisk og ikke et receptionsæstetisk standpunkt kalder gode oversættelser, ikke nødvendigvis har nogen stor udstrålingseffekt. Der ligger en stor værdi i denne erkendelse, men man kan ikke undgå at tænke, at den megen vrede mod hidtidig oversættelsesforskning, som den kommer til udtryk i 1. kapitel, hermed bliver mislig og ville kunne erstattes af en erfaren og mere nøgtern redegørelse for, hvilken kultureffekt oversættere altså kan gøre sig håb om at opnå. Den har tydelig supplementkarakter; produktiv på kulturens fronter er den snarere i kraft af en misforståelse, en metamorfose i receptionsbetingelserne, der pludselig bliver givtig på en ganske uventet måde.

Såvidt undertegnedes mening om bogens uomtvistelige værdi i den standende diskussion om litterær oversættelsesanalyse. Herudover tegner bogen med sine grundige forsøg på at tage de enkelte oversætterpersonligheder alvorligt i deres respektive kulturpolitik et nuanceret, sørgmuntret billede af, hvorledes den berømte skandinaviske litteratur i anden halvdel af det 19. århundrede landede i Tyskland.

Detaljerne i materialet synes vederhæftige og omhyggelige. Måske er det skævt at betegne *Fra Piazza del Popolo* som en novellesamling af Vilhelm Bergsø; men i randområderne af vore undersøgelser bliver vi alle usikre. Skandinavien er særdeles tjent med, at Vesttyskland fremdeles har råd til at finansiere gode undersøgelser som den

foreliggende inden for sin bekendte *Sonderforschungsbereich 17* under Otto Oberholzers ægide. Bogen må interessere danskere som en god illustration af, under hvilke betingelser vort lands digtere kan indtræde i verdenslitteraturen.

Leif Ludwig Albertsen.

Dansk rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet, Gl. kgl. Saml. 789 fol. Udgivet med indledning af Caroline C. Henriksen. Akademisk forlag, 1976, 609 s.

Under udarbejdelsen af videnskabelige arbejder plejer forfatteren at have den fordel, at han har et nøje kendskab til den homogene modtagergruppe. Ved at skrive indledningen til udgaven på engelsk har Caroline Henriksen mistet denne fordel. Sprogvalget giver ikke problemer i forhold til danske kolleger, men når læserkredsen udvides til »scholars of linguistic history and methodology«, opstår der en usikkerhed ved bestemmelsen af læsernes faglige forudsætninger. Caroline Henriksen har løst problemet konsekvent ved at forudsætte meget lidt viden om nordiske sprogforhold. Selv om indledningen rummer redundant stof for den danske fagmand generer det ikke, fordi den nødvendige baggrundsviden gives i velskrevne oversigter, der bygger på de danske standardkilder, og absurd nok er det en fornyelse i indfaldsvinkel, at de bekendte ting er formuleret på engelsk.

Det opleves som naturligt, at Caroline Henriksen ikke fremfører et massivt forsvar for udgivelsen af Gl. kgl. Saml. 789 fol.; det er mere ejendommeligt, at manuskriptet har fået lov til at ligge uudgivet så længe. Det drejer sig nemlig ikke om et fund, tværtimod har danske og norske sprogfolk interesseret sig for det og gjort delstudier, men de faglige og arbejdsmæssige krav til en udgiver har skræmt. Caroline Henriksen har gennemført det omfattende udgivelsesarbejde ved koncentration i introduktionen om nogle hovedaspekter og ved en velovervejede og begrænset kommentar. En særlig aktualitet har udgivelsen fået, fordi den på så mange punkter giver en baggrund for Lars Brink og Jørn Lunds beskrivelse af dansk rigsmål siden 1840.

GkS 789 er anonymt, men dateret til 1727. Manuskriptet består af fem dele. Den første er dedikationen til Frederik IV, som findes i to ortografiske varianter, idet den anonyme grammatiker allerede her giver en prøve på sit forslag til en ny ortografi. Anden del er den mest omfangsrige og består af en detaljeret grammatik over det danske sprog. Tredje del er en diskussion om forholdet mellem lyd og skrift, hvor forfatteren går ind for en ortografi, der bygger på fonetiske principper. Fjerde del er en omsætningstavle, som kan gøre tyske ord til danske og norske, hvis de givne regler følges. Sidste del er en samling prøveartikler, som kan gælde for et mønster for en retskaffen ordbog i det danske sprog. Endelig rummer udgaven også den begæring til kongen, som ledsagede manuskriptet ved fremsendelsen i 1727.

Udgivelsen er vel motiveret ud fra to hensyn. Det drejer sig for det første om et vægtigt led i periodens voldsomme ortografidebat, og konsekvens og omfang sikrer det en plads her. Allerede udgavens titel: *Dansk rigssprog* viser dog hen til en anden sammenhæng, nemlig til den kendsgerning, at det drejer sig om en minutøs beskrivelse af talesproget eller mundsproget, som forfatteren kalder det daglige talesprog. Her er det forståeligt, at Caroline Henriksen lægger sin fremstilling nær Brink & Lund, men de mange krydshenvisninger og henvisende kommentarer i indledningens § 7 (*The Spoken Standard*) mod-

virker den åbenhed, der iøvrigt er tilstræbt af hensyn til den udenlandske læser. For den danske læser vil § 7 blive et nyttigt supplement til Brink & Lund.

Caroline Henriksen har gennem selve tekstfremlæggelsen opfyldt alle den filologiske traditions krav, men hendes 125 sider lange indledning viser ved sin åbenhed og vel-skrevne bredde udover traditionen. Både tekst og indledning vil blive opslagssteder, den bedste skæbne en udgave kan få.

Mogens Baumann Larsen

Jørgen Fafner: Retorik. Klassisk og moderne. København 1977, 174 p. 52, 15 kr.

Klogskab er noget, vi skal stræbe efter. Jørgen Fafner har skrevet en bog, som er til at blive klog af: »Retorik. Klassisk & moderne« (1977). Fra 1973 har det meste af bogen i stencileret form fungeret som et arbejdsredskab for retorikstuderende ved Københavns Universitet. Med udgivelsen på Akademisk Forlag er bogen til rådighed for et bredere forum af studerende og andre interesserede. Men det rejser til gengæld det for anmelderen centrale spørgsmål: hvem kan bruge bogen til hvad?

I bogen gennemgår Fafner først arbejdsfaserne i en tekstproduktion, sådan som de er beskrevet i den klassiske retorik. Dette er bogens mest omfattende kapitel. Gennemgangen rummer et væld af informationer og delkommentarer, men er overalt holdt på et niveau, hvor der ikke eksemplificeres eller på anden måde konkretiseres. Gennemgangen fører frem til Fafners bestemmelse af retorikkens væsenskerne som intentionel mundtlighed. Denne bestemmelse afspejler en dobbelthed, der går igennem hele bogen. Udtrykket retorik bruges i bogen i to sammenhænge: i en snæver brug bliver det til tale-pædagogik (eller endnu snævrere: stemmebrugsteori) – i den mere omfattende betydning er retorik læren om, hvordan frie mennesker opbygger enighed, forståelse og indsigt via sproget som medium. Og mellem de to brug af det retoriske er der pokker til forskel. Fafner synes at være sig problemet bevidst, således siger han p. 55: at »fremførelsen i mange tilfælde trænger sig i forgrunden og ender med at blive selve hovedsagen«. Denne bemærkning kan opfattes selvrefererende, thi det sker netop undervejs i bogen, dels i mindre forløb, dels i hele bogens komposition.

I kapitel II, hvor mundtligheden bestemmes mere indgående, viser denne gliden fra almen til speciel brug af retorik sig f.eks. p. 65, hvor det hedder, at retorik vil »for en teoretisk betragtning komme til at omfatte ikke blot den frie tale men også oplæsningen«.

I kapitel III gennemgås Bühlers sprogfunktioner, udvidet med Malinowskis og Roman Jacobsens phatiske, metasproglige og poetiske funktion. Det overraskende er ikke her de refererende gennemgange, men snarere at sproghandlingsteorien, som den i mange år har været dyrket i England og Tyskland indenfor tekstvidenskab og filosofi, ikke har fornyet, endsige øvet indflydelse på fremstillingen. Den optræder i en note på p. 73, men ikke i mere substantiel form.

Ligeledes virker det overraskende, at emnet relationskommunikation ikke tages op. Det er dog et område, som både pragmatik og psykologi har bearbejdet.

I en afsluttende kommentar i kapitel VI karakteriserer Fafner da også selv resultatet af kapitel III som beskedent.

Beskedent er også udbyttet af gennemgangen af emnerne genre i kapitel IV og stil i kapitel V. Synspunktet er for snævert, alt for få teksttyper tages op, ligesom behandlingen er for generel, for almen. Fremstillingen bevæger sig også i disse dele over mod det artikulatoriske, fremførelsen. Når Fafner i det afsluttende kapitel fremhæver, at det

gennem »hele bogen (har) været et gennemgående tema at pege på sammenhængen mellem den retoriske teori og den retoriske praksis, mellem fremstillingsfilosofien og den anvendte retorik«, så er det en sandhed med modifikationer. Retorik handler om basale træk ved det at producere tekster og ved det at recipere dem. Er læseren blevet bedre til at klare de to funktioner, ved vi mere om tekstproduktion (dvs. også om fremførelse) og tekstreception? Til begge spørgsmål vil jeg svare nej. Læseren har selvfølgelig tilegnet sig viden om kommunikation, når han/hun er kommet igennem bogen, men det er en viden, der ikke er håndterlig – ikke har en praksis. F.eks. er læseren blevet introduceret til det centrale begreb topik, men i meget generel form – emnet er af en eller anden grund ikke blevet eksemplificeret. Og når man i en anden bog læser om Freuds topik, så opstår der blot forvirring, ikke genkendelse.

Som bruger af Fafners bog kunne jeg stille spørgsmålet, hvad er det, jeg kan gøre, når jeg har studeret bogen? Efter min mening meget lidt. Jeg er ikke blevet bedre til at producere tekster, og jeg er heller ikke blevet bedre til at studere dem, som andre har lavet. Ligesom bogen stiller store krav til læserens forudsætninger videnskabsmæssigt, så synes den også at forudsætte, at læseren selv kan omsætte el. skabe en praksis af det læste – men det kan vist kun ske, hvis man følger hele retorikstudiet. Det skulle så blot have været sagt.

Bogen er let at læse, og det er en dyd i disse tider. Fafners fremstillingsform er umiddelbart behagelig, teksten er varieret og læseværdig. Hertil kommer, at man hele tiden kan bevare et overblik over bogen, takket være den klare og tydeligt markerede struktur.

Men arbejder man mere indgående med bogen, bliver den pludselig problematisk, sådan som det sker med mange bøger, der på overfladen virker vældig pædagogiske.

Fafners brug af andre forfattere er kolossal. Han har været igennem et meget omfattende stof, det fremgår både af den løbende tekst og noterne, der er lidt af en guldgrube. Disse henvisninger skaber blot ikke sammenhæng, de afbryder nogle gange forløb, og de forekommer flere gange irrelevante. Den første sætning i bogen lyder: »Retorikken har haft en stormfuld skæbne i den vestlige kultur.« – og det er jo godt nok, nu venter jeg blot at høre lidt om det, ihvertfald hvis jeg læser teksten dialogisk. Den anden sætning i bogen lyder: »Den er som C. S. Lewis ganske rigtigt bemærker, ældre end kirken, ældre end romerretten, ældre end den latinske litteratur«. Her kunne jeg godt være foruden »ganske rigtigt« (det kunne C. S. Lewis også), og min student foruden C. S. Lewis. Yderligere problematisk er det, at denne sætning jo ikke følger den første op.

Et andet sted (p. 43) står der: » »to take the role of the other«, som det hedder i George H. Mead's socialpsykologi«, men når noten så er en henvisning til Joachim Israels »Socialpsykologi«, er det måske lidt unødigt med selve Mead, og ihvertfald kunne vi godt klare os uden Mead på engelsk på dansk, hvis det kan siges på den måde.

Fremstillingsformen er måske på dette punkt i overensstemmelse med en akademisk tradition, hvor forskningsindsatsen bl.a. blev dokumenteret ved de mange navne, men formens kommunikative evne er problematisk og for mig kun et eksempel på dårlig retorik.

Terminologisk virker bogen klar og konsekvent, og uden at vise de store falbelader for videnskabeligt orddelirium. Bogen er også fortrinlig at slå op i, hvis man skal have en ordforklaring på en retorisk term, som man godt kender. Kun nogle få gange stødes læseren bort: accessorisk (p. 32) og ramisterne (p. 30). Retorikstuderende skal være meget anderledes end mine danskstuderende, hvis de kan klare de nødder.

Sammenfattende kan man sige, at bogens forudsatte læser er en fiktion. Han findes

ikke. Den studerende skal arbejde i år for at komme på højde med bogen, medens den, der er på højde med bogen, kan få bekræftet sin viden, evt. søge noget i bogen, som den ikke giver. Dette må siges at være et paradoks, når bogen nu handler om retorik – men det er vel symptomatisk for megen akademisk litteratur i dette tiår, at der er store problemer med adressering. En forklaring kan måske være, at studenterne var bedre læsere i 1973, end jeg husker.

Den forudsatte læser skal f.eks. kende følgende udtryk: kola, isokola, stante pede, soft thinking. Lad os tage det sidste udtryk. Hvis det skal give mening, må læseren først forbinde det med soft facts, og han skal crindre sig en videnskabsteoretisk diskussion omkring forskellen mellem hard og soft facts, mellem humaniora og naturvidenskab. Det lærte vi vist ikke i datidens filosofikum. De fleste læsere vil ganske givet ikke kunne læse stedet, og de vil ikke kunne forbinde det med den underliggende modsætning mellem forstå og forklare, eller modsætningen mellem retorikkens sandhed og videnskabens sandhed.

Hele den side af bogen er i det hele taget vagt og punktvist gennemgået. Fafner henviser nok til to utrykte afhandlinger, men vender dog flere gange antydende og nølende tilbage til modsætningen mellem den vidensopfattelse, som retorikken forudsætter, og så videnskabens. Ofte sådan, at læseren må kende til disse emner, hvis bogen skal give udbytte – f.eks. er det min opfattelse, at den kort beskrevne modsætning mellem Descartes og Vico ikke siger ret mange ret meget.

Tidligt i bogen siger Fafner, at »symptomerne på fagets genopdagelse kan synes spredte og tilfældige, men er i længden ikke til at tage fejl af. Når en mark grønnes, ser man i begyndelsen kun de enkelte spirer, men pludselig og fra en bestemt øjenhøjde er det hele grønt«. Det er sandt nok, men ikke en træffende beskrivelse af udkommet af læsning af bogen. Jeg mener nemlig, at Fafner ikke rigtig når frem til at overbevise læseren om, at det retoriske i bred forstand er aktuelt. Det hænger sammen med, at aktuel i bogen mest af alt betyder på universitetet og i skolen – men det er jo langt fra hele virkeligheden. I samfundet er det retoriske aktuelt, i samfundet er der behov for veje til konsensusdannelse, retorikken har en rolle i det stigende nærdemokrati, som offentlighedsform. Planlæggere og administratorer er ved at grave sig ned til Aristoteles og til retorikken, men det var måske at forvente, at universitetets Institut for retorik havde noget at tilbyde.

Med alt dette har jeg ikke villet sige, at Jørgen Fafner skulle have skrevet en anden bog. Og når jeg indledningsvis skrev, at man kunne blive klog af bogen, så mente jeg det. Men jeg mener det på den måde, at vi som forskere i humaniora kan blive klog på vore problemer ved at læse bogen. Universitetets historie er opdeling og specialisering på forskellige vidensområder. Denne opdeling har ført til mangel på helhed og mangel på menneskebillede. Bogen demonstrerer dette ved ikke at kunne fastholde det retoriske og i stedet glide mod foredragslæren – til trods for, at navneskiftet i sin tid gik den modsatte vej. Isolationen mellem fagene må brydes.

Med specialiseringen fulgte, at vore modtagere ofte blev en eksklusiv lille gruppe, som vi delte forudsætninger med. Dem kunne vi skrive til. Sådan kan vi ikke længere formidle vor viden. Vore studenter har ændret karakter, de har andre erfaringer, men især ved de noget andet, end de gjorde for bare 10 år siden. Det gør også, at en bog som »Retorik«, der så kompakt forudsætter et højt vidensniveau, ikke vil kunne bruges i studiet. Tidligere kunne vi tænke abstrakt, det skal vi blive ved med. Det nye er, at vi må give konkrete anvisninger også. Ellers vil vi ikke blive brugt, selv om der er brug for os.

Mogens Løj

Knytlínga Saga. Knud den Store, Knud den Hellige – deres Mænd, deres Slægt. Oversat af Jens Peter Ægidius med indledning og noter ved Hans Bekker Nielsen og Ole Widding. København: Gad, 1977. 203 s.

I 1829 udgav C. C. Rafn som bind XI af parallelserierne Fornmanna Sögur og Oldnordiske Sagaer den norrøne tekst og en dansk oversættelse af de to sagaer om Danmark: *Jómsvíkinga saga* og *Knýtlinga saga*. Medens Rafns tekstudgave af de to sagaer forlængst er afløst af nyere, omend ingenlunde definitive udgaver – for Jomsvikingsagaens vedkommende en række aftryk af enkelthåndskrifter af sagaen, for Knytlíngasagaens vedkommende en samlet kritisk udgave ved Carl af Petersens og Emil Olson 1919–25 – er hans oversættelse, som ellers blev skarpt nok kritiseret i samtiden, blevet stående som den eneste fuldstændige gengivelse på dansk af de to norrøne danmarkshistorier; Svend Grundtvigs oversættelse af »Kong Knud den Hellige efter Knytlíngasaga« (1869, 2. oplag 1884) – grundlaget for læsebogsklassikeren »Knud den Helliges Død« – er kraftfuld og levende, men omfatter dog kun ca. en trediedel af Knýtlinga saga.

Den videnskabelige beskæftigelse med Knýtlinga saga i dette århundrede har haft en stærk historisk/kildekritisk slagside. Sagaen er ubestrideligt et reservoir, hvori en lang række mundtlige og skriftlige kilder er flydt sammen, med mange misforståelser og en højst uegal komposition og stil som resultat, og det er identifikationen af disse bevarede eller tabte kilder, der har stået i centrum for forskningsinteressen, ledsaget af forsøg på tids- og forfatterbestemmelse af teksten.

Den nu fremkomne nye oversættelse af Knýtlinga saga lægger sig, uden i øvrigt at polemisere mod den kildekritiske forsknings interesseområde eller dens resultater, et helt andet sted. Grundsynspunktet, der meget bevidst har bestemt udgavens komposition og oversættelsens og noteapparatets udformning, er, at vi i Knýtlinga saga (= den tekst af Knýtlinga saga, der er trykt som hovedtekst i Petersens og Olsons udgave), med hele dens stilistiske heterogenitet og dens talrige historiske og geografiske bommerter, har en episk sammenhængende danmarkshistorie, som er værd at læse for sin egen skyld, og som kan gøres tilgængelig for nutidige læsere gennem en teksttro oversættelse, suppleret med de historisk/geografiske oplysninger, som er nødvendige for forståelsen af den episke sammenhæng. I den højere undervisning, hvor bogen nok kan fortjene at vinde indpas, er det dansklæreren, mere end historielæreren, den henvender sig til.

Er rammerne begrænsede, er det til gengæld kvalitet, der tilbydes inden for dem. Den teksttro, »filologiske« oversættelse kan naturligvis ikke undgå at virke lidt bleg, sammenlignet med hvad Grundtvig *père* og *fils* i sin tid fik ud af sagaens afsnit om Knud den Hellige; men savnet af kraftfulde kernedanske udtryk kan vel rigelig opvejes af bevidstheden om, at den nye oversættelse er en loyal og uretoucheret gengivelse af originalteksten, en pålidelig gengivelse også af tekstens mere primitive stiltræk og fri for forsøg på at pifte den op med uautentiske sproglige virkemidler. Og mon ikke den nutidige danske læsers stilistiske tolerance er så stor, at man ikke længere behøver at omstilisere en sagaoversættelse efter en romantisk forestilling om sagaproza? – Fortjenstfulde er også oversættelserne af de i sagaen indstrøede skjaldevers. At oversætte inden for en genre, hvis hele virkning beror på en sproglig/metrisk leg med spilleregler, vi ikke længere behersker, er principielt umuligt; men oversættelserne her, der både gengiver skjaldeversenes indhold og, delvis, deres billedbrug og metrum, virker mindre pinlige end de fleste andre oversættelser af skjaldevers, jeg erindrer at have set.

Noteapparatet er anbragt diskret bag i bogen; kun en stjerne i teksten efter de ord, som

kommenteres, minder læseren om dets eksistens. Det holder sig i det store og hele til at placere de i teksten nævnte historiske personer og de mindre eller slet ikke kendte stednavne, kommentere de mere uigennemskuelige tilnavne og belyse nogle få middelalderlige sagforhold i teksten. Oplysninger, som kunde virke distraherende på den sammenhængende tilegnelse af fortællestoffet (variantlæsemåder, henvisninger til parallelsteder i *Saxo* og *Heimskringla*, historisk/geografiske ekskursioner, påpegning af åbenlyse brølere i teksten), er i det store og hele ikke medtaget – kun et par gange (f.eks. note til s. 18 el. s. 35) går den filologiske optugtelse over naturen.

En ganske kort indledning til bogen (v. Hans Bekker-Nielsen) placerer sagaen litteraturhistorisk og plæderer overbevisende for berettigelsen af at beskæftige sig med sagaen som et stykke fortællekunst.

Sagaoversættelser er sjældne for tiden. Det er glædeligt, at vi med denne bog har fået adgang til en del af sagalitteraturen, der i praksis var utilgængelig på dansk, og at udførelsen holder sig på en så høj standard. Og det er også glædeligt, at det har været muligt at udsende oversættelsen i sobert, uprætentiøst boghåndværk til en særdeles rimelig pris.

Thorkil Damsgaard Olsen